

پژوهشنامه خراسان بزرگ دارای مجوز انتشار به شماره ۸۸۳۶۹ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و مجوز اعتبار علمی به شماره ۳/۲۵۸۴۸۶ از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری می‌باشد.

صاحب امتیاز: دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع)

مدیرمسئول: دکتر قدیر صیامی؛ استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع).

سردبیر: دکتر محمدتقی رضویان؛ استاد گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.

اعضای هیئت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

- ◀ دکتر محمدتقی رضویان؛ استاد گروه جغرافیای انسانی و آمایش، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی.
- ◀ دکتر قدیر صیامی؛ استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع).
- ◀ دکتر هادی وکیلی؛ دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی.
- ◀ دکتر کریستف ورنر؛ استاد گروه مطالعات ایران، دانشکده مطالعات انسانی و فرهنگی، دانشگاه بامبرگ، آلمان.
- ◀ دکتر رودلف متی؛ استاد گروه تاریخ، دانشکده هنر و علوم انسانی، دانشگاه دلاویر، آمریکا.
- ◀ دکتر اولریش مازولف؛ استاد گروه مطالعات ایران، مؤسسه مطالعات ایرانی، دانشگاه گوتینگن، آلمان.
- ◀ دکتر کازئو موری موتو؛ استاد گروه مطالعات ایران، مؤسسه مطالعات پیشرفته آسیا، دانشگاه توکیو، ژاپن.

گروه اجرایی نشریه:

- ◀ کارشناس نشریه: ملیحه صلاحی
- ◀ صفحه‌آرا: زهرا شجاعی
- ◀ ویراستار ادبی فارسی: مصطفی لعل شاطری
- ◀ ویراستار لاتین: سیامک راستجو
- ◀ طراح جلد: امیر فرید
- ◀ امور اجرایی و ناظر چاپ: مرکز انتشارات کتب و نشریات علمی
- ◀ ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع)

نشانی: مشهد مقدس، میدان فلسطین، بلوار شهید منتظری، بین منتظری ۵ و ۷، دانشگاه بین‌المللی امام رضا^(ع)

صندوق پستی: ۹۱۷۳۵-۵۵۳

تلفن: (۰۵۱) ۳۸۰۴۱-۰۵۱ (۲۲۰۵)

آدرس اینترنتی: <https://jgk.imamreza.ac.ir>

پست الکترونیکی: jgk.edc@imamreza.ac.ir

این نشریه در پایگاه‌های زیر نمایه می‌شود:

DoAJ, ISC (Q1), Google Scholar, Internet Archive, MIAR, BASE, مگیران، نورمگز، SID

این نشریه به تعداد چهار شماره در سال و به صورت آنلاین به آدرس <https://jgk.imamreza.ac.ir/> منتشر می‌شود.

۱	واکاوی چالش‌ها و استراتژی‌های کارآفرین‌شدن نظام آموزش عالی افغانستان شفیقه لطیفی، ویدا بلوچ، عبدالاحمد امینی
۱۹	بررسی نقش ایلخانان شمال خراسان در ناامنی مرزهای شمال شرق در دوره قاجار عبدالله رحمت، عباس سرافرازی
۴۳	تحلیل تاریخی دستاوردها و ناکامی‌های دولت حامد کرزی (۲۰۰۱-۲۰۱۴م) مظفر مظهر، مرتضی دهقان‌نژاد، ابوالحسن فیاض‌انوش
۶۱	بازشناسی میزان تأثیرات جنگ مرو در هرات در دوره حکومت شاه اسماعیل اول بر مبنای مسکوکات موجود در موزه آستان قدس رضوی مهلا نجاریان طوسی، حسن هاشمی زرج‌آباد، عابد تقوی
۸۹	بازتاب گفتمان چپ (سوسیالیستی) در تاریخ‌نگاری غبار، با تکیه بر کتاب <i>افغانستان در مسیر تاریخ</i> رضا عارفی، ولی‌الله برزگر کلیشمی، اسماعیل چنگیزی اردهایی
۱۱۱	وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر (از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان) علی نجف‌زاده، محمدتقی ایمان‌پور
۱۳۱	جغرافیای تاریخی تاشکند (چاچ) با تأکید بر موقعیت مرزی آن مریم خسروآبادی، کیوان کریمی الوار
۱۵۱	شاهزاده پرسوا در قلمرو بلخ (برقراری یک ارتباط میان شاهان اساطیری پارس، شواهد باستان‌شناسی فرهنگ یاز و محتوای متون آشوری) سورنا فیروزی، رضا مهرآفرین، سید رسول موسوی حاجی

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 07 May 2024 | Revised 17 Mar 2025 | Accepted 02 Jul 2025 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Exploring the Challenges and Strategies for Transforming Afghanistan's Higher Education System into an Entrepreneurial One

Shafiq Latifi ^(a), Vida Baloch ^(b), Abdul Ahmad Amini ^{(c)*}

a) Assistant Professor in Educational Science Faculty, Kabul Education University, Kabul, Afghanistan
(shafiqaniazi8@gmail.com)

b) Assistant Professor in Educational Science Faculty, Kabul Education University, Kabul, Afghanistan
(balouchweeda68@gmail.com)

c) Assistant Professor in Educational Science Faculty, Kabul Education University, Kabul, Afghanistan

Keywords

Grounded theory approach,
entrepreneurship,
entrepreneur, higher
education system,
Afghanistan

Citation

Latifi, S., Baloch, V., & Amini, A. A. (2025). Exploring the Challenges and Strategies for Transforming Afghanistan's Higher Education System into an Entrepreneurial One. *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 1-18.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

Many of the crises and instabilities in Afghanistan are linked to the employment crisis and the lack of entrepreneurship. However, while the higher education system should play decisive roles in training entrepreneurs, evidence indicates that this system faces numerous challenges and barriers to becoming entrepreneurial. Therefore, the primary objective of this study is to analyze the obstacles hindering the entrepreneurial transformation of Afghanistan's higher education system. Conducted within an interpretive paradigm, this qualitative research employs grounded theory and in-depth interviews. The target population consists of 15 Afghan elites, including faculty members, entrepreneurs, and entrepreneurship experts. The findings reveal that a combination of factors and conditions act as challenges to the system's entrepreneurial development, categorized into three groups: *causal conditions* (e.g., lack of vision, resources, and entrepreneurial organizational culture), *contextual conditions* (e.g., non-applied higher education, absence of internationalization, and insufficient supportive laws and normative mandates), and *intervening factors* (e.g., government neglect, war, and instability). However, participants emphasized that strategies such as university-market collaboration, redefining the nature and goals of higher education, and comprehensive public support are essential for fostering entrepreneurship. Additionally, the consequences of the system's non-entrepreneurial status were categorized into rising poverty and unemployment, uncontrolled migration, the spread of war and violence, addiction, and increased social deviance. The central phenomenon in the paradigmatic model was identified as "lack of dynamism and marginalization." In conclusion, the study highlights that Afghanistan's higher education system faces multifaceted barriers rooted in social, cultural, economic, political, and legal conditions. To transition toward entrepreneurship, the system requires redefinition, a shift from the margins to the center, and holistic, collective support.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.456143.1199>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228326.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Ahmadamini584@gmail.com)

Introduction

Afghanistan's higher education system faces significant and persistent challenges in entrepreneurship and the cultivation of entrepreneurs. Graduates from Afghan universities not only lack the capacity to create job opportunities or secure employment but are also largely disconnected from the labor market. This national crisis has led to severe consequences, including uncontrolled youth migration, recruitment of young people by extremist and terrorist groups, addiction, the spread of war and violence, increased social harms, and the loss of national capital. Furthermore, despite these damages, universities and the higher education system—which should act as catalysts for progress and development by training specialists and entrepreneurs—have failed to fulfill this role effectively. Compounding the issue is the lack of rigorous research on this problem; despite extensive efforts, no scientific studies in this area have been identified. Thus, there is a pressing need to investigate the causes and conditions behind the absence of entrepreneurship in Afghanistan's higher education system and to conduct scientific research in this field. This study seeks to address the following questions: Why does Afghanistan's higher education system lack the capacity and conditions necessary to cultivate entrepreneurs and develop entrepreneurship? What barriers hinder entrepreneurship within this system? What strategies are essential to transform the higher education system into an entrepreneurial one? Finally, what have been the consequences of the absence of entrepreneurship in Afghanistan's higher education system?

Materials and Methods

This research was conducted within an interpretive paradigm using a qualitative approach, employing grounded theory and in-depth interviews. The target population included Afghan elites, such as faculty members, entrepreneurs, and economic

experts. Participants were selected through purposive sampling based on theoretical studies and their potential to provide rich insights. Efforts were made to include participants from diverse backgrounds, professional statuses, expertise, and entrepreneurial experiences. Interviews continued until theoretical saturation was achieved, resulting in 15 interviews. With participants' consent, interviews were recorded, transcribed, and analyzed through open, axial, and selective coding to extract key statements, concepts, and themes.

Discussion and Findings

All observations and lived experiences indicate that Afghanistan's higher education system is non-entrepreneurial, with barriers rooted in causal conditions (e.g., lack of vision and resources, absence of an entrepreneurial organizational culture), contextual conditions (e.g., impractical/ineffective higher education, lack of internationalization, and insufficient supportive laws and normative mandates), and intervening factors (e.g., inadequate government support, war, and instability). To transform this system into an entrepreneurial one, strategies such as university-market collaboration, redefining the nature and goals of higher education, and global support for the system must be implemented. Major consequences of the absence of entrepreneurship include rising poverty and unemployment, uncontrolled migration, the spread of war and violence, addiction, and increased social deviance. The central phenomenon identified in the paradigm model was "lack of dynamism and marginalization".

Conclusion

In the 21st century, the mission of universities is to cultivate committed, innovative, and entrepreneurial human resources. Universities must foster entrepreneurial thinking and develop entrepreneurial skills among graduates—

individuals who can leverage their knowledge and expertise to initiate individual or collective ventures in their fields. Entrepreneurial universities, as academic, research, and professional institutions, prioritize entrepreneurial concepts, requirements, and characteristics in all their activities. Industrialized nations recognize entrepreneurs' role in economic development and thus promote entrepreneurial culture through supportive policies to enhance entrepreneurial traits and sustain entrepreneurial spirit. Therefore, developing entrepreneurship through training entrepreneurial graduates is feasible, and identifying and nurturing students' entrepreneurial talents is a key objective for higher education institutions striving to become entrepreneurial. In conclusion, this study finds that Afghanistan's higher education system faces multifaceted barriers to entrepreneurship, stemming from social, cultural, economic, political, and legal conditions. It requires redefinition, a shift from marginalization to centrality, and comprehensive global support.

Acknowledgments

We extend our gratitude to all colleagues and participants who contributed to this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۳۷۱۷

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

واکاوی چالش‌ها و استراتژی‌های کارآفرین شدن نظام آموزش عالی افغانستان

شفیقه لطیفی^(الف)، ویدا بلوچ^(ب)، عبدالاحمد امینی^(پ)

(الف) استادیار، گروه تعلیم و تربیه، دانشکده علوم تربیتی و مسلکی، دانشگاه تعلیم و تربیه کابل، افغانستان (shafiqaniazi8@gmail.com)

(ب) استادیار، گروه تعلیم و تربیه، دانشکده علوم تربیتی و مسلکی، دانشگاه تعلیم و تربیه کابل، افغانستان (balouchweeda68@gmail.com)

(پ) استادیار، گروه تعلیم و تربیه، دانشکده علوم تربیتی و مسلکی، دانشگاه تعلیم و تربیه کابل، افغانستان

چکیده

بسیاری از بحران‌ها و نابسامانی‌های موجود در کشور افغانستان با بحران اشتغال و فقدان کارآفرینی ارتباط دارد. باین‌حال، نظام آموزش عالی برای تربیت افراد کارآفرین باید نقش‌های تعیین‌کننده‌ای ایفاء نماید، اما شواهد نشان می‌دهند که نظام آموزش عالی این کشور برای کارآفرین شدن، با چالش‌ها و موانعی متعددی مواجه است. بنابراین، هدف اصلی پژوهش حاضر واکاوی موانع کارآفرین شدن نظام آموزش عالی افغانستان است. این پژوهش در چارچوب پارادایم تفسیری و روش پژوهش کیفی و با روش نظریه زمینه‌ای و با مصاحبه عمیق اجرا شده است. جامعه هدف تحقیق، ۱۵ نفر از نخبگان (شامل اعضای هیأت علمی، کارآفرینان و کارشناسان کارآفرینی) افغانستان است. یافته‌های پژوهش نشان داد که مجموعه‌ای از عوامل و شرایط به‌عنوان چالش‌های کارآفرین شدن نظام آموزش عالی این کشور دخیل هستند که در سه طبقه چنین دسته‌بندی شدند: فقدان چشم‌انداز و منابع و فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه به‌عنوان (شرایط علی)، فقدان کاربردی‌سازی آموزش عالی، بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی و فقدان قوانین حمایتی و الزام هنجاری به‌عنوان (شرایط زمینه‌ای) و عدم حمایت دولت و جنگ و بی‌ثباتی به‌عنوان (عوامل مداخله‌گر). باین‌حال، از نظر مشارکت‌کنندگان تحقیق، برای کارآفرین شدن این نظام نیاز است تا استراتژی‌هایی همچون مشارکت دانشگاه و بازار کار، تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی و حمایت همگانی از این نظام به‌کار گرفته شود. همچنین، عمده‌ترین پیامدهای کارآفرین نبودن نظام آموزش عالی در مقوله‌هایی همچون افزایش فقر و بیکاری، مهاجرت‌های بی‌رویه، گسترش جنگ و خشونت، اعتیاد و افزایش ناهنجاری‌های اجتماعی دسته‌بندی گردید. درنهایت، پدیده مرکزی مدل پارادایمی با عنوان «پویا نبودن و در حاشیه بودن» تعیین گردید. نتیجه‌گیری کلی پژوهش حاضر این است که آموزش عالی افغانستان برای کارآفرین شدن با موانع متعددی از شرایط و زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و قانونی مواجه است و برای کارآفرین شدن نیازمند بازتعریف، تغییر جایگاه از حاشیه به متن و حمایت همه‌جانبه و همگانی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۱۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱-۱۸.

واژگان کلیدی:

رویکرد داده‌بنیاد، کارآفرینی، کارآفرین، نظام آموزش عالی، افغانستان

استناد به مقاله:

لطیفی، شفیه؛ بلوچ، ویدا و امینی، عبدالاحمد. (۱۴۰۴). واکاوی چالش‌ها و استراتژی‌های کارآفرین شدن نظام آموزش عالی افغانستان. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۱-۱۸.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.456143.1199>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228326.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* نویسنده مسئول مکاتبات: (Ahmadamini584@gmail.com)

مقدمه

امروزه در سطح جهانی، دانشگاه‌های کارآفرین، منشأ تحولات بزرگی در زمینه‌های صنعتی، تولیدی و خدماتی شده‌اند و نقش آن‌ها به‌عنوان موتور توسعه اقتصادی و صنعتی، محرک و مشوق سرمایه‌گذاری، عامل ایجاد اشتغال، گزینه اصلی انتقال فناوری و نیز عامل رفع خلل و تنگنای بازار، امری بدیهی است. با این وجود، آموزش عالی برای ارتقای عملکرد و توسعه مشارکت دانشجویان، بستری عالی و مناسب محسوب می‌شود. کارآفرینی دانشگاه برآیند تلاقی دو جریان کارآفرینی سازمانی و نظام نوین آموزش عالی و پژوهشی جدید بوده و در چند سال اخیر، مورد توجه تمام کشورهای پیشرفته دنیا قرار گرفته است. یکی از اهداف دانشگاه کارآفرین بعد از آموزش و پرورش، انتقال قابلیت‌ها به جامعه است و دانشگاه با دانشی که خود تولید می‌کند باید ارزشی برای جامعه ایجاد نماید. از این رو، در کشورهای پیشرفته وظایف دانشگاه علاوه بر تدریس، عبارت است از آموزش‌های کارآفرینی، توسعه نگرش کارآفرینی، اقدام‌های اولیه برای گسترش فرهنگ کارآفرینی و به دنبال آن تجاری‌سازی دانش و اختراعات و ظهور کارآفرینان دانشگاهی و ایجاد شرکت‌های انشعابی دانشگاهی و مبتنی بر فناوری پیشرفته (Ahmadkhani et al., 2020, p. 305). از سویی، آموزش عالی نقش‌های تعیین‌کننده در آموزش و تعیین وضعیت نسل‌های بعدی و نیروی‌های متخصص مورد نیاز برای فرداهای را بر عهده کشور دارد. این نقش‌ها به حدی مهم تلقی شده که حتی بین توسعه‌یافتگی جامعه و نیز مسیر تکامل و رشد جامعه و کم‌کیف آموزش عالی، ارتباط تنگاتنگی وجود دارد، زیرا کیفیت پایین آموزش در نظام آموزش عالی و دانشگاه‌ها، جامعه امروز و فردا را با فقر دانشی، بینشی و مهارتی نیروی انسانی مواجه نموده و در نتیجه برنامه‌های رشد و توسعه کشور با مشکلات و چالش‌های عمده‌ای روبرو خواهد شد. با توجه به اهمیت روزافزون کارآفرینی در تمامی جوامع، توجه به کارآفرینی و ترویج آن توسط مراکز علمی و دانشگاهی به‌منظور ایجاد اشتغال و کاهش نرخ بیکاری حائز اهمیت فراوان است. نظر

به مشکلات موجود در زمینه رشد بیکاری، ضرورت توجه به کارآفرینی و ایجاد فرهنگ کارآفرینی از موضوعات مهم بوده و نیاز است که نتایج تحقیقات دانشگاهی به بازار معرفی و تحقیقات دانشگاهی بر اساس نیازهای جامعه و در راستای کارآفرینی دانشگاهی انجام پذیرد. از جانب دیگر، توسعه خلاقیت و کارآفرینی دانشگاهی سبب ایجاد اشتغال و رفع نیازهای جامعه می‌گردد (pirayesh et al., 2020, p. 129).

در افغانستان بعد از ۲۰۰۱م، آموزش‌های رسمی با رشد فزاینده و مشهودی همراه بوده است و هم‌اکنون ۴۲ دانشگاه/ پوهنتون دولتی و ۱۳۴ دانشگاه و مؤسسه تحصیلات عالی خصوصی فعالیت دارند و گویا مشغول تربیت و پرورش نیروهای متخصص انسانی هستند. این کشور سالانه بیش از یکصد هزار نفر فارغ‌التحصیل از نظام آموزش عالی دارد. رشد فزاینده فارغ‌التحصیلان در نبود فضای کار و اشتغال، صف بیکاران را طولی‌تر ساخته و جمعیتی که کم‌وبیش ۱۶ سال از اقتصاد و منابع جامعه هزینه کرده‌اند، همه به نحوی از حکومت کار می‌خواهند و کمتر فردی توان ایجاد کار را دارد. تعداد زیادی از فارغ‌التحصیلان در سال‌های اخیر به نسبت بیکاری و احساس بی‌عدالتی اجتماعی دست به مهاجرت زده‌اند. نیروهای جوان و آماده‌به‌کاری که پول‌های هنگفتی برای آموزش‌شان سرمایه‌گذاری شده بود، رایگان در اختیار دستگاه‌های تولیدی کشورهای دیگر قرار می‌گیرند (Firozi et al., 2023). با توجه به همه موارد ذکر شده، ملاحظه می‌گردد که نظام آموزش عالی در افغانستان در حوزه کارآفرینی و کارآفرین‌شدن مشکلات و چالش‌های جدی داشته و دارد. خروجی دانشگاه‌های افغانستان نه تنها کار و شغلی را ایجاد نمی‌توانند، بلکه اکثراً جذب بازار کار هم نمی‌شوند. این معضل ملی و چالش‌زا، آسیب‌ها و پیامدهای جدی دیگر همچون مهاجرت‌های بی‌رویه جوانان، جذب‌شدن این جوانان در گروه‌های افراطی و تکفیری، اعتیاد، گسترش جنگ و خشونت، افزایش آسیب‌های اجتماعی و هدر رفتن

سرمایه‌های ملی را به همراه دارد (Zare shahabadi et al., 2023). علاوه بر این آسیب‌ها و پیامدها، دانشگاه و نظام آموزش عالی که با تربیت متخصصان و کارآفرینان، زمینه پیشرفت و توسعه جامعه را فراهم می‌کنند، در این کشور چنین امری محقق نشده و نظام آموزش عالی عملاً چنین کارکردی نداشته است. این در حالی است که در زمینه بررسی این معضل خلأهای جدی پژوهشی نیز وجود دارد و این پژوهش با تلاش‌های زیاد قادر به یافتن هیچ مطالعه علمی در این زمینه نبود. بنابراین، نیاز است تا علل و شرایط کارآفرین نبودن نظام آموزش عالی افغانستان مورد واکاوی و بررسی‌های علمی قرار گیرد. این پژوهش کوششی در جهت همین هدف است و تلاش دارد تا به این سؤال اصلی پاسخ دهد که چرا نظام آموزش عالی افغانستان ظرفیت و شرایط تربیت کارآفرین‌ها و کارآفرینی را ندارند؟ موانع کارآفرینی در این نظام چیست؟ و استراتژی‌های لازم برای کارآفرین شدن نظام آموزش عالی چه مواردی است؟ و درنهایت، پیامدهای کارآفرین نبودن نظام آموزش عالی افغانستان چیست؟

پیشینه پژوهش

پژوهشی که توسط نوروززاده و کوثر (Norouzzadeh & Kossary, 2023) انجام شده نشان می‌دهد که عناصر مختلف برنامه درسی باید در جهت ایجاد شایستگی‌های لازم در ابعاد دانش، نگرش و مهارت‌های موردنیاز یک حیطة تخصصی در دانشجو، پرورش مهارت‌های عالی ذهنی، آشنایی با دانش کارآفرینی و ایجاد روحیه کارآفرینی که جملگی به‌منظور تربیت دانش‌آموختگان کارآفرین ضروری است، به‌کار گرفته شوند. برهانی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی نشان می‌دهند که دوازده عامل داخلی و خارجی در ایجاد و تقویت شصت و نه شاخص لازم برای تبدیل به دانشگاه کارآفرین تأثیر دارند. ۲۸٫۰۴٪ از این مدل به عوامل شاخص‌ساز ساختاری، ۶۵٫۹۷٪ به عوامل شاخص‌ساز محتوایی و فقط ۵٫۹۸٪ از عوامل به شاخص‌های زمینه‌ای مربوط است. کیخا و عزتی (Keykha & ezati, 2021) در پژوهشی به هدف شناسایی موانع درونی و بیرونی ایجاد زیست‌بوم

کارآفرینی در دانشگاه کارآفرین، نشان داده‌اند که در بخش موانع بیرونی ایجاد زیست‌بوم کارآفرینی شامل هفت مقوله فرعی اولیه (ساختار سنتی حکمرانی، قوانین و نظارت ناکارآمد، مالیه کلان ناکارآمد، سیاست‌گذاری غیرمؤثر در آموزش عالی، ضعف در ظرفیت‌های نرم جامعه، نبود سازوکارهای حمایتی و تشویقی در سطح کلان، ضعف در ظرفیت‌های سخت جامعه) است. موانع درونی ایجاد زیست‌بوم کارآفرینی دربرگیرنده هشت مقوله فرعی اولیه (حکمرانی نامناسب داخل دانشگاه، پداگوژی غیرکارآفرین، گسست دانشگاه با صنعت، قوانین و نظارت نامناسب داخل دانشگاه، مالیه دانشگاهی ناکارآمد، ضعف در ظرفیت‌های نرم داخل دانشگاه، نبود سازوکارهای حمایتی و تشویقی در سطح درون دانشگاه و ضعف در ظرفیت‌های سخت داخل دانشگاه بوده است.

محمدپور و همکاران (Mohammadpour, et al., 2022) در پژوهشی چهار متغیر سیاست‌های راهبردی دولت، توسعه نوآوری باز، الگوی حکمرانی بازارمحور، تأکید بر توسعه پایدار را به‌عنوان پیشران‌های راهبردی برای کارآفرین شدن نظام آموزش عالی مشخص کرده‌اند. مصطفائی و همکاران (Mostafaei et al, 2019) در پژوهشی دریافته‌اند که بیست‌ویک مقوله شامل منابع انسانی، پایه‌های اقتصادی، سیاست‌های سازمانی، ساختار سازمانی، فرهنگ سازمانی، آموزش و پژوهش کارآفرینانه، استراتژی دانشگاه، نگرش سازمانی کارآفرینانه، جو سازمانی کارآفرینانه، خطرپذیری، تغییر ماهیت آموزش عالی، اعتبار و جایگاه دانشگاه، تهیه سند کارآفرینی، بهبود محیط کسب‌وکار، ارتباط دانشگاه با جامعه، مواضع قانونی، اکوسیستم‌های کارآفرینی، سیاسی‌کاری، بین‌المللی شدن دانشگاه، رضایت ذی‌نفعان و تجاری‌سازی دانشگاه از عوامل، استراتژی‌ها و پیامدها برای کارآفرین شدن دانشگاه‌های مورد مطالعه بوده است. لپز و همکاران (López et al, 2014) در پژوهشی نشان می‌دهند که مؤلفه‌های روش تدریس استاد، سازماندهی محتوای

آموزشی، امکانات و تجهیزات دانشکده، وضعیت دانشجو (مکان، زمان و استعداد فردی)، صلاحیت حرفه‌ای استاد (آموزشی و پژوهشی) و تکنولوژی‌های نوین، ازجمله عوامل تأثیرگذار بر کیفیت آموزش در امر کارآفرین‌شدن دانش‌آموختگان است. احمدی و همکاران ([Ahmadi et al, 2017](#)) در پژوهشی دریافته‌اند که شیوه‌های آموزش شناسایی‌شده شامل «سخنران میهمان»، «کارگاه آموزشی»، «ایفای نقش» و «بازدید علمی» و شناخت مناسب این شیوه‌ها هم به مدرسان کارآفرینی و هم به سیاست‌گذاران آموزشی در تدوین برنامه‌ها و طرح درس‌های کارآفرینی کمک می‌کند.

ملاحظات نظری

واژه کارآفرینی ریشه فرانسوی دارد که به معنای متعهدشدن و به انگلیسی به معنای فرایند خلق ارزش جدید (مادی یا معنایی) از طریق یک تلاش متعهدانه با در نظر گرفتن خطرهای ناشی از آن اطلاق می‌شود. هرچند، این واژه موردتوجه اقتصاددانان از قرن ۱۶ میلادی بوده است، اما اولین بار در قرن ۱۹ میلادی، ژان باتیست سی، مفهوم کارآفرینی را به معنای امروزی‌اش به کار برد. در نظر او این مفهوم معادل خلق ارزش بود که همانا فعالیت اقتصادی در راستای خلق ارزش باشد. یعنی کارآفرین با انتقال منابع اقتصادی، سطحی تولید را بالا ببرد. نظریه‌پردازان مکتب اتریشی به‌ویژه شومپتر به نقش بارز کارآفرینان در خلق پویایی اقتصادی و چرخش چرخه‌های اقتصادی تأکید دارند. از نظر آنان، کارآفرین با پیش‌بینی وقایع نامعلوم اقتصادی، قدرت ترکیب منابع، خطرپذیری و کشف منابع می‌تواند شرایط اقتصادی را بهبود بخشد ([Alinejad & Mosavi, 2021](#), pp. 154-155).

کارآفرین فردی است که سازمان‌دهی، مدیریت و پذیرفتن خطرات یک فعالیت را بر عهده می‌گیرد. به عبارت دیگر، کارآفرین فردی نوآور یا توسعه‌گراست که فرصت‌ها را شناسایی و آن را به ایده‌های عملی تبدیل می‌کند. کوراتکو و هاجتس (۲۰۰۰) ویژگی‌های مشترک کارآفرینان مدرن را

چنین برشمرده‌اند: تشخیص و بهره‌گیری از فرصت‌ها، دسترسی به منابع، خلاقیت، بینش، استقلال فکر، سخت‌کوشی، خوش‌بینی، نوآوری، خطرپذیری و رهبری. مطابق نظریه دراکر، کارآفرینان ارزش‌ها را تغییر می‌دهند، خطرپذیرند، به‌درستی تصمیم می‌گیرند، سرمایه‌گذار نیستند و تغییر را مقوله‌ای سالم و بهنجار می‌پندارند. همچنین شومپتر (۲۰۰۱) کارآفرین را نیروی محرکه اصلی در توسعه اقتصادی قلمداد می‌کند که نقش آن نوآوری یا ایجاد ترکیب تازه از مواد است. نقش کارآفرین را در توسعه اقتصادی-اجتماعی چنین برشمرده‌اند: جلوگیری از پس‌اندازهای بی‌هدف و سرگرانی عمومی، موجب ایجاد اشتغال و کاهش بی‌کاری، سبب توسعه متوازن، سبب تمرکز اقتصادی، سبب توزیع مجدد ثروت، سبب گردش منابع، مهارت‌ها و سرمایه‌های بی‌استفاده و سرگردان، سبب ارتقای کیفیت زندگی، سبب رونق تجارت خارجی، سبب افزایش سود اجتماعی و افزایش میزان مالیات و همچنان سبب نوآوری و خلاقیت، ترکیب و بسیج منابع و گسترش امداد و تعاون اجتماعی می‌گردد. در رویکرد اقتصاددانان کلاسیک و نئوکلاسیک، کنشگر اقتصادی با هویت و مقصد چون دنبال‌کننده سود و یا انباشت سرمایه شناخته می‌شود، اما در جامعه معاصر یک کنشگر اقتصادی می‌باید «کارآفرین» نیز باشد ([Mohammadpour, et al, 2022](#)). از جانب دیگر، سه نگرش اصلی اقتصادی در حوزه کارآفرینی وجود دارد: ۱. مکتب نئوکلاسیک. ۲. مکتب اتریش. ۳. مکتب شومپتر. در مکتب نئوکلاسیک، کارآفرین با خلاقیت و استعداد خوبی که دارد به راحتی می‌تواند فرآیندهای مولد را بررسی و بهترین گزینه‌ها را انتخاب نماید. مکتب اقتصادی اتریش، مفهومی بهتر از کارآفرینی مطرح می‌کند. بر اساس روش این مکتب، کارآفرینان فرصت‌های بازار نامتعادل را کشف و از آن‌ها بهره‌برداری می‌کنند تا بازار به موقعیت تعادل برسد. شومپتر به عنوان دانشجوی مکتب اتریش، کارآفرین را فردی جسور، متفکر و رهبر الهام‌بخش تلقی می‌کند که باید با ترکیب منابع اقتصادی در قالب

روش پژوهش

این پژوهش در چارچوب پارادایم تفسیری و روش کیفی، با روش نظریه زمینه‌ای^۱ و ابزار مصاحبه عمیق اجرا شد. جامعه هدف تحقیق، نخبگان کشور افغانستان شامل اعضای هیات علمی، کارآفرینان و متخصصان اقتصادی بوده‌اند. این نخبگان با مطالعات نظری و روش هدفمند از میان افرادی انتخاب شدند که بیشترین اطلاعات را در اختیار پژوهش قرار دهند. سعی شد در انتخاب مشارکت‌کنندگان افراد مختلفی بر اساس سابقه، موقعیت/ جایگاه، تخصص و کارآفرین بودن در نظر گرفته شوند. فرایند مصاحبه تا حصول اشباع نظری ادامه یافت و در نهایت با ۱۵ نفر مصاحبه شد. مصاحبه‌ها، با اجازه مصاحبه‌شونده ضبط و بعد از پیاده‌سازی متن، به‌صورت کدگذاری باز، محوری و گزینشی، گزاره‌های کلامی، مفاهیم و مقولات استخراج شدند.

شرایط علی

فقدان چشم‌انداز و منابع: افغانستان کشوری است که بیش از چهار دهه گرفتار جنگ‌های مستمر و ویرانگر بوده است. جنگ‌ها و بی‌ثباتی‌های سیاسی، آسیب‌های جدی بر پیکر نظام آموزش‌عالی این کشور وارد آورده است، به‌طوری‌که در برخی از سال‌های جنگ، دانشگاه‌ها بعضاً تعطیل بوده است. چنین وضعیتی، چشم‌اندازهای دولت و جامعه را نسبت به دانشگاه‌ها و کاردهای آن مخدوش ساخته و با توجه به کاردهای ضعیفی دانشگاه در این سال‌ها، نظام آموزش‌عالی از محور توجه دولت خارج بوده و بودجه آن نیز بسیار ناچیز سنجش شده است. این امر و کمبودهای امکانات آموزشی، تجربی، اقتصادی، حمایتی، ارتباطی و غیره، نظام آموزش‌عالی این کشور را در عرصه کارآفرین بودن با چالش‌ها و موانع جدی مواجه کرده است.

روشی جدید، عدم تعادل اقتصادی ایجاد کند (Ghahrmami, et al, 2011).

در رابطه به آموزش‌عالی و کارآفرینی، در اواخر قرن ۲۰ میلادی کاهش محدودیت‌های تجاری و حرکت به‌سوی جهانی‌شدن، آزادسازی و خصوصی‌سازی به‌ویژه در عرصه آموزش‌عالی، ضرورت ایجاد تغییر در رسالت وظایف دانشگاه سنتی را موجب شد. در نتیجه، این تغییرات کارآفرین دانشگاه‌ها شکل گرفت. ویژگی مهم این نسل تمرکز اصلی دانشگاه‌ها بر آموزش، پژوهش و تولید ثروت از طریق تجاری‌سازی نتایج تحقیقات است. عبور از نسل اول و دوم دانشگاه‌ها که به ترتیب دانشگاه‌های آموزش‌محور و پژوهش‌محور نامیده می‌شوند، نسل سوم تحت عنوان دانشگاه کارآفرینی معرفی شده است. دانشگاه کارآفرینی دانشگاهی است که سه وظیفه مهم حفاظت از دانش بشری و انتشار آن، پژوهش و بسترسازی برای نقش‌آفرینی دانشگاه در توسعه اقتصادی و اجتماعی را در محیط متلاطم خود بر عهده دارد (Salehi et al, 2019, pp. 265-266).

امروزه آموزش کارآفرینی به یکی از مهم‌ترین و گسترده‌ترین فعالیت‌های دانشگاه‌ها تبدیل شده است. به دلیل این رسالت مهم، کیفیت خدمات در آموزش‌عالی طی دو دهه اخیر توجه فزاینده‌ای را به خود جلب نموده و به یک هدف مهم تبدیل شده است (Ajaghi et al, 2017, pp. 39).

بر اساس چشم‌انداز جهانی آموزش‌عالی، دستیابی به فناوری، توسعه اقتصادی و رفاه جوامع درگرو تحول نظام آموزش‌عالی و تبدیل دانشگاه‌ها به دانشگاه نوآور و کارآفرین است (Mohammadpour et al, 2022, p. 133).

به‌طوری‌که فرایند کارآفرین‌شدن دانشگاه‌ها به‌منظور تضمین توسعه دانشگاه و جامعه را اجتناب‌ناپذیر تلقی کرده‌اند (Borhani et al, 2022, p. 194).

^۱. Grounded theory

جدول ۱: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ مربوط به فقدان چشم‌انداز و منابع

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
فقدان چشم‌انداز و منابع	- فقدان مأموریت کارآفرینانه در دانشگاه‌ها - فقدان متون (نصاب) آموزشی کارآفرینانه - فقدان انتظارات کارآفرینانه بودن دانشگاه‌ها - فقدان نگرش کارآفرینانه در دانشگاه‌ها - فقدان تجهیزات و امکانات لازم برای کارآفرین شدن دانشگاه‌ها	آموزش کارآفرینانه وجود ندارد/ رشته‌ها تصادفی انتخاب می‌شوند/ استعدادها شناسایی نمی‌شوند/ نصاب (متون) درسی دانشگاه‌های ما در راستای کارآفرینی نیست/ حتی رشته‌ها یا دانشکده‌های کارآفرینی در دانشگاه‌ها فعال یا ایجاد نشده/ نظام آموزشی را کارآفرین‌محور تعریف نکرده‌اند/ آزمایشگاه‌ها و دستگاه‌های پیشرفته برای آزمایش و تجربه نیست/ نگرش کارآفرین‌شدن در دانشگاه وجود ندارد/ اساتید شایستگی لازم را برای کارآفرین‌شدن دانشجویان ندارند/ دانشگاه نگرش کارآفرین‌شدن را فعال نساخته.

چنانچه در جدول ۱ مشاهده می‌شود، یکی از شرایط علی کارآفرین نبودن نظام آموزش عالی افغانستان، فقدان چشم‌انداز راهبردی و فقدان منابع و زیرساخت‌ها است، چنانچه مشارکت‌کنندگان تأکید دارند که آموزش‌های کارآفرینانه، رشته یا گروه کارآفرینی و نگرش و اهداف کارآفرینی در نظام آموزش عالی این کشور وجود ندارد. از جانب دیگر، فقدان زیرساخت‌های تخصصی و حرفه‌ای مورد نیاز برای کارآفرین‌شدن وجود ندارد، چنانکه مصاحبه‌شونده شماره ۲ بیان داشته است: [...] ببینید هیچی در دانشگاه‌های ما در مسیر کارآفرینی نیست. حتی خیلی‌ها شاید مفهوم کارآفرینی نشنیده باشند، من خبر ندارم که درس کارآفرینی یا رشته با این نام فعال باشد.

فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه: دانشگاه یک سازمان مدرن، آموزشی، تربیتی و پژوهشی است. این سازمان فرهنگ سازمانی دارد. برای کارآفرین‌شدن نظام آموزش عالی،

باید فرهنگ کارآفرینانه را در آن به جود آورد. از جانب دیگر، فرهنگ سازمان به‌عنوان یک ابزار جمع‌آوری اطلاعات عمل می‌کند و مدیران را قادر می‌سازد تا از این طریق ضمن مقایسه بخش‌ها و گروه‌های کاری، به اولویت‌بندی مسائل پرداخته و ادراکات و انتظارات کارکنان را شناسایی نمایند تا بدین‌وسیله بتوانند شکاف بین وضع موجود و مطلوب را بهبود بخشند و به تقویت کارآفرینی سازمانی و افزایش زمینه خلاقیت و نوآوری اقدام نمایند (Ghahrmani et al, 2010, pp. 25-26). بسیاری از مشارکت‌کنندگان تحقیق باور داشتند که دانشگاه‌ها در افغانستان با فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه مواجه هستند. این فقدان، موجب گردیده تا نظام آموزش عالی نه تنها برای کارآفرین‌شدن فارغ‌التحصیلان هیچ امری را تسهیل نکند، بلکه در بسیاری موارد مانع خلاقیت، نوآوری، شکوفایی و استعدادیابی آنان نیز می‌گردد.

جدول ۲: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ مربوط به فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه	- موجودیت فرهنگ قبیله و فرهنگ سنتی در دانشگاه‌ها - نبود فرهنگ پژوهش و حل مسئله - رهبری سنتی و سلسله‌مراتبی - فقدان فرهنگ عقلایی - فقدان ارزش‌ها، باورها و فرهنگ کارآفرینانه	پژوهش‌های کارآفرینانه وجود ندارد/ فرهنگ حاکم کارآفرینانه نیست/ همه منتظرند که رئیس یا مسئول چه می‌کند/ کسی جرئت نوآوری را خلاف لایحه وظایف خود ندارد/ روزمرگی در سیستم آموزشی حاکم است/ هیچ‌کس پیشگام نمی‌شود/ فرهنگ سنتی و قبیله‌ای وجود دارد/ در رهبری مشارکت وجود ندارد/ کار گروهی (تیمی) را بلد نیستند/ توافق روی مسائل و اختلافات شکل نمی‌گیرد/ فقدان ارزش‌های کارآفرینانه.

جدول ۲ نشان می‌دهد که فرهنگ سازمانی کارآفرینانه در نظام آموزش عالی افغانستان وجود ندارد و این از شرایط علی کارآفرین نبودن دانشگاه‌هاست. مشارکت‌کنندگان معتقد بودند که نه تنها ارزش‌ها، باورها، رفتار سازمانی، خوشبینی و اعتماد سازمانی در راستایی کارآفرینی نیست، بلکه برخی از رفتارها و باورها و ارزش‌های حاکم در نظام آموزش عالی که خود متأثر فضاهای جامعه است، مانع کارآفرینی نیز می‌شوند. چنانچه مصاحبه‌شونده شماره ۷ معتقد است: [...] به نظر من مشکل جدی این است که موجودیت فرهنگ و ارزش‌های سنتی و غیرسازمانی در دانشگاه‌ها مانع خلاقیت و نوآوری می‌گردد. فضا را طوری ساختن که کسی جرئت ابراز فکر و رفتار متفاوت را ندارد.

شرایط زمینه‌ای

فقدان کاربردی‌سازی آموزش عالی: دانشگاه‌ها و نظام آموزش عالی معمولاً در دو سطح آموزش و پژوهش فعالیت

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴

۱۰

جدول ۳: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌های مربوط به فقدان کاربردی‌سازی آموزش عالی

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
فقدان کاربردی سازی آموزش عالی	- فقدان تجاری‌سازی دانش - عدم مهارت‌آموزی - عدم تناسب بازار و دانشگاه	دروس کاملاً حالت انتزاعی دارند/ دانشگاه با واقعیت‌های زندگی و جامعه ارتباط ندارد/ آزمایشگاه‌ها و تجهیزات و امکانات برای تجربی‌کردن درس‌ها نیست/ برای دانشجویان مهارت‌های ایجاد اشتغال ارائه نمی‌شود/ درس‌های کارآفرینی وجود ندارد/ آزمایشگاه‌ها و دستگاه‌های پیشرفته برای آزمایش و تجربه نیست/ تحقیقات عملی وجود ندارد/ ملموس نبودن مفاهیم و شیوه‌ها.

جدول ۳ نشان می‌دهد که مأموریت دانشگاه‌ها در افغانستان با واقعیت‌های جامعه پیوند نخورده و این موجب گسترش شکاف و فاصله بین دانشگاه و جامعه شده است. از دانشگاه‌ها انتظار این است که از دانش و پژوهش‌های که انجام می‌شود برای حل چالش‌ها و مسائل اجتماعی و اقتصادی جامعه استفاده کنند. بدون کاربردی‌سازی آموزش عالی، این آموزش‌ها مفید نبوده و فلسفه آموزش که حل مشروع نیازهاست نیز با پرسش‌ها جدی مواجه خواهد شد. مشارکت‌کنندگان عقیده داشتند که آموزش‌های دانشگاهی نه تنها در جهت حل مسائل جامعه نیست، بلکه درگیر با مسائل جامعه ازجمله موضوع اشتغال و کارآفرینی

نیز تلقی نمی‌گردد. چنانچه مصاحبه‌شونده شماره ۱۲ معتقد بود: درس‌ها دانشگاهی صرفاً جنبه نظری داشته و یاددهی و یادگیری همه انتزاعی و خالی از ارزش‌های کاربردی است. **بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی:** خروج دانشگاه‌ها از بومی و محله‌ای بودن یکی از گام‌های سازنده و جدی در عرصه کارآفرین شدن تلقی می‌گردد. بین‌المللی شدن آموزش عالی و دانشگاه‌ها، ابزاری برای توسعه و تبادل فرهنگی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و به‌خصوص تبادل تخصص و تجارب برای شغل‌آفرینی محسوب می‌شود. جذب نخبگان و متخصصان یکی از مهم‌ترین استراتژی‌های کشورهای توسعه‌یافته برای افزایش نرخ منابع انسانی کارا و

مؤثر بوده که با بین‌المللی شدن آموزش عالی میسر شده است، اما در افغانستان این مهم کلاً وجود ندارد و در هیچ بعدی نظام آموزش عالی جنبه بین‌المللی نیافته است.

جدول ۴: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ی مربوط به بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی	- محله‌گرایی - فقدان تبادل تجارب و تخصص	دانشگاه‌های ما حتی میان خودشان ارتباط ندارند و از ظرفیت‌ها و امکانات متقابل استفاده نمی‌کنند/ دانشگاه‌ها با دانشگاه‌های دنیا وصل نیست/ بسیاری از دانشگاه‌های ما حتی سایت ندارند/ ما با هیچ کشور تبادل متقابل استاد و دانشجو نداریم/ تجارب بین‌المللی در نظام آموزشی ما استفاده نمی‌شود/ از دیگران نمی‌آموزیم/ سیستم‌های اداری و آموزشی ما سنتی و محلی است/ بخش عمده و اکثریت دانشجویان و استادان از محل دانشگاه است و این زمینه تبادل دیدگاه‌ها و تجارب را میسر نمی‌کند/ ظرفیت جذب دانشجویان و اساتید خارجی را نداریم.

جدول ۴ نشان می‌دهد که فقدان ظرفیت‌ها و زمینه‌ها برای تبادل تجارب و تخصص، فقدان ظرفیت جذب اساتید و دانشجویان خارجی و موجودیت ساختارهای سنتی سبب شده که رویکرد و ظرفیت کارآفرینی در نظام آموزش عالی افغانستان شکل نگیرد. مشارکت‌کننده شماره ۸ معتقد بود: دانشگاه‌های ما کارآفرین نیست، چون فراتر از چارچوب محله و منطقه نه دیدگاه دارد و نه امکانات.

فقدان قوانین حمایتی و الزام هنجاری: نظام آموزش عالی برای کارآفرین شدن نیاز به قوانین حمایتی و همچنین الزامات هنجاری دارد. قوانین بالادستی مثل قانون اساسی، قانون کار و شغل، قانون وزارت تحصیلات عالی و غیره بایست از

کارآفرین شدن نظام آموزش عالی حمایت و الزام‌های را نیز برای آن تعیین نماید، در غیر آن مثل نظام آموزش عالی افغانستان، از قابلیت کارآفرینی برخوردار نخواهد بود. مشارکت‌کنندگان تحقیق حاضر تأکید داشتند که نظام آموزش عالی برای کارآفرین شدن، حمایت و الزام قوانین بالادستی را ندارد. این امر سبب گردیده تا که از یک‌طرف حمایت و بودجه لازم را دریافت ننماید و از جانب دیگر، هیچ مسئولیت و مکلفیتی برای کارآفرین بودن احساس نکرده و برای هیچ مرجعی نیز پاسخگو نباشد.

جدول ۵: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ی مربوط به فقدان قوانین حمایتی و الزام هنجاری

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
نبود قوانین حمایتی و الزام هنجاری	- فقدان استقلال - نبود هنجارهای حمایتی - نبود هنجارهای الزامی تشویقی	نظام آموزش عالی حمایت قانونی برای کارآفرین شدن ندارد/ قوانین و مقررات برای دانشگاه‌ها آزادی عمل و استقلال لازم را نداده است/ برای کوچک‌ترین تغییرات نیاز دارند که دستور بالاترین مقام مسئول را بگیرند/ قوانین بالادستی دست‌وپاگیر است و از فرهنگ و روحیه کارآفرینی جلوگیری می‌کند/ وظایف و مسئولیت‌ها که در قوانین برای نظام آموزش عالی مطرح شده، در هیچ‌کدام برای کارآفرینی اشاره‌ای نشده است.

مقررات در جنبه مهم در راستایی توسعه کارآفرینی نیستند. نخست اینکه نظام آموزش عالی حمایت قوانین بالادستی را

چنانچه در جدول ۵ ملاحظه می‌گردد، گزاره‌های اصلی مستخرج از مصاحبه‌ها حاکی از این است که قوانین و

در عرصه کارآفرینی ندارد. دوم اینکه، برای کارآفرین‌شدن نظام آموزش عالی الزام‌ها و هنجارهایی تعریف نشده که مجبورت یا مسئولیتی را ایجاد نماید. این امر زمینه را ایجاد نموده تا دانشگاه و دانشگاهیان هیچ مأموریتی برای کارآفرینی نداشته باشند، به‌طوری‌که حتی مفاهیم و ارزش‌های مربوط به کارآفرینی در متون درسی ذکر نشده است. چنانکه مصاحبه‌شونده شماره ۱۰ و ۱۵ معتقد بودند: قوانین نه تنها مشوق کارآفرینی تعریف نشده، بلکه خود مانعی برای خلاقیت‌ها و تفکرات متفاوت است.

عوامل مداخله‌گر

عدم حمایت دولت: امروزه بحران بیکاری در افغانستان بسیار عمیق و گسترده است، زیرا دولت‌های این کشور در طول

سالیان متمادی نسبت به کارآفرین‌شدن نظام آموزش عالی هیچ نوع برنامه و راهبردی نداشته‌اند. بیشتر فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها با نیازهای بازار کار همخوانی و هماهنگی ندارند. دانشجویان بعد از فارغ‌التحصیلی دنبال کار هستند و به اشتغال‌زایی تمایلی ندارند، زیرا دولت حمایت لازم را برای کارآفرین‌شدن آنان در دانشگاه‌ها انجام نداده و نظام آموزش عالی بنا به دلایل مختلف در دایره اولویت‌ها و راهبردی‌سازی قرار نگرفته است. اکثر نمونه‌های هدف در تحقیق حاضر اذعان داشتند که یکی از مهم‌ترین دلایل فقدان راهبردهای کارآفرینی، عدم حمایت دولت از نظام آموزشی کارآفرین است که نقش انکارناپذیر و تعیین‌کننده در تحقق اهداف کارآفرینی دارد.

جدول ۶: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌های مربوط به فقدان حمایت دولت

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
فقدان حمایت دولت	- عدم سیاست‌گذاری دولت برای کارآفرینی - عدم حمایت از کارآفرینان و نوآوران - عدم تأسیس شرکت‌های دانش‌بنیان	اولویت هیچ‌یک از دولت‌های افغانستان در تمام تاریخ معاصر حل مسئله بیکاری و فقدان اشتغال نبوده است/ در بسیاری از دوره‌ها دولت‌هایی بودند که دانشگاه‌ها را مسدود کردند/ دولت‌ها هیچ برنامه و راهبردی برای کارآفرین‌شدن هیچ‌یکی از نهادها و به‌خصوص نظام آموزش عالی نداشته است/ دولت، بودجه، اختیارات و امکانات لازم را برای کارآفرین‌شدن دانشگاه‌ها اختصاص نداده است/ دانشگاه‌ها توانایی لازم را در کنشگری‌های سیاسی-اجتماعی نداشته و بنابراین دولت‌ها نسبت به آن بی‌توجه بوده‌اند/ ما حتی تا چند سال قبل حقوق مالکیت معنوی نداشتیم/ کنشگران سیاسی نیز برای بالابردن طرفدارانشان شعارهایی دادند که گویی دولت باید همه را استخدام کند، درحالی‌که دولت چنین ظرفیتی نداشت.

می‌کردند، زیرا منافعشان در گسترش بی‌سواد و جذب جوانان در گروه‌های جنگی بود. به جهت عدم حمایت دولت افغانستان از افراد پرتحرک و کارآفرین و بی‌توجهی به موفقیت این افراد موجب شد تا افراد کارآفرین به دلیل عدم اقتصاد کافی و عدم حمایت دولت از آنان، سرخورده شوند و دیگر تمایل و امیدی برای کارآفرینی نداشته باشند. بارها شده که افراد با استعداد و نخبه‌ای از خود کارآفرینی، خلاقیت و توانمندی شگرفی نشان داده‌اند، اما به دلیل بی‌توجهی و بی‌کفایتی دولت افغانستان روحیه آنان تضعیف شده و دیگر تمایلی به ادامه این خلاقیت و کارآفرینی نداشته‌اند که اگر رشد داده می‌شدند، کارآفرینان

چنانچه در جدول ۶ آمده است، معضل بیکاری، معیاری و کارآفرین‌شدن دانشگاه‌ها و نیز استقلال دانشگاه‌ها در دولت‌های افغانستان مورد توجه و حمایت نبوده است. از جانب دیگر، انتظارات نسنجیده در جریان مبارزات انتخاباتی شکل می‌گرفت. یکی از شعارهای اصلی نامزدها «ایجاد اشتغال» برای جوانان بود و این امر باعث شد تا جوانان تصور کنند که دولت مسئول اشتغالشان بوده و همواره منتظر این هستند/ بودند که کارفرمایی به نام دولت، آنان را به استخدام درآورد. چنانچه مصاحبه‌شونده‌های شماره ۲ و ۹ معتقد بودند که دولت‌ها، بعضاً بالا رفتن ظرفیت دانشگاه‌ها و حتی ایجاد اشتغال را مایه افولشان تلقی

زیادی کشف می‌شد و مردم و دولت می‌توانست از این استعدادها بهره زیادی ببرند. به‌طور نمونه اشاره می‌شود به «محمدرضا احمدی» فردی است که یکی از زیباترین مدل‌های ماشین سپورتی را با کمترین امکانات ساخته، اما اثری از توسعه (تولید انبوه) این کار تابه‌حال مشاهده نشده است. دولت تشویقی نمادین از رضا احمدی در تلویزیون انجام می‌دهد، اما او می‌گوید ما نیاز به تشویق نداریم، بلکه نیاز به حمایت داریم یا سیدالله کریمی که از بطری نوشابه ریات ساخت و غیره. امثال این‌ها جوان‌های زیادی بودند و حتماً هستند که اگر دولت افغانستان از این کارآفرینان حمایت می‌کرد، اکنون افغانستان در بسیاری از موارد به خودکفایی می‌رسید و با رشد آنان، صدها جوان دیگر صاحب‌کار و اقتصاد ممتاز می‌شدند.

جنگ و بی‌ثباتی: بی‌ثباتی‌های مستمر سیاسی و خشونت‌های ویرانگر از عوامل مهم مداخله‌گر در کارآفرین نبودن دانشگاه‌ها تلقی شده است. جامعه‌ای که اولویت‌های اساسی آن زنده‌ماندن آرامش حداقلی و تأمین حداقل‌های معیشت باشد، طبیعی است که به نیازهای ثانوی و بالاتر نمی‌تواند فکر کند. کنشگران دانشگاهی از بطن چنین جامعه و از متن چنین وضعیت‌هایی می‌آیند. این وضعیت بر همه کنش‌ها، نگرش‌ها و برنامه‌های این کنشگران (اساتید، مسئولان و دانشجویان) تأثیرگذار است و درنهایت بر کارکردهای دانشگاه ازجمله کارآفرین شدن آن مؤثر واقع شده است.

جدول ۷: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌های مربوط به جنگ و بی‌ثباتی

گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
ما نزدیک به نیم‌قرن گرفتار جنگیم، خب این یعنی دانشگاه و خلافت و نوآوری در اولویت نیست/ جامعه ما ثبات لازم را برای معیاری شدن دانشگاه‌ها نداشته است/ همه می‌دانیم که چندین سال در جنگ‌های داخلی و غیره، خیلی از دانشگاه‌ها مسدود بود/ هنوز هم نیمی از اعضای جامعه از تحصیل محروم‌اند/ ما درگیر نیازهای ذاتی مثل زنده‌ماندن بودیم/ دانشگاه و کارآفرینی در شرایط که جان و امنیت افراد در خطر باشد، اولویت نیست/ ما در صدسال اخیر هشت رژیم سیاسی و در هر رژیم چندین حکومت اکثراً با خشونت و ناآرامی‌ها عمومی عوض کردیم.	- در حاشیه قرار گرفتن دانشگاه‌ها - مسدود شدن دانشگاه‌ها - در اولویت نبودن دانشگاه و کارآفرینی	جنگ و بی‌ثباتی

جدول ۷ نشان می‌دهد که یکی از عوامل مداخله‌گر در کارآفرین نشدن/ نبودن دانشگاه‌ها، جنگ‌های ویرانگر و بی‌ثباتی سیاسی در افغانستان بوده است. این کشور بیش از چهار دهه گرفتار خشونت‌ها و بی‌ثباتی بوده و طبیعی است که در چنین وضعی نه توجهی لازم به ساحت دانش و نهاد دانشگاهی می‌گردد و نه خلافت و نوآوری شکل‌گرفته و یا تشویق و تحریک می‌شود. مصاحبه‌شوندگان شماره ۱۱ و ۵ نیز معتقد بودند: چندین سال دانشگاه‌های معتبر چون دانشگاه کابل، مرکز جنگ و درگیری بود. اساتید یا کشته شدند یا مهاجرت نموده و برخی نیز در صف جنگ رفتند، دانشجویان نیز همین‌طور [...] خب در چنین وضعی

دانشگاه کارآفرین نمی‌شود که هیچ، بلکه حتی آموزش‌های ساده را نیز نمی‌تواند منتقل کند.

استراتژی‌ها

مشارکت دانشگاه و بازار کار: امروزه آموزش کارآفرینی، آموزش بازاریابی، برنامه‌ریزی مالی، تأمین منابع و غیره در دانشگاه‌های معتبر دنیا ترویج شده است. این آموزش‌ها دانشجویان را از طریق فرایندهای یادگیری در فعالیت‌های اشتغال‌زایی درگیر می‌کنند و به توسعه دانش و مهارت‌هایی منجر می‌گردد که دانشجویان بتوانند در رشته تخصصی‌شان ایده‌های را مطرح کنند و آن را کاربردی ساخته و در محیط کاری مورد استفاده قرار دهند. همچنین، ایده‌ها و آموخته‌هایشان را ارائه داده و در محیط کار رقابت کنند.

جدول ۸: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ی مربوط به مشارکت دانشگاه و بازار

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
مشارکت دانشگاه و بازار	- تناسب آموزش و نیازهای بازار - مهارت‌محوری - شناخت نیازهای جامعه و بازار	مشکل اصلی که باید برطرف شود، این است که دانشگاه‌ها و آموزش‌های آن هیچ سختی با بازار کار و نیازهای جامعه ندارد/ بازار نیز در دانشگاه‌ها ورود نمی‌کند/ ما باید دانشگاه و بازار را آشتی دهیم/ مرکزهای کارآفرینی، بازاربایی، دانش‌بنیان و غیره در دانشگاه‌ها فعال شود/ در متون درسی ما باید نیازها برای کارآفرین شدن و ورود به بازار گنجانیده شود/ آموزش‌ها باید عملی و در جهت حل مسائل جامعه شکل گیرد/ ما نمی‌توانیم بدون شناخت نیازهای بازار، کارآفرینی داشته باشیم/ ضروری است که آموزش‌های دانشگاهی ما با قابلیت‌های ایجاد کار در بازار سازگار شود.

مفاهیم مستخرج از گزاره‌های کلامی در جدول ۸ بیانگر این است که نظام آموزش عالی افغانستان برای کارآفرین شدن نیاز دارد که دانشگاه را با واقعیت‌های بازار و واقعیت‌های جامعه آشنا ساخته و بین آموزش و نیازهای بازار تناسب و همخوانی ایجاد گردد. از سوی دیگر، مهارت‌های کارآفرینی و ورود به بازار را در دانشجویان ایجاد و آنان را برای کارآفرین شدن در فضای‌های واقعی جامعه آماده نمایند، چنانکه صاحب‌ه‌شوندگان ۳ و ۱۰ نیز تأکید داشتند: ما زمانی دانشگاه کارآفرین خواهیم داشت که بازار و واقعیت‌های آن در دروس و مأموریت دانشگاه حل شود.

تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی: بر مبنای مطالعات انجام‌شده، مشاهدات و تجارب زیسته پژوهشگران این پژوهش، در حال حاضر برنامه درسی نظام آموزشی عالی افغانستان با استفاده از الگوی موضوع‌محوری انجام می‌شود

و اثری از شغل‌محور بودن در آن مشاهده نمی‌شود. بنابراین، برای کارآفرین شدن نظام آموزش عالی باید شایستگی‌های لازم در ابعاد دانش، نگرش و مهارت‌های مورد نیاز، پرورش مهارت‌های عالی ذهنی، ایجاد روحیه کارآفرینی، آشنایی دانشجویان با دانش کارآفرینی، تقویت ارتباط بین برنامه‌های درسی و غیره ایجاد و نیز درس مستقل کارآفرینی، تلفیق کارآفرینی با دروس دیگر، رویکرد میان‌رشته‌ای با اهداف کارآفرینی و رویکرد فرارشته‌ای با اهداف کارآفرینی شکل بگیرد. باین‌حال، در افغانستان هنوز هم موضوع و مسئله کارآفرینی برای تصمیم‌گیرندگان مشخص نیست و آموزش‌های ارائه‌شده نیز متناسب با نیازها و مسائل ملی کشور تهیه نشده است. بنابراین، برای کارآفرین شدن نظام آموزش عالی باید ماهیت، رویکرد و اهداف این نظام باید در جهت کارآفرینی تغییر کنند.

جدول ۹: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌ی مربوط به تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی

مقوله اصلی	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها
تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی	- بروزرسانی اهداف و برنامه‌ها - کشف استعدادها و پرورش خلاقیت‌ها - تغییر در رویکرد آموزشی	نیاز داریم ماهیت آموزش عالی ما در مسیر حل مسئله و خلاقیت قرار گیرد/ برای کارآفرین شدن باید اهداف نظام آموزش عالی را تغییر داد/ دانش کارآفرینانه باید داشت/ تدریس باید جنبه عملی و در راستای کشف استعدادها باشد/ دانشجویان باید آزادی کامل برای بروز خلاقیت‌ها و افکارشان داشته باشند/ سیستم را باید مدرن و در حمایت از کارآفرین ساخت/ مهارت‌های ذهنی را باید کشف و پرورش داد/ روحیه کارآفرینی را باید ایجاد و تقویت کرد/ اهداف برنامه درسی را باید مطابق نیازها و واقعیت‌های جدید تعریف کرد.

گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها در جدول ۹ نشان می‌دهد که برای کارآفرین‌شدن نظام آموزش‌عالی افغانستان نیاز است که این نظام را کلاً از نو بازتعریف کرد. اهداف، رویکردها و ماهیت آن باید در راستای کارآفرینی، پرورش استعدادهای خفته، کشف خلاقیت‌ها و پرورش ذهنیت‌های کارآفرین جوانان و دانشجویان قرار گیرد. از آموزش‌ها و رویکردهای سنتی باید عبور کرد و به ارزش‌ها نوین و کارآفرینانه باید توسل جست. مصاحبه‌شوندگان نیز تأکید داشتند که تا ماهیت، اهداف و رویکردهای فعلی اصلاح و تعدیل نشوند، نظام فعلی قادر به فارغ‌التحصیل کردن افراد کارآفرین نیست.

حمایت همگانی (قوانین، دولت و جامعه): ایجاد و تقویت کارآفرینی، مستلزم تعامل و حمایت مستمر و گسترده محیط

اجتماعی، نهادهای دولتی، نهادهای اقتصادی و تولید از نظام آموزش‌عالی است. به‌طورکلی، هدف از پرورش مهارت‌های کارآفرینی در دانشجویان، تربیت دانش‌آموختگانی است که بتوانند پاسخگوی مسائل و نیازهای مربوط به حوزه تخصصی خویش باشند و با ارائه راه‌حل‌های خلاقانه و نوآورانه بتوانند کارآفرینی کنند و ازجمله پیشگامان جامعه خود محسوب شوند. این امر محقق نمی‌شود مگر با تبانی و تعامل همه‌جانبه کلیه نهادها از نظام آموزش‌عالی. دانشجویان در فضایی کارآفرین می‌شوند که مهارت‌های تخصصی، خلاقیت، خطرپذیری، برنامه‌ریزی، مسئله‌گشایی و غیره در آنان ایجاد و تقویت شود. چنین امری نیز حمایت و ورود همه نهادها، از خانواده تا اجتماع و دولت و غیره را می‌طلبد.

جدول ۱۰: گزاره‌ها، مفاهیم و مقوله‌مربوط به حمایت همگانی

گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها	مفاهیم (مؤلفه‌ها)	مقوله اصلی
آموزش‌ها و مهارت‌های کارآفرینی باید از سوی همه حمایت و تشویق شود/ خانواده‌ها هم باید بینش و نگرش کارآفرینی در فرزندانشان ایجاد کنند/ برای حل مشکل بیکاری باید همه نهاد دست‌به‌دست هم داده و بر جوانان کشور سرمایه‌گذاری کنند/ دانشگاه‌ها باید بتوانند مشارکت و حمایت‌های گوناگون همه سازمان‌ها و گروه‌های جامعه را کسب و ظرفیت کارآفرینی را ایجاد کنند.	- مشارکت همگانی - هم‌افزایی ظرفیت‌ها	حمایت همگانی

گزاره‌های کلامی مستخرج از مصاحبه‌ها در جدول ۱۰ حاکی از این است که دانشگاه‌ها به‌تنهایی قادر به تربیت نیروی کارآفرین نیستند و باید همه‌آحاد جامعه و نهادها از این امر حمایت همگانی نمایند، زیرا وضعیت، ساختارها و تاریخ این کشور متفاوت از سایر جوامع است. خانواده، مدرسه، رسانه، دولت، اجتماع، گروه‌های مرجع و همه باید درگیر تربیت نیروی کارآفرین شوند. این امر به‌ظاهر دشوار به نظر می‌آید، اما ممکن و عملی است. فرایند جامعه‌پذیری و تربیت در خانواده باید با آموزش‌های کارآفرینی و خلاقیت و نوآوری ممزوج گردد. مدرسه نیز بینش و گرایش کارآفرینانه داشته باشد، رسانه‌ها نیز در جهت کشف استعدادها و خلاقیت‌ها و تشویق آن گام بردارند. دولت و گروه‌های مرجع نیز مشوق نگرش‌ها و ذهنیت‌های کارآفرین باشند. نتیجه

همه این اقدام‌ها در نظام آموزش‌عالی به هم می‌رسد و نیروی بالنده، پویا و خلاق تربیت می‌گردد. مصاحبه‌شوندگان شماره ۱۲ و ۱۴ نیز تأکید بر این داشتند که: ذهنیت‌ها و استعدادها قبل از دانشگاه‌ها و خارج از دانشگاه و هم‌سو با دانشگاه‌ها باید در جهت خلاقیت و کارآفرینی تقویت و آماده گردند.

پیامدها

عدم کارآفرین نظام آموزش‌عالی افغانستان، پیامدهای بسیار ناگوار و سنگینی بر این جامعه تحمیل کرده است. رشد گروه‌های افراطی، مهاجرت بی‌رویه جوانان، افزایش فقر، گسترش ناهنجاری‌های اجتماعی و افزایش خشونت‌ها، افزایش اعتیاد و بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاهی از عمده‌ترین پیامدهای این معضل ملی است. در مورد

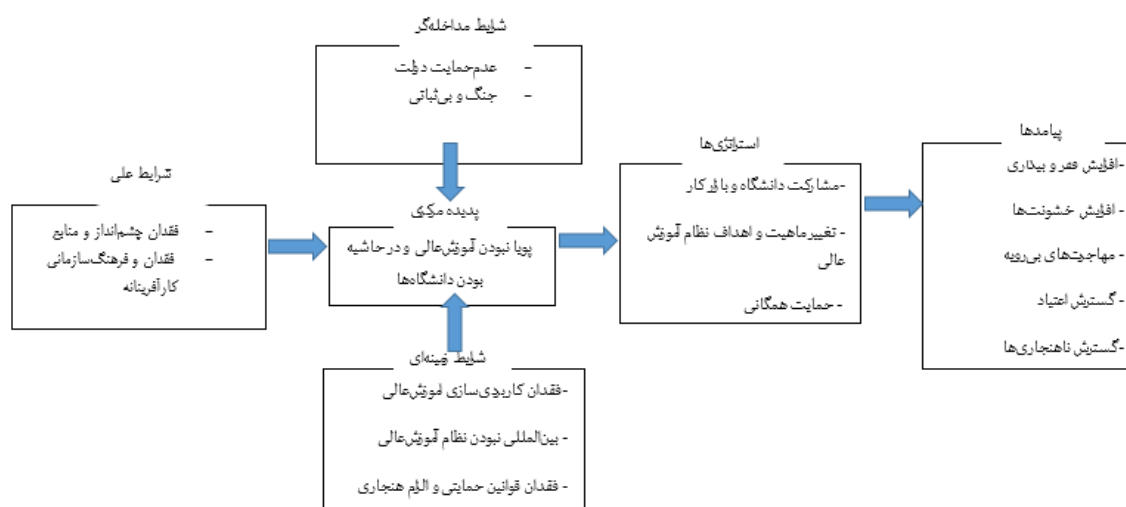
پیامدهای کارآفرین نبودن نظام آموزش عالی، گزاره‌های کلامی تمامی مشارکت‌کنندگان هم‌پوشانی داشته و همه به نحوی بر ناهنجاری‌ها و مسائل بیان شده متمرکز بودند.

مدل پارادایمی

مبنی بر مدل شماره ۱، نظام آموزش عالی افغانستان در زمینه کارآفرینی با چالش‌های جدی مواجه است. این چالش‌ها در سه دسته از عوامل و شرایط شامل: شرایط علی (فقدان چشم‌انداز و منابع و فقدان فرهنگ سازمانی کارآفرینانه)، شرایط زمینه‌ای (فقدان کاربردی‌سازی آموزش عالی، بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی و فقدان قوانین حمایتی و الزام هنجاری) و عوامل مداخله‌گر (عدم حمایت دولت و جنگ و بی‌ثباتی) طبقه‌بندی شده است. ملاحظه می‌گردد که زمینه‌ها و شرایط مساعدی برای کارآفرین‌شدن در نظام

آموزش عالی این کشور وجود ندارد. باین‌حال، از نظر مشارکت‌کنندگان تحقیق، استراتژی‌های کارآفرین‌شدن این نظام عبارت‌اند از: مشارکت دانشگاه و بازار کار، تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی و حمایت همگانی (قوانین، دولت و جامعه) از نظام آموزش عالی برای کارآفرین‌شدن. این در حالی است که پیامدهای عدم کارآفرینی نظام آموزش عالی بسیار گسترده و ناگوار بوده که عمده‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: افزایش فقر و بیکاری، مهاجرت‌های بی‌رویه، گسترش جنگ و خشونت، اعتیاد و افزایش ناهنجاری‌های اجتماعی. دسته‌بندی مقولات در پنج طبقه اصلی، پدیده محوری مدل را «پویا نبودن نظام آموزش عالی» و «در حاشیه بودن نظام آموزشی» نشان می‌دهد.

مدل پارادایمی ۱

نتیجه‌گیری

در قرن ۲۱ میلادی، رسالت دانشگاه، تربیت نیروی انسانی متعهد، مبتکر و کارآفرین است. دانشگاه‌ها باید بتوانند با ایجاد تفکر کارآفرینی و ایجاد مهارت‌های ورود به کسب‌وکار در میان دانش‌آموختگان دانشگاهی - که با توجه به دانش و مهارتشان، امکان ایجاد کسب‌وکار به صورت فردی و یا گروهی در رشته تخصصی‌شان- باعث بهره‌گیری از استعدادهای بالقوه خود، افرادی خلاق، نوآور و کارآفرین

شوند. دانشگاه کارآفرین به عنوان یک نهاد علمی، پژوهشی و تخصصی، ضمن پرداختن به کارکردهای سنتی و مرسوم خود، به مفاهیم، الزامات و ویژگی‌های کارآفرینی در تمامی فعالیت‌ها توجهی ویژه می‌نماید. کشورهای پیشرفته صنعتی به نقش کارآفرینان در توسعه اقتصادی آگاهی یافته و در ادامه این مسیر به دنبال توسعه و ترویج فرهنگ کارآفرینی از طریق سیاست‌های حمایتی مناسب در تقویت ویژگی‌های کارآفرینانه و بقاء روحیه کارآفرینی هستند ([Mokhber &](#)

201–220. https://jed.ut.ac.ir/article_63407.html [In Persian with English abstract]

Alinejad, M., & Mosavi, S. Z. (2021). Study of women entrepreneurial behavior in Yazd: From imposed structures to self-employment to social redefining leading to situational creativity. *Women's Strategic Studies*, 23(92), 153–172. https://www.jwss.ir/article_144248.html [In Persian with English abstract]

Ajaghi, S., Rezaei, B., Naderi, N., & Jetafari, H. (2017). Presenting the conceptual model of the micro and macro components of the entrepreneurship education system. *Journal of Studies in Entrepreneurship and Sustainable Agricultural Development*, 3(4), 39–54. https://jead.gau.ac.ir/article_3405.html [In Persian with English abstract]

Ahmadvani, I., Galavandi, H., & Mohajeri, B. (2020). Identifying and ranking the barriers of students' entrepreneurship in higher education system (From the viewpoint of faculty members of Zanzan University). *Strategic Management Studies of National Defence Studies*, 9(37), 305–330. [In Persian with English abstract]

Borhani, M., Amiran, H., Edalatian Shahriari, J., & Kabaran Zad Ghadim, M. R. (2022). Readiness measurement model for universities to become an entrepreneurial university. *Strategic Management Studies of National Defence Studies*, 12(49), 193–216. [In Persian with English abstract]

Gahrmani, M., Paydchi, M. H., & Hosseinzadeh, T. (2010). Organizational culture and its relationship with organizational entrepreneurship. *Public Administration Perspectives*, 1(1), 25–39. [In Persian]

Keykha, A., & Ezati, M. (2021). Identifying factors hindering ecosystem development, entrepreneurship, entrepreneurial university. *Innovation Management Journal*, 10(2), 55–97. [In Persian with English abstract]

Firozi, S. M., Yousufi, F., Afzali, N. A., & Basharat Rahamani, M. B. (2023). Socio-cultural contexts of order and security in Afghanistan. *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(1), 105–128. https://journal.iiwfs.com/article_172903_en.html [In Persian with English abstract]

Mohammadpour, S., Salarzahi, H., Vazifeh, Z., & Kamalian, A. R. (2022). Designing strategic model of entrepreneurial university based on future studies approach in higher education. *Public Management Researches*, 15(56), 75–102. <https://doi.org/10.22111/jmr.2022.40190.5627> [In Persian with English abstract]

(Notash, 2017). بنابراین، توسعه کارآفرینی از طریق

تربیت دانش‌آموختگان کارآفرین ممکن است (Mokhber & Notash, 2017) و شناسایی و پرورش استعدادها

کارآفرینانه دانشجویان در مؤسسات آموزش عالی، یکی از

اهداف دانشگاه‌ها در راستای ایجاد دانشگاه کارآفرین تلقی

می‌شود (Borhani et al, 2022). با این‌همه، مشاهدات

و تجارب‌زیسته نشان می‌دهد که نظام آموزش عالی

افغانستان کارآفرین نیست و این عدم کارآفرینی با موانع و

چالش‌های متعددی در زمینه‌ها و شرایطی همچون فقدان

چشم‌انداز و منابع و فقدان فرهنگ‌سازمانی کارآفرینانه

به‌عنوان (شرایط علی)، فقدان کاربردی‌سازی آموزش عالی،

بین‌المللی نبودن نظام آموزش عالی و فقدان قوانین حمایتی

و الزام‌هنجاری به‌عنوان (شرایط زمینه‌ای) و عدم حمایت

دولت و جنگ و بی‌ثباتی به‌عنوان (عوامل مداخله‌گر)

ملاحظه گردیده است. با این‌حال، برای کارآفرین‌شدن این

نظام نیاز است تا استراتژی‌هایی همچون مشارکت دانشگاه

و بازار کار، تغییر ماهیت و اهداف نظام آموزش عالی و

حمایت همگانی از این نظام به‌کار گرفته شود. همچنین،

عمده‌ترین پیامدهای عدم کارآفرینی نظام آموزش عالی در

مقوله‌هایی همچون افزایش فقر و بیکاری، مهاجرت‌های

بی‌رویه، گسترش جنگ و خشونت، اعتیاد و افزایش

ناهنجاری‌های اجتماعی دسته‌بندی گردید. در نهایت پدیده

مرکزی مدل پارادایمی با عنوان «پویا نبودن آموزش عالی و در

حاشیه‌بودن دانشگاه‌ها» مشخص شد. در نتیجه نیاز است

که دانشگاه‌ها از حاشیه به متن سیاست‌گذاری‌ها و توجهات

دولت و جامعه منتقل شوند. همچنین، موانع موجود برای

کارآفرینی برطرف و این نظام همگام با تحولات جدید علمی،

پژوهشی، روشی و فناوری مدرن، پویا شود.

پژوهشی، روشی و فناوری مدرن، پویا شود.

Reference

Ahmadi, A., Mohammadkazemi, R., & Mohammadi Elyasi, G. (2017). Identification of entrepreneurship teaching methods in affective domain of learning through edutainment approach. *Journal of Entrepreneurship Development*, 10(2),

Mokhber, A., & Notash, M. (2017). Effective components on the development of entrepreneurship in applied scientific higher education centers of Jihad-e-Agriculture (Case study: Imam Khomeini Higher Education Center). *Journal of Agricultural Education Administration Research*, 9(42), 88–104. https://itvhe.areeo.ac.ir/article_115129.html?lang=en [In Persian with English abstract]

Mostafaei, M. R., Malekian, F., Kaviani, E., & Karamafrooz, M. J. (2019). Designing the entrepreneurial university model based on grounded theory (Case study: Units of Islamic Azad University of West Iran). *Journal of Management and Planning in Educational System*, 12(2), 41–74. https://mpes.sbu.ac.ir/article_98490.html [In Persian with English abstract]

Norouzzadeh, R., & Kossary, M. (2023). Description of the characteristics of the quadruplet elements undergraduate curriculum with emphasis on training entrepreneurship skills. *Quarterly Journal of Research and Planning in Higher Education*, 15(4), 1–18. [In Persian with English abstract]

Pirayesh, R., Amiri, V., Jafari, M., & Imani Barandagh, M. (2020). The effect of organizational entrepreneurship and entrepreneurship orientation on organizational performance with regard to strategic entrepreneurship in industrial companies in Zanjan province. *The Journal of Productivity Management*, 14(1), 23–45. <https://sanad.iau.ir/journal/jpm/Article/671969?jid=671969> [In Persian with English abstract]

Salehi, M., Elyasi, A. A., & Yousefil Saeid Abadi, R. (2019). Identification and explanation of the strategic aspects of entrepreneurial university. *Strategic Management Studies of National Defence Studies*, 9(35), 265–286. [In Persian with English abstract]

López, S. T., Calvo, J. V. P., & García, J. H. (2014). Service-learning as training for social entrepreneurship: An experience in the university. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 139, 504–511. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.08.055>

Zare Shahabadi, A., Firozi, S. M., & Mohammad Torkashvand Moradabadi, M. (2023). Mapping social happiness in Kabul: A case study of educated people between 15 and 40 years old, Afghanistan. *Afghanistan Journal*, 6(2), 208–221. <https://doi.org/10.3366/afg.2023.0114>

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 06 Aug 2023 | Revised 03 JUN 2025 | Accepted 12 Aug 2025 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The role of the Ilkhans of Khorasan in the insecurity of the northeastern borders of Iran during the Qajar period

Abdollah Rahmat^(a), Abbas Sarafrazi^(b) *

a) PhD Student, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran (abdollah.rahmat.44@gmail.com)

b) Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

Keywords

local governors, Turkmen, North Khorasan, northeastern borders

Citation

Rahmat, A., & Sarafrazi, A. (2025). The role of the Ilkhans of Khorasan in the insecurity of the northeastern borders of Iran during the Qajar period. *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 19-42.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Examining the function of border administration and the role of local rulers in northern Khorasan concerning the insecurity of the northeastern borders is of great importance. This research seeks to answer, using a descriptive-analytical method and based on historical sources, the following question: Why was security not established in these regions despite the existence of border administrations in northern Khorasan? The research hypothesis is that the policies of local rulers were effective in creating insecurity. The findings indicate that entrusting border administration to independent rulers created difficulties in the conventional functioning of the border and generated insecurity. This was because putting a stop to raids meant, for the local rulers, cutting off the related income and the privileges that the government had granted them in return for border guarding. The local rulers were one of the instigators of raids and an obstacle to the submission of the Turkmens. The existence of three parallel and rival powers, who tried to weaken each other by inciting the Turkmens, gave more leeway to the raids. The counter-raids by local rulers and their mistreatment of the Turkmens also played an intensifying role in the spread of plundering. The results show that the obstacles and problems on the path to security stemmed from the Qajar government's method of border administration. The feudal structure of the frontier and the independent power of the local rulers prevented the center from exerting power and oversight over their activities. The weakness of the state and the lack of supervision provided the grounds for border violations, disregard for government decisions, abuse of position, collusion, and interaction. Overall, the performance of the border guards had a decisive impact on the permeability of the Turkmen border, and the government's attempts at reform were unsuccessful. It was only with the involvement of Russia that Iran was finally able, after many years, to bring the local rulers under control.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.410408.1143>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232124.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: Ab.sarafrazi@um.ac.ir

Introduction

During a period of Iranian history spanning from the interregnum of Nader Shah's successors to the end of Naseri rule, Iran's northeastern borders were almost continuously exposed to upheavals and attacks by tribes. The presence of nomadic tribes in these regions, the weakness of the central government, and the unreliable, dualistic functioning of local border administrations consistently kept the northeastern borders in a state of instability. The aim of the present research is to examine the role of local rulers in the perpetuation of insecurity along the northeastern borders, from the rise of the Qajar dynasty up to the conclusion of the Akhal Treaty, and to consider the effects of this insecurity on border developments.

Materials and Methods

The method and approach of this research is descriptive-analytical and based on archival and published documents, as well as library resources. The research hypothesis is that entrusting border administration to largely independent and self-interested rulers, coupled with the lack of effective government oversight, deterred border guards from their inherent duty of providing security.

Discussion and Findings

Following the fall of the Safavids, insecurity engulfed eastern Iran. This situation intensified during the period after Nader Shah. Although the rise of the Qajars reduced the intensity of the insecurities, the outbreak of the Iran-Russia wars and Iran's entanglements in other border regions led to a decrease in the military power and political authority of the central government, resulting in reduced central control over the northeastern provinces. Since the border regions had a feudalistic structure, central control over the entire frontier was not always possible. The presence of the Khans of the Kurds in northern Khorasan and their acquisition of political and military authority in these areas gradually weakened the government's control over the northeastern

borders. By the Naseri era, the real power in the border regions was in the hands of these Khans, who administered the border provinces according to their own will and did not feel obliged to accept the views of the center. Consequently, two viewpoints existed within the governance structure. One viewpoint did not look favorably upon the local Khans and sought to secure the border areas by dispatching forces from the center. This viewpoint was based on the perception that accused the Khans of covert coordination with the Turkmens. In contrast, another viewpoint emphasized using local forces to confront the Turkmens, considering this strategy to be less costly. It appears that for a large part of the Naseri period, due to the emptiness of the state treasury, the second viewpoint prevailed in decision-making. The findings indicate that the strategy of relying solely on local forces had unintended consequences. The exemption of local forces from paying taxes in return for border guarding allowed them, backed by their riflemen and financial power, to consolidate the foundations of their financial autonomy. In addition to strengthening their own military fortifications by justifying their necessity, they instigated and strengthened factors of insecurity along the frontier in order to perpetuate their tax exemptions and state privileges.

Conclusion

The investigation revealed that the government's inability to exert power over tribal environments, the authoritarian nature of local powers, and their self-interested attitude made achieving lasting security in these regions difficult. The interests of the local powers were dependent on the insecurity of the border. If the northern borders had become tranquil and secure from tribal attacks, the border governors would have been deprived of the privileges and benefits derived from the raids. Consequently, they were one of the main obstacles to the submission of the Turkmens and a significant instigator of raids. The border guarding method of retaliation and counter-raids by border cavalry kept the tribes in a state of enmity and continuously exposed the

borders to plunder. Military confrontation and suppression distanced the tribes from Iranian sovereignty. Ultimately, this research revealed that besides financial income, what was very important for the local rulers was the consolidation of their own rule. To achieve this goal, they sometimes, contrary to the duty of border protection, compromised with the Turkmens or turned a blind eye to the influence of the raiders. Cooperation had benefits for them. By receiving transit tolls, they diverted the pressure of attacks to other parts of the border provinces and protected the area under their control from plunder. They also benefited from other advantages created by the insecurity caused by the Turkmens. Under the pretext of establishing security, they found opportunities to manipulate the state budget; the existence of insecurity in the region also provided the opportunity to raid and plunder the tribes. They could not only seize the property of the Turkmens but also take a number of them captive and receive heavy ransoms for their release. In short, this combination of factors caused local rulers to increase the scope of insecurity, preventing stability from being established in these regions until the conclusion of the Akhal Treaty.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

بررسی نقش ایلخانان شمال خراسان در ناامنی مرزهای شمال شرق در دوره قاجار

عبدالله رحمت (الف)، عباس سرافرازی (ب)*

الف دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران (abdollah.rahmat.44@gmail.com)

ب) دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

چکیده

بررسی کارکرد مرزداري و نقش حکام محلی شمال خراسان در ناامنی مرزهای شمال شرق از اهمیت زیادی برخوردار است. این پژوهش می‌کوشد با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای منابع تاریخی، به این پرسش پاسخ دهد که چرا با وجود حکومت‌های مرزداري شمال خراسان، امنیت در این حدود برقرار نبود؟ فرضیه پژوهش آن است که سیاست‌های حکام محلی در ایجاد ناامنی اثرگذار بود. یافته‌ها نشان می‌دهد اداره سرحد با حکام مستقل در کارکرد متعارف مرز دشواری‌هایی پدید می‌آورد و موجد ناامنی می‌شد، زیرا قطع حملات برای حکام محلی به مفهوم قطع درآمد مربوط به آن و امتیازاتی بود که دولت در قبال مرزداري به آنان اعطا کرده بود. حکام محلی، یکی از محرک‌های تاخت‌وتازها و از موانع تابعیت ترکمن‌ها بودند. وجود سه قدرت موازی و رقیب که با تحریک ترکمن سعی در تضعیف یکدیگر داشتند، به ترک‌تازی‌ها بیشتر میدان می‌داد. تاخت‌وتاز متقابل حکام محلی و سوءرفتار با ترکمن‌ها نیز در روند گسترش غارتگری نقش تشدیدکننده داشت. نتایج نشان می‌دهد موانع و معضلات در راه امنیت، ناشی از شیوه مرزداري دولت قاجار بوده است. ساختار ملوک طوایفی سرحد و قدرت استقلال حکام محلی، مانع از اعمال قدرت و نظارت مرکز بر فعالیت آنان می‌شد. ضعف دولت و فقدان نظارت، زمینه تخطی از مرز، نادیده گرفتن تصمیمات دولتی، سوءاستفاده از موقعیت، تبانی و تعامل را فراهم می‌کرد. در مجموع، عملکرد مرزبانان تأثیر قاطعی در نفوذپذیری مرز ترکمن داشت و سعی دولت برای اصلاح نیز قرین توفیق نبود و ایران، تنها با ورود روسیه توانست پس از سال‌ها حکام محلی را تحت نظارت درآورد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۴۲-۱۹

واژگان کلیدی:

حکام محلی، ترکمن، شمال خراسان، مرزهای شمال شرق.

استناد به مقاله:

رحمت، عبدالله و سرافرازی، عباس. (۱۴۰۴). نقش ایلخانان شمال خراسان در ناامنی مرزهای شمال شرق در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۴۲-۱۹.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.410408.1143>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232124.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

*نویسنده مسئول مکاتبات: (Ab.sarafrazi@um.ac.ir)

مقدمه

مرزهای شمال شرق ایران در طول تاریخ همواره در معرض تهدید از سوی اقوام بیابانگردی بوده است که با غارت و چپاول زندگی می‌کردند. صفویان در اوج اقتدار، با اسکان اکراد در خط آخال و دیگر ایلات سلحشور در بخش کوهستانی شمال خراسان، سپر دفاعی و سد استواری به وجود آوردند. در فترت اواخر صفوی، با افزایش حملات ازبک و ترکمن، اکراد آخال‌نشین، به درون خراسان بازگشتند و شمال خراسان را میان خود تقسیم کردند که چندین ولایت کردندشین در امتداد سرحد شکل گرفت. نادر با پیگیری برنامه اسکان و با جلب وفاداری حکام محلی، سرزمین‌های ترکمن تا حدود جیحون را در خط انقیاد درآورد. با مرگ نادر، شمال شرق دستخوش آشفته‌گی شد. خلأ قدرت، در عین آنکه به تاخت‌وتاز ازبکان و ترکمن‌ها میدان داد، عرصه را برای خوانین محلی نیز باز کرد و هر یک در گوشه‌ای بساط خودمختاری گسترده و نوعی ملوک طوایفی رواج یافت. مسلماً وحدت و تمرکز امکان تهاجمات را محدود می‌ساخت که آن نیز تعدیل قدرت حکام محلی را الزام می‌کرد. با این حال، شاهان قاجار نتوانستند قدرت‌های محلی را تحت سلطه مرکزی درآوردند. اکثر نواحی خراسان، حاکمان خودمختار داشت. در قسمت شمالی آن، ایلخانان که رکن اصلی سرحدات را تشکیل می‌دادند در حوزه قدرت خویش با استقلال تمام حکومت می‌کردند. کاستن از دامنه خودمختاری و اعمال نظارت دولتی بجای آن و سوءرفتار شاهزادگان قاجاری، موجبات بروز اختلافاتی را فراهم کرد، تا جایی که بعضی امرای ناراضی، ناامن ساختن خراسان را بدان سبب که موجب تخفیف قدرت و کاهش فشار حاکمیت به قلمروشان می‌شد، با نظر موافق تلقی می‌کردند. قدرت‌های محلی به‌منظور تضعیف حکومت خراسان، غالباً ترکمن‌ها و خانان خیره را به حمله ترغیب می‌کردند. خوانین خیره نیز که این جریان را فرصتی مناسب

برای توسعه‌طلبی در شمال خراسان تلقی می‌کردند، بارها از خراسان تا استرآباد را مورد تاخت قرار دادند. در عین حال، ترکمانان را نیز مرتب به غارت خراسان تحریک می‌کردند. خودسری و عدم همراهی قدرت‌های محلی با حکومت که ناشی از ضعف حکمرانی قاجار بود، مانع از شکل‌گیری یک مقاومت جدی در برابر تهاجمات می‌شد (Hedayat, 1380, p. 577; Sepeher, 1377, p. 296/1). به‌استثنای دوره حاکمیت عباس‌میرزا بر خراسان که با تعدیل قدرت خوانین و ایجاد تمرکز، برای مدتی امنیت برقرار شد، ناامنی معضل همیشگی و حملات تا شکل‌گیری مرزهای جدید شمال شرق، متناسب با میزان ضعف و قدرت مرکزی در نوسان بود.

در نظام مرزداري دوره قاجار، با وجود مقابله حکام محلی با دسته‌های غارتگر، میزان نفوذپذیری مرزها بالا بود. این امر دلایل فراوانی داشت و گویا بیشتر از شیوه مرزداري ناصحیح قاجارها ناشی می‌شد. در حکومت قاجاریه و در تداوم سنت مرزداري محلی، استقلال حکومت‌های مرزی به وجود آمده در شمال خراسان، محفوظ ماند و شاه از آنها به اظهار اطاعتی مختصر اکتفا می‌کرد. با این حال، اعطای استقلال عمل به حکام محلی باعث ناتوانی از نظارت بر آنان و بروز مشکلاتی شد که این مسائل بر فقدان امنیت تأثیر زیادی نهاد. حکام محلی به‌واسطه اخذ امتیازات دولتی در مقابل مرزداري، مانند معافیت مالیاتی و نگهداری سواره‌نظام که بنیان مالی و خودمختاری آنان را تقویت می‌کرد، نه فقط رغبتی به انقیاد و آرامش ترکمن‌ها نشان نمی‌دادند، بلکه دوام و بقای امتیازات مرزداري چون به تداوم ترکمن‌تازی وابسته بود، حاکمان را به سمت همکاری و تحریک عوامل ناامنی سوق می‌داد. آنچه رویکرد حکام محلی را در قبال امنیت شکل می‌داد، اصل منفعت‌گرایی بود. آنان با اتخاذ تاکتیکی دوگانه، از یکسو با مطاوعت از دولت، سعی بر حفظ امتیازات موروث و معافیت مالیاتی

داشتند و به‌عنوان نماینده حکومت برای حفظ موقع برتر و جایگاه حکمرانی مرزی تلاش می‌کردند و از سوی دیگر با قبایل ترکمن نیز ارتباطشان را حفظ می‌کردند و برای کسب منافع که تبانی اقتضای آن بود، هماهنگی نشان می‌دادند. ایفای نقش نماینده حاکمیت، برای آنان ابزاری بود تا هرگونه بخواهند با ایلات رفتار نمایند و هر سستی را اعمال کنند. بخشی از یاغیگری ترکمن‌ها نیز واکنشی در مقابل این شیوه رفتار بود. همچنین، مماشات مرزداران و همکاری که بیشتر برخاسته از منفعت‌طلبی بود، فشارهای زیادی را متوجه سرحدات می‌نمود. سیاست‌های حکومت ناصری نیز عملاً نتوانست به این معضلات پایان دهد. ناامنی در حقیقت ناشی از عوارض بحران عمیق در ساختار حکومت مرزداري بود و تنها با کاهش قدرت استقلال متنفذین محلی، اعمال نظارت و تبدیل آنان به مرزدارانی مسئول، قابل‌حل بود که شکست جنگ مرو و توسعه‌طلبی روسیه، فرصت‌ها را زایل ساخت. ناامنی تا معاهده آخال با فرازوفرودهایی ادامه داشت. دولت این قدرت را نداشت که همزمان به انقیاد ایلات پرداخته و متنفذین محلی را در همه امور به اطاعت وادارد. از این‌رو مجبور شد برای رهایی از تهاجمات، با روسیه مصالحه نماید. موضوع موردتوجه، بررسی کارکرد مرزداري حکام محلی است که نحوه تأثیرگذاری در حملات و نقش آنان در ناامنی‌های فزاینده عصر ناصری، محور اصلی آن را تشکیل می‌دهد. پرسش اصلی پژوهش این است که چرا در دوره موردبحث، با وجود حکومت‌های مرزداري، امنیت در شمال شرق استوار نشد؟ از آنجایی که با قطع ترکمن‌تازی، درآمدهای مربوط به آن و امتیازات دولتی قطع می‌شد، حکام محلی با شیوه‌های مختلف از ترک‌تازی حمایت می‌کردند.

پیشینه پژوهش

تأثیر حکام محلی در ناامنی و حملات ترکمانان در تحقیقات دهه‌های اخیر مورد اشاره قرار گرفته است که با زاویه

موردبررسی پژوهش حاضر متفاوت هستند. در نزدیک‌ترین مقاله به پژوهش حاضر از ملایی (۱۳۹۷) با عنوان «بررسی اوضاع سیاسی مرو»، نویسنده تنها در بخشی از مقاله بر تأثیرگذاری ایلخانان اکراد بر حملات ترکمانان اشاره دارد (Mollaei, 2018, p. 31). مناف (۱۳۹۸) در «برگ‌هایی از مناسبات روسیه و ایران»، به بررسی عوامل مؤثر بر حملات ترکمانان پرداخته که از آن عوامل، نقش حاکمان شمال شرق، دارای وجوه اشتراک با تحقیق حاضر است. با آنکه تحلیل‌ها و داده‌ها ناظر به تأثیرگذاری عوامل سرحدی در فرایند ترک‌تازی است، اما بررسی کارکرد عناصر مرزداري، مسئله نویسندگان نیست. اهمیت پژوهش حاضر در آن است که در بررسی شالوده‌های ناامنی، نقش حکام محلی را نیز به‌مثابه عامل مهمی که تاکنون در این نوع بررسی‌ها به‌اندازه کافی بدان توجه نشده، مورد تأکید قرار می‌دهد.

روش پژوهش

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بر مبنای مطالعه کتابخانه‌ای، اسناد و مدارک موجود است. در این پژوهش با پرهیز از هرگونه پیش‌داوری در گردآوری اطلاعات و بدون اینکه حملات ترکمن نادیده گرفته شود، تجزیه و تحلیل داده‌ها بی‌طرفانه انجام‌شده تا عملکرد حکومت‌های مرزداري به‌صورت صحیح تحلیل و تبیین گردد.

دوره‌بندی روابط حاکمان محلی خراسان با حکومت مرکزی

پس از استیلای قاجاریه بر خراسان، میان حاکمیت و حکام محلی تضاد به وجود آمد (Kinneir, 1973, p. 170). این کشاکش تقریباً در سراسر دوره قاجار ادامه یافت. حکام محلی به حفظ استقلال متمایل بودند، درحالی که سیاست مرکز بر تمرکزگرایی استوار بود. حکومت با سرسختی تمام با خودمختاری مقابله می‌کرد و هرگاه می‌توانست بی‌محایا سرکوب می‌کرد (Etimad aL-Saltaneh, 1988, p. 1530).

درعین‌حال، از آنجایی که در سرحد شمالی نفوذی نداشت، مجبور بود با حاکمان محلی مدارا نماید و در امور

مرزی نوعی خودگردانی برای آنان قائل شود. از این رو، مناسبات حکام محلی با دولت همواره یکسان نبود و تحت تأثیر علل متعدد نوسان می‌یافت. تطور این مناسبات، چند بازه زمانی متمایز را نشان می‌دهد: ۱. از آغاز تا شروع عصر-ناصری. ۲. نیمه اول عصر ناصری ۳. نیمه دوم عصر ناصری. **مرحله اول (از آغاز تا شروع عصر-ناصری):** مبنی بر روابط حاکمیت و حکام محلی (۱۲۱۲-۱۲۶۵ق) در سه دهه نخست، در مناسبات این دو، نوعی عدم تقارن مشاهده می‌شود که به تشدید دامنه مناقشات و درگیری‌ها منجر گردید، اما در دو دهه بعدی، در نتیجه اقتدار فزاینده حکومت مرکزی، بعد از لشکرکشی عباس میرزا به خراسان، نوعی تقارن و همگرایی به وجود آمد. بنابراین، بر مرحله نخست روابط آنان، از روی کار آمدن قاجاریه تا حمله عباس میرزا، ستیز حکم فرماست، زیرا خوانین خراسان که از زمان جانشینان نادر، داعیه استقلال داشتند، در دوره قاجار نیز «حاضر نبودند قدرت حقیقی خود را از دست بدهند» (Malcolm, 1948, p. 26). درحالی که سیاست دولت مبتنی بر تمرکز و اقتدار بود که ستیز بین دو گرایش فوق کشمکش‌هایی پدید آورد. خوانین مستقل‌گونه کوشیدند با تحریک ازبکان و ترکمنان به حمله، زمینه تضعیف حاکمیت و ناامنی را در خراسان توسعه دهند تا از تحکیم سلطه مرکزی رهایی یابند (Hedayat, 2001, pp. 7799, 7800, 7948; Etimad al-Saltaneh, 1988, p. 1517).

بعد از صلح ترکمنچای، حکومت فرصت یافت و در ۱۲۴۷ق ولیعهد را مأمور خراسان کرد تا به این وضعیت خاتمه دهد. ولیعهد، خوانین محلی را به اطاعت درآورد و از حاکمان بجنورد، درگز و قوچان «التزام‌نامه گرفت که بلاد را از تاخت‌وتاز محفوظ بدارند» (Hedayat, 2001, p. 77). با تعدیل قدرت خوانین محلی، سلطه مرکزی بر گستره شمال شرق تحکیم یافت و دو دهه نسبتاً آرامش برقرار شد تا آنکه عصیان حسن خان سالار در خراسان (۱۲۶۰-

۱۲۶۶ق)، با پشتیبانی حکام محلی، اوضاع این نواحی را مجدداً متشنج کرد. به جز زعفرانلوها که در کنار دولت بودند، حاکم کلات و ایلخانی شادلو جعفر قلی‌خان، متحد سالار و بجنورد کانون مهم شورش بود (Ostadukh, Carton 99, Serial 48, File 19).

مرحله دوم (نیمه اول عصر-ناصری): با مهار شورش سالار، قدرت و محدوده تحت سلطه حکومت خراسان وسعت یافت (Conoly, 1834, Vol. 1, p. 287). (Conoly, 1834, Vol. 1, p. 287C). با این وجود، همه حکام خراسان، توسط والی انتخاب نمی‌شدند. ایلخانان به علت جایگاه مهم در مرزرداری، توانستند حکمرانی مستقل‌گونه خود را حفظ کنند. از لحاظ اقتصادی، گردآوری مالیات را در اختیار داشتند. از نظر اداری نیز اگرچه خوانین، قدرتشان را تلویحاً به تأیید دربار می‌دانستند (Lambton, 1996, pp. 74, 104, 138)، اما در ولایات خود از نفوذ زیادی برخوردار بودند که همچون قدرت یک حاکم مستقل بود. با این حال، قدرت استقلال، مانع از اعمال نظارت بر سرحدات می‌شد. در این مقطع، غیر از دوره اقتدار امیرکبیر که حکام محلی همدلی لازم را با حاکمیت نشان دادند، اغلب به ارتباط با ترکمن‌ها و نفاق متهم بودند (Safaei, 1976, p. 149). به ویژه پس از جدایی هرات و شکست در جنگ مرو (۱۲۷۷ق) که ضعف دولت آشکار شد، دولتمردانی سپردن گردنه‌های استراتژیک به سربازان دولتی (Ferrier, 1976, p. 92) و ایجاد شرایطی به سبک روسیه را پیشنهاد می‌دادند (Majdal-ul-molk, 1870, CE, p. 25). در مقابل این دیدگاه که به حکام محلی نظر مثبتی نداشت و از اعزام قوا حمایت می‌کرد (Saqma, Document ID 295/3707, p. 217)، دیدگاهی دیگر، اتکاء به قوای محلی را کم‌هزینه‌تر می‌دانست و خواستار اصلاح معایب و مفاسد آن بود (Abbasi, 1372, p. 248).

مرحله سوم (نیمه دوم عصر ناصری): این مرحله با پیشروی روسیه آغاز شد و تا انعقاد قرارداد آخال ادامه یافت. در این مقطع، سیاست‌های توسعه‌طلبانه روسیه و حمایت از ترکمن‌ها، باعث افزایش تاخت‌وتازها در خراسان شد (Kazembeyki, 2003, p. 45). با تسخیر آسیای میانه، روسیه، حمایت از غارتگری را به‌منظور توجیه توسعه‌طلبی ادامه داد (Ostadukh, Supplementary, Carton 126, Serial 528). تحریک ایلات به آشوب، با این هدف که «به ایرانیان نشان دهند از عهده ترکمنان بر نمی‌آیند» (Kazemzadeh, 1992, p. 75)، زمینه ناامنی‌های جدیدی را به وجود آورد که در روابط حکام محلی با ترکمن‌ها نیز تأثیر بسزایی نهاد. حکام برای حفظ قلمروشان در برابر تهاجمات، ناگزیر به تعامل و جلب رضایت تراکمه بودند (Abbott, Bta, p. 74)، چنانکه در کلات، ترکمن‌ها در برابر کشت اراضی، الامان را خبر می‌دادند (Kardkaf, 1976, p. 692). مطابق ارزیابی تاریخ کمبریج، بر پایه شاخص جمعیت و کشت، تنها نواحی امن که اراضی کشت می‌شد، قلمرو خانات بجنورد، قوچان و درگز بوده که به نحوی ترکمن‌ها را راضی نگه می‌داشتند (Peter Avari & Colleagues, 2018, p. 600). حکام محلی که حفظ امتیازات دولتی نیز برایشان اهمیت داشت، در روابط بین دولت و ترکمن‌ها، رفتاری دوگانه در پیش گرفته بودند تا هر دو طرف را راضی نگه‌دارند (Majd Tabtabaei, 1994, p. 462).

سرحدات ناایمن با حکام مرزی

در دوره قاجار، ترکمنان از اترک تا ماوراءالنهر پراکنده بودند و غارت و الامان‌های آنان از سرخس تا استرآباد را در شمول می‌شد. حکومت‌های محلی مرزداري به وجود آمده در شمال خراسان، دلاورانه از سرحدات دفاع می‌کردند. به همین سبب، قاجاریه نیز نگهداری مرزها با ایلات را، بنیان قابل‌اعتمادی برای تمامیت یافت. منتهی در این عهد،

کارکرد مانعی مرز کمزنگ شد، زیرا افزون بر تهدیدات سنتی ازبکان و ترکمنان، توسعه‌طلبی روسیه، فشارهای مضاعفی را متوجه شمال شرق می‌کرد. در دوره صفوی که ایلات در خط آخال مستقر شدند و حملات فروکش کرد، یک نیروی منسجم بودند و تحت نظارت و پشتیبانی دولت مرکزی، وظیفه محافظت از مرزها را بر عهده داشتند، اما در دوره قاجار، سرحد، ساختاری ملوک طوایفی داشت و امکان سلطه مرکز بر تمامی سرحدات همواره ممکن نبود. حضور ایلخانان و به دست آوردن اقتدار سیاسی و نظامی، تسلط حاکمیت بر سرحدات را ضعیف کرد و متنفذین، چندان اعتنایی به سیاست قاجاری نمی‌گذاشتند (Mananov, 1398, pp. 65, 99) و بیشتر به قدرت و تدبیر خود عمل می‌کردند (Moser, 1957, p. 194).

حکومت‌های مرزداري معافیت مالیاتی و تسهیلاتی برای تأمین امنیت دریافت می‌کردند. علاوه بر تسهیلات مرکز، خزانه مشهد نیز مبالغی برای دفاع سرحدات برقرار نمود (Lambton, 1998, p. 105). با احتساب عواید جانبی مرزداري، مسئله ترکمن به‌عنوان یک منبع درآمد تلقی می‌شد و چون قطع حملات منجر به قطع درآمد مربوط به آن و امتیازاتی می‌گردید که دولت به آنان برای تأمین امنیت اعطا کرده بود، حکام محلی ترجیح می‌دادند سرکشی ترکمن به‌صورت یک عصیان مستمر ضد امنیت درآید تا به‌واسطه آن، به منافعی دست یابند (Mananov, 2019, p. 48). به همین دلیل در گزارش‌ها چنان جلوه می‌دادند که ترکمن‌ها بیشترین درآمد را از راهزنی به دست می‌آورند تا با تأکید بر لزوم سرکوبی آنان، هم مشمول مراجع اعطایی دربار شوند و هم تصیف در مالیات محلی را توجیه کنند (Majdal-ul-CE, 1870, p. 23, 472, molk). از این‌رو، مطابق گفته رابینو از قول ترکمن‌ها، حکام محلی برای ازدیاد شهرت و افزایش اعتبارات مرکز، چنان وانمود می‌کردند که ترکمن‌ها رویه سرکشی دارند (Rabino, 1986, p. 152)، چنانکه

ایلخانی بجنورد بر اساس همین تصویرسازی، سالی پنجاه هزار تومان برای دفع ترکمن‌ها دریافت می‌کرد ([Ain al-Saltaneh, 1995, vol. 3, p. 2419](#)). قدرت‌های محلی به واسطه ناامنی، از منافع دیگری نیز برخوردار می‌شدند. تاخت‌وتازها به حکام محلی امکان می‌داد تا استقلالشان را حفظ کنند. سهام الدوله صراحتاً می‌گفت با امنیت سرحدات، دیگر بجنورد «سد ایران» نخواهد بود و شاه نیز به او احترام پیشین را نخواهد گذاشت ([Kordkaf, 2009, pp. 52-53](#)). حکام محلی در طول مرزها، فعالیت دفاعی و تعرضی داشتند و علاوه بر کسب شهرت، از پاداش دولتی نیز بهره‌مند می‌شدند ([Majdal-ul-molk, 1870, p. 22](#)). به تصریح بازرگان بخارایی: «اغلب خود حکام محلی محرک می‌شوند که ترکمانان یاغیگری نمایند تا آن‌ها از اردوکنشی نفعی برده و شجاعت به قلم بدهند» ([Mirza Sirsjuddin, 1990, p. 269](#)). وجود ناامنی در منطقه، فرصت تاخت‌وتاز را فراهم می‌کرد. در ترک‌تازی‌ها، غیر از تأمین مرزها، اندیشه غارت تأثیر بسیار داشت ([Rabino, 1986, pp. 152, 156](#)). حکومت برای اینکه امکان کنترل مرز پدید آید، در ۱۲۹۲ ق، خطاب به حکام محلی فرمانی صادر کرد و در آن، ضمن اینکه خواستار رعایت اموال و نفوس ترکمن‌ها به عنوان رعایای ایران شد به حکام محلی، هشدار داد که اگر احدی به «عادت سابق، مساکن ترکمان بتازد و از آن‌ها سر و اسیر» بگیرد، به شدت و حتی با مجازات مرگ کیفر خواهد شد ([Amin al-Dawlah, 1991, p. 64](#)). این خط امان، نمودار این است که خوانین به نحوی به غارت ترکمن‌ها مشغول بودند و به‌غیر از مصادره اموال ترکمن‌ها، تعدادی از آنان را نیز به اسارت می‌گرفتند، چنانکه «فتح قلعه آناتو عشق‌آباد و چاپیدن و اسارت ساکنانش» توسط سه ایلخانی و انعکاس آن در روزنامه رسمی، اسیرگیری را محقق می‌دارد ([Government Newspaper, Issue 499, 10](#))

([Rabi'al-thani 1277, p. 5](#)). اغلب اسیران به خود ترکمانان فروخته می‌شدند و گاه آنان را به بردگی می‌فروختند ([Moser, 1957, p. 193](#)) و یا در برابر آزادی آنان، فدیة گزاف دریافت می‌کردند ([Baker, 1876, p. 162](#)). وجود اسرای ترکمن در زندان‌های بجنورد ([Mac Greger, 1989, p. 101](#)) و درگز که قادر به اِتیاع خود نبودند، مؤید آن است ([Stewart, 2006, p. 72](#); [Adnavan, 2017, p. 406](#)). از طرفی، حکام محلی با ترکمن‌ها همکاری داشتند. ترکمن‌ها بعد از سقوط صفویه، با همدستی اکراد، غارت کاروان‌ها را آغاز کرده بودند ([Ferrier, 1976, p. 92](#)). در دوره قاجار، تعدیل شرارت تراکمه و منفعت‌طلبی، انگیزه‌ای قوی برای ارتباط ایجاد کرده بود و حکام غالباً با «اعلان محل و وقت غارت» و «بارگذاشتن معابر» با ترکمن‌ها همکاری می‌کردند ([Kordkaf, 2009, vol. 1, p. 87](#)). تفصیل جالبی که درباره کمک بعضی امراء خراسان، در اسارت ایرانی‌ها از یک مأمور عالی‌رتبه کمپانی هند شرقی در دست است، تصویر روشنی از این همدستی را نشان می‌دهد ([Barnes, 1994, pp. 18, 36, 65](#)). ظاهراً خوانین قوچان، بیشترین همکاری را با ترکمن‌ها داشتند ([Fraser, 1825, p. 49](#)). همراهی ابوالحسن‌خان شجاع‌الدوله با تکه‌ها در غارت «چندان است که شماره نمی‌گنجد» ([Kordkaf, 2009, p. 88](#)). یلاتوش خان کلات به خاطر دوستی و قرابت با خیره، به «سردار سرحدات ترکستان» ملقب بود ([Hedayat, 2001, p. 7948](#)). مبنی بر گزارش فریزر، «از معدود خوانین مرزنشین است که به‌مثابه حلقه واسطه کردها با ترکمن‌ها»، «به غارتگری معروف بود» ([Fraser, 1985, pp. 323, 348](#)). غائله سالار، ترکمن‌ها در مقابل همدستی با خوانین متحد سالار، دستشان در غارت و اسارت باز بود ([Saqma, Document ID 2725, pp. 13, 25, 80](#)). جعفر

قلیخان، داماد سالار و ایلخان بجنورد، سه سال متوالی با تکه‌های آخال به «غارت وطن خود مشغول» بود (Kordkaf, 2009, vol. 1, p. 105). خوانین درگز نیز روابط پیوسته‌ای با ترکمن‌ها داشتند (Fraser, 1985, pp. 375, 400; Curzon, 2001, p. 36).

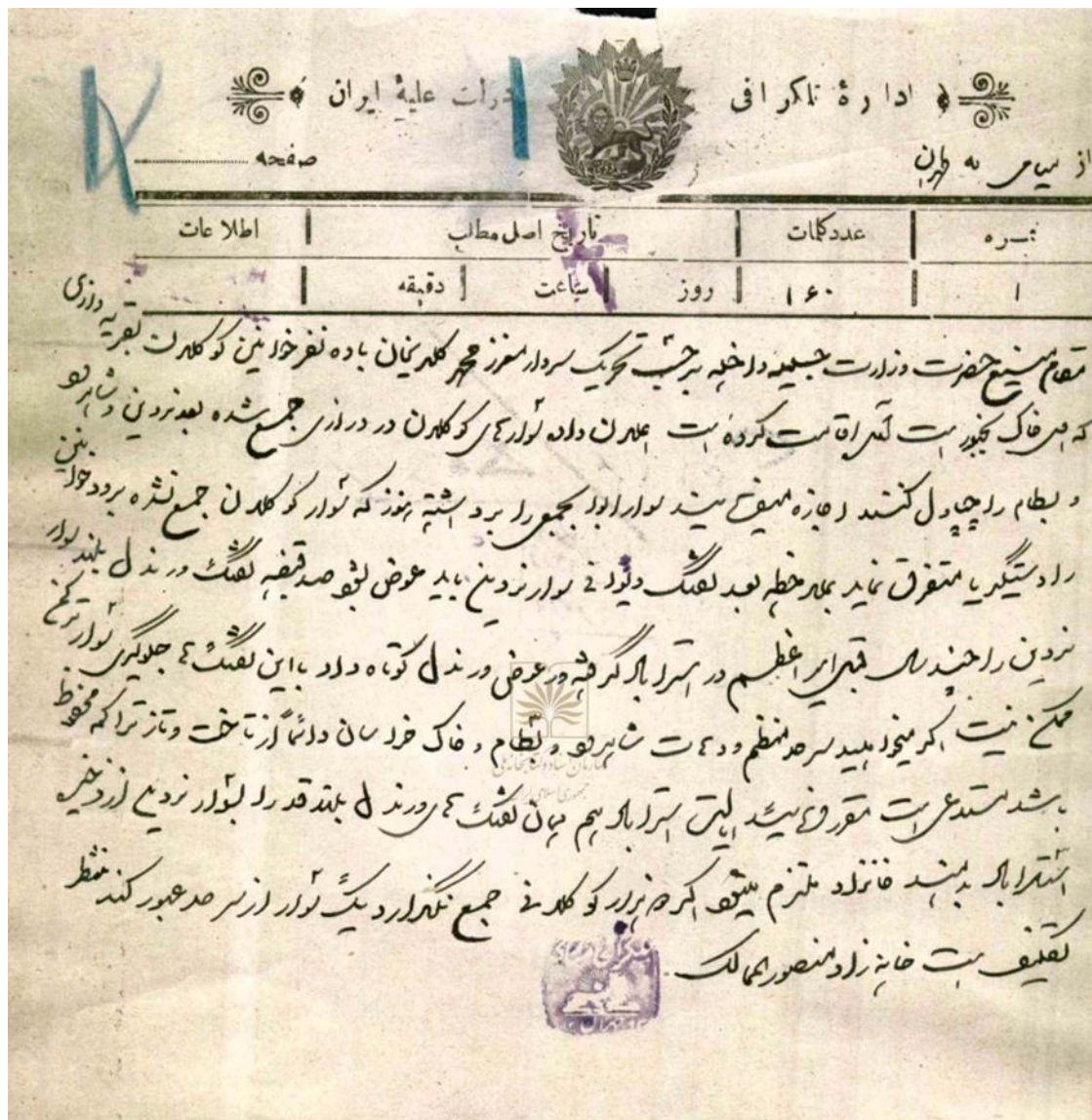
در عهد ناصری، حکام محلی رویهٔ دوگانه‌ای در پیش گرفته بودند که بر رضایت دولت و رابطه با ترکمن استوار بود. یکی از دولتمردان، دوگانگی حکام را مصداق تعبیر شریک و رفیق دانست و نوشت: «در ظاهر خدمتگزار دولت و در باطن شریک تراکمه» بودند (Majd Tabatabaei, 1994, p. 462). ایلخانی بجنورد که از حملات یموت حمایت می‌کرد در گزارش‌های ارسالی به تهران، به اهمیت نقش خود در امنیت منطقه تأکید می‌نمود (Deutschman, 2017, p. 177). جعفر آقای کلاتی هم که به قول مورخان، «در ظاهر مطیع و در باطن مخالف دولت بود»، با خیره همدستی داشت (Etimad al-Saltaneh, 1988, p. 1761; Hedayat, 2001, pp. 80, 82, 86). در این ارتباط سفیر امیرکبیر به خوارزم و فرمانده ساخلو مرو، مستنداتی در اثبات همکاری خان کلات با خیره ارائه نموده است (Mir Hedayat, 2001, pp. 80, 82, 86; Panjeh, 1991, p. 68). در مجموع، رفتار خان کلات، بیشترین همخوانی را با دوگانگی و توصیف یادشده نشان می‌دهد، به‌طوری‌که در ۱۲۶۷ ق، صدراعظم آقاخان نوری، استقرار سوار دولتی در کلات را ضروری دانست (Ostadukh, Carton 99, Serial 314, File 30, 1852 CE). سرانجام در ۱۲۶۹ ق، دولت، خان کلات را به اتهام همکاری با خیره و ترکمن‌ها در اسیرفروشی و نفاق از میان برداشت (Khormoji, 1986, p. 138).

در دورهٔ قاجار، مرو به پایگاهی برای تاخت‌وتاز ازبک و ترکمن در خراسان تبدیل شده بود (Ostadukh, Carton 99, Serial 58, File 31)، زیرا «نوکر و خوانین خراسان برای

خیر خود، همه‌وقت طالب شرارت تراکمه بودند و به قلع‌و‌قمع آن‌ها راضی نمی‌شدند» (Riazy Heravi, 1993, p. 75). دربار، با اعزام نیرو از مرکز «براندازی بنیاد آن قوم» را ضروری دانست (Newspaper, Issue 472, 19 Safar 1277, p. 9)، اما با شکست جنگ مرو، حملات به خراسان شدیدتر شد. دربار، با اعزام قوا به خراسان، به حکام محلی نیز دستور سرکوبی داد (Ibid, Issue 476, 9 Rabi'al-thani 1277; Ibid, Issue 478, 8 Jumada al-Awwal 1277, p. 5). حدود یک دهه شمال شرق درگیر درگیری‌های شدیدی شد. با پیشروی روسیه و ابراز تمایل ترکمن‌ها به تابعیت ایرانی و استقبال ایلخانان از توقف غارت‌های دوطرفه، مذاکرات صلح بین سهام‌الدوله و ترکمن‌ها آغاز شد و تا حد امضای قرارداد حسن‌جوار نیز پیش رفت (Sarli, 1994, p. 158). هرچند مذاکرات به صلح منجر نشد، اما خشم شاه فروکش کرد و سیاست سرکوب متوقف شد (Ibid, p. 161). ایلخانان که از مذاکرات صلح طرفی نبسته بودند و خراسان هم به دلیل تقلیل نیرو ناشی از قحطی ۱۲۸۷ ق، عرصه‌الامان بود که سیاستشان بیشتر به مماشات برای تعدیل شرارت تراکمه معطوف شد (Saqma, Document Hashmat-od-; Doleh, Document 126, 1286 AH). آنان می‌توانستند با اعطای اجازهٔ عبور از سرحدات، ضمن اخذ حق‌العبور، فشار الامان را به آن‌سوی ایالات سرحدی منتقل کنند (Azdi, 2006, p. 343; Majdal-ul-molk, 1870, p. 23; Mostof, 1992, vol. 1, p. 435). نفوذ ترکمن‌ها به شاهراه خراسان، یکی از آشکارترین شواهدی است که بر همکاری دلالت می‌کند. همدستی بر این امر مبتنی است که ترکمن‌ها برای رسیدن به این شاهراه و دستبرد به کاروان‌ها باید از قلمرو اکراد عبور می‌کردند. تراکمه از گذرگاه شمال غربی بجنورد وارد خراسان می‌شدند

(Events Newspaper, Issue 81, 9 Dhul-
124, 8 Ramadan Ibid, Issue) Qi'dah 1268
(1269).

و با طی مسیرهایی همچون جاجرم و میامی، به حدفاصل
بین شاهرود تا مزینان می‌رسیدند.
(Issue 256, 11 Jumada al-Awwal 1292, p. 9)

تصویر ۱- تلگراف حاکم نردین، تحریک خوانین کوکلان توسط ایلخانی بجنورد برای چپاول شاهرود.

مأخذ: (p. ۱۷۵۴/۲۹۳ saqma, document ID ۱).

متحد خود، در مقابل همکاری، اجازه غارت می‌داد
(Fraser, 1985, p. 368). میرزا حسین‌خان سپهسالار
طی نامه‌ای به دربار، ضمن تأکید به اینکه «ترکمن در کمال
اطمینان تا نزدیک مشهد آمده، نهب اموال و گرفتن اسیر
نموده»، این اطمینان را ناشی از وجود همکاری می‌داند و

آلمان، یک دستبرد از پیش برنامه‌ریزی شده بود و تنها زمانی
عملی می‌شد که از موفقیت آن اطمینان حاصل می‌کردند
(Ferrier, 1976, p. 91). خود ترکمن‌ها، اظهار
نمی‌داشتند که حملات آنان با اجازه قبلی و با پشتیبانی
حکام ایرانی انجام می‌گرفت که قسمت معینی از اموال
تاراجی را می‌گرفتند. به گزارش فریزر، خان درگز به ترکمانان

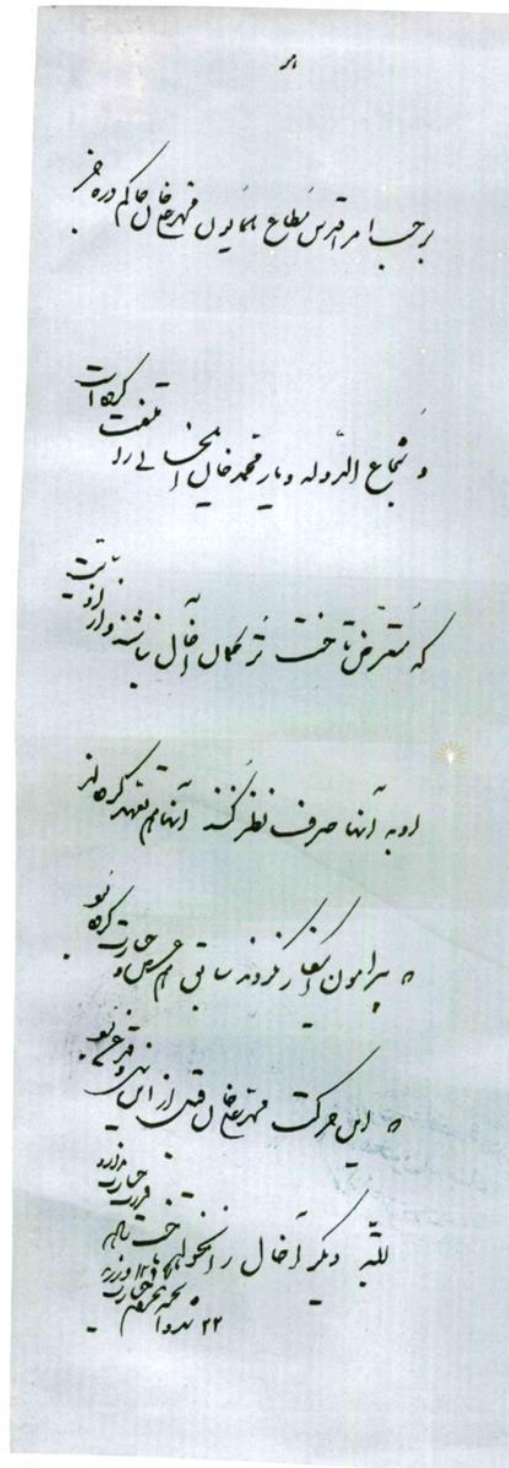
پیشنهادهایی برای «اصلاح مفاسد مرزی» ارائه می‌دهد (Abbasi, 1993, p. 247).

پراکندگی قبایل تأثیر مهمی بر رفتار حکام محلی با ترکمانان داشت، زیرا از یکسو زمینه حمله به مناطق ترکمن‌نشین را فراهم می‌آورد (Mananov, 2019, p. 30) و از سوی دیگر به حکام محلی امکان می‌داد تا طوایفی را تحت حمایت گرفته و برای پیشبرد مقاصد سیاسی از خدمات نظامی آنان استفاده کنند (Fraser, 1985, p. 426). در ۱۲۸۱ق، حسینقلی خان زعفرانلو، طوایفی را گردآورد و با حمایت آنان به قوچان مسلط شد و شجاع‌الدوله به استرآباد گریخت (Government Newspaper, Issue 568, (Saqma, Document 9 Dhul-Qi'dah 1281); (ID 295/5440, two pages).

نارضایتی شدید از مظالم و ستم حکام محلی و عمال آنان در به وجود آوردن زمینه ناامنی تأثیر قاطعی داشت. ایلخانان با قدرتی بی‌حد و حصر، انواع تعدیات را به رعایا تحمیل می‌کردند (Abbasi, 1993, p. 304). خان بجنورد از کوکلان‌های تابع خود، مالیات مقرر شش هزار تومان را چهار برابر اخذ می‌کرد (Kardkaf, 2008, p. 49). سهام‌الدوله در تحمیل سورات و طرز اخذ آن، بسیار سخت‌گیر بود. گزارش رکن‌الدوله در ۱۲۹۹ق، از فهرست اخاذی او از کوکلان، گستردگی این پدیده را مشخص می‌سازد (Saqma, Document ID 295/7595, p. 25). روزنامه تلگرافی خراسان در ۱۲۹۷ق، از اجحافات شجاع‌الدوله، گزارش مفصلی ارائه داده است (Saqma, Document ID 295/7649, p. 136). رعایا به ندرت مرجعی برای تظلم می‌یافتند. در قوچان، میان فریاد دادخواهی صدها ترکمن در دیوانخانه، سرداران در ضیافت شجاع‌الدوله، خاطرات غارت را مرور می‌کردند (Adnavan, 2017, pp. 350–353). همین نکته به‌اضافه خشونت با تراکمه، طوایفی را به شورش می‌کشاند

و گاه در صفوف اشرا ترکمن وارد می‌کرد (Abbott, BtA, pp. 72–76). مقامات مرزی روسیه دلیل اصلی حملات ترکمن‌ها به شهرها را ناشی از اخاذی‌های حکام محلی می‌دانند (Deutschman, 2017, p. 244). به گزارش ادونوان در شرح منافع حاصل از ترکمن‌تازی برای خوانین، کسب مداخل از ترکمانان چه از طریق هدیه الامان و یا فدیة اسیران، به‌نوعی اخاذی به حساب می‌آمد و سبب می‌شد امنیت موضوعی لاینحل باقی بماند (Adnavan, 2017, pp. 405–406). زیرا ترکمانانی که مورد اخاذی واقع می‌شدند، برای جبران، قابل وصول‌ترین راه، یعنی غارت دهات ولایت (=ایرانیان) را برای خود مجاز می‌شمردند (Kulagina, Ludmila & Yelenadunaeva, 2009, p. 61). یاغیگری ترکمن ناشی از بدرفتاری حکام محلی را دربار چنین تأیید می‌کند: «استیحا، دزدی و تاخت و تازی که تراکمه در پیش گرفته‌اند، در مقابله با رفتار ظالمانه حکام محلی ماست» (Amin al-Dawlah, 1991, p. 64).

مناسبات حاکم بر سرحدات چپاول متقابل بود. همان‌طور که ترکمن‌ها به این حدود تجاوز می‌کردند، نواحی ترکمن‌نشین نیز متقابلاً عرصه تاخت‌وتاز می‌گشت و سواران سرحدی نیز «برسم الامانی بر سر تراکمه تاخته و چند نیزه سر و اسیر می‌آوردند» (Government Newspaper, Issue 576, 28 Jumada al-Awwal 1282, p. 112). در علیخان درگزی در عوض تاخت‌وتاز ترکمانان آخالی، دشت آخال را چپاول کرد و چندین هزار گوسفند را به غارت برد (Saqma, Document ID 295/7624, p. 112). در ۱۲۸۹ق/ در ۱۲۸۹ق، حکومت فرمانی مبنی بر متوقف ساختن زنجیره غارت‌های دوجانبه صادر کرد که در آن، ضمن شرح تعهد تراکمه به احتراز از تاخت، به ایلخانان نیز دستور ممنوعیت تاخت را یادآوری کرد (Ibid, p. 10).

تصویر ۲ - دستور ممنوعیت تاخت و تاز ایلخانان

(Saqma, Document ID 295/7624, p. 10)

جلوگیری نکرد، این دو حریف لایق هم بودند» و «هر دو گروه تا فرصتی می یافتند، قلمرو یکدیگر را غارت می کردند» (Barthold, 2007, p. 191; Curzon, 2001, p. 152). در تلاشی دیگر، حکومت برای برقراری امنیت، ناگزیر

با این وجود، تدابیر دولت به نتیجه نرسید. قسمت عمده درآمد خوانین از همین غارتها بود (Adnavan, 2017, p. 194; Moser, 1957, p. 401). برای همین گفته شده: «کوچ ایلات به این حدود، از تاخت و تازها

شد از ترکمن‌ها حمایت کند: «شما رعیت عزیز هستید، زراعت و تجارت را وسعت دهید هرگونه تعرض و تاراج نسبت به شما غدغن است» (Amin al-Dawlah, 1991, p. 69)، اما ایلخانان که از مرکز چنانکه باید اطاعت نداشتند، حتی «احکام تهران را به سُخره می‌گرفتند» (Moser, 1957, p. 194) و به این دستور هم توجهی نهند. اساساً روش مقابله به مثل دولت قاجار، نه فقط بازدارنده نبود، بلکه چون یکی از اشکال آن تاراج بود و اغلب نیز با «اسارت زن و بچه ترکمن» همراه می‌شد، در تشدید حملات و ازدیاد نارضایی‌ها تأثیر نهاد (Navaei, 1998, p. 125). تاختن و غارت همانند ترکمانان، فاصله طوایف با حاکمیت را بیشتر کرد (Government Newspaper, Issue 1, 14 Rabi'al-Awwal 1281). سفیر روسیه به اعتماد السلطنه می‌گوید: «تمام ایل‌ها مطیع ایران بودند و شما رعیت خودتان را چپو و خراب می‌کنید» (Etimad al-Saltaneh, 1971, p. 565). ایلچی روس، در مورد نتایج این رفتار می‌افزاید: «رعایای خراسان دسته‌دسته به واسطه تعدیات حاکمان خراسان، به ما پناه می‌آورند و رعیت ما می‌شوند» (Etimad al-Saltaneh, 1971, p. 167). قدرت و سطوت روسیه انتظام بی‌سابقه‌ای را در ایالت ماوراء خزر برقرار می‌داشت. در مقابل، ایران در برقراری حداقلی از امنیت در قسمت کوچک‌تر تراکمه، ناموفق بود. مجدالملک از ارکان وزارت خارجه، علت این امر را ناشی از نگرش منفعت‌طلبانه سرداران به مسئله ترکمن دانسته و می‌گوید: «قوه روس»، «ریشه ترکمان را خشکانیده»، درحالی‌که در ایران، «بی‌زحمت خوانین سرحدیه، خراسان از آفت ترکمان ایمن است» (Majdal-ul-Molk, 1870, p. 23)، زیرا ایران بجای اینکه مثل روس، با به پیشبردن آبادی‌ها و استحکامات، ترکمن را ضعیف کند، هر یک از ولایات سرحدی را به صورت سلطان‌نشین‌هایی درآورده که دوام سلطنت خود را در بقای

ترکمن و اغتشاش دائمی سرحد می‌دانند و هرگز به قلع و قمع ترکمانان راضی نمی‌شدند» (Ibid., 24). برخلاف روسیه، آنچه به عنوان «تعارفات» از جانب خوانین به مرکز ایالت می‌رسید، دست آنان را در سازش و غارت بازمی‌گذاشت (Ibid, p. 25; Fraser, 1985, p. 349).

امنیت‌زدایی تأمین منافع حکام مرزی

نظام مزداری مبتنی بر مزایا، قدرت و نفوذ حکام محلی را تقویت می‌کرد. گویا این حکومت‌ها که در مقابل تاخت‌وتازها به وجود آمده بودند، برای دوام و بقای خود نیز احتیاج به ترک‌تازی داشتند (Stewart, 1911, p. 247). از این رو، در عین حفظ اقتدار برای تأمین امنیت، بقا و ابقای مقام و منافع خویش را نیز در نظر می‌گرفتند (Mirnia, 1988, pp. 177-179). تحریک ترکمن‌ها و شیوه‌هایی این چنین، در زمره تاکتیک‌های است که برای تحصیل منافع در پیش می‌گرفتند. به تصریح سران آخال در گفتگویی با سرهنگ میرپنجه، خوانین برای اینکه والی خراسان را به خود محتاج کنند، نیاز به آشوب در خراسان داشتند و «ترکمن‌ها را به لطایف‌الحیل به تاخت‌وتاز ترغیب» می‌کردند (Mirpanjeh, 1991, pp. 101-102). در نامه یکی از کارپردازان روس از خراسان به وزیرمختار روسیه نیز تصریح شده است که: «ایلخانان مراوده و دوستی حقیقی و خصوصیت با ترکمن‌ها دارند و گاهی آنان را به حمله دعوت می‌کنند» (Kardkaf, 2009, vol. 2, p. 54). آیا آنان با این اقدام می‌خواستند دولت را معتقد سازند که بیکار ننشسته‌اند و بدون آنان سرحدات از حملات امن نخواهد بود و یا آنکه هدفشان دریافت سهمی از درآمد حاصل از الامان بود؟ شاید هر دو هدف را مدنظر داشتند. غیر از اخذ «حق جواز» (Majdal-ul-Molk, 1870, p. 24)، هدفشان از این کار، بیشتر حفظ حکومت بود: «به این واسطه حکومت را مجبور می‌نمایند که برای ریاست آن

سرحدات، غیر از اهالی آن ولایت، نتوانند معین کنند» (Kardkaf, 2009, p. 54).

طبیعت و ساختار حکومت‌های سرحدی آنان را به‌عنوان موافقی در برابر هرگونه تلاش برای تابعیت ترکمن‌ها بدل کرده بود، زیرا مزداری که لازمه آن حق نگهداری تفنگچی و قدرت مالی بود، بنیان خودمختاری آنان را تقویت می‌کرد. به بهانه تهاجم، «همه‌ساله مبالغی مخارج قشون‌کشی کرده و به جیب خود می‌ریختند» (Mirpanjeh, 1991, p. 17). بخشی از درآمدهایشان نیز از طریق پرداخت‌های ترکمن، بر اساس الامان تأمین می‌شد (Deutschman, 2017, p. 88). به‌ویژه آنکه هنگام اختلاف با دولت به ترکمن‌ها پناه می‌بردند (Fraser, 1985, p. 364; Adnavan, 2017, p. 430) و یا در کشاکش با رقیبان و جلوگیری از روند قاجاری کردن ولایت مورو، متکی به سوار ترکمن بودند (Kardkaf, 2009, vol. 1, p. 87). در ۱۲۹۱ق، شجاع‌الدوله از حکومت قوچان عزل شد. با عصیانی که ابوالحسن خان زعفرانلو، به استحضار ترکمن ظاهر کرد، دربار ناچار او را به حکومت بازگرداند (MacGregor, 1989, p. 89; Iran Newspaper, Issue 257, 24 Jumada al-Awwal 1292). با این توضیحات آشکار است که حکام محلی به دنبال ابقاء و ادامه وضع موجود بودند (Amin al-Dawlah, 1991, p. 64).

حکام محلی از الامان هم درآمد خوبی داشتند و برای همین به‌شدت با پیشروی روسیه مخالف بودند. ایلخانان دلیل اصلی مخالفتشان را در گفتگو با فرمانده روسی کرودکف، چنین بیان داشتند: «در صورت تسلط روسیه بر آخال و آسودگی سرحدات، از مبالغ خطیر الامان محروم خواهند شد. فقیرترین اسیری که از تکه‌ها می‌آوریم اقلأً صد تومان قیمت دارد» (Kardkaf, 2009, pp. 49, 52). علاوه بر فدیة اسیران و غنائم غارتی (Sarli, 1994, p. 267)، بعضی حکام محلی از محل اسیرفروشی هم که هدف

اساسی الامان بود، منافعی حاصل می‌کردند (Fraser, 1985, p. 320; Hedayat, 2001, p. 7957). برای نمونه، «عبدالحسین‌خان پسر شجاع‌الدوله که روابط بسیار نزدیکی با ترکمانان داشت، غالباً آنان را در تاخت به ایران و اسیر کردن هم‌وطنانش و بردن ایشان به آسیای میانه یاری می‌کرد» (Kazemzadeh, 1992, p. 35). حکام شیوه‌های مختلفی هم برای کسب امتیازات دولتی به‌کار می‌بردند. از آنچه پرنس ارفع، عضو کمیسیون سرحدی خراسان، درباره فتح‌نامه‌های صوری ذکر می‌کند و آنچه در رساله مجدالملک درباره گزارش‌های جعلی خوانین سرحدی آمده است (Majdal-ul-Molk, 1870, pp. 22, 24)، به نمونه‌هایی از این روش‌ها و ترفندها اشاره شده است و از مجموع آن‌ها گوشه‌هایی از اداره امنیت سرحدات در قلمرو ایلخانان را می‌توان دریافت.

درباره نیروی مزداری و مخارج آن نیز روشی مشابه اتخاذ کرده بودند. «مالیات دریافتی همیشه در جیب حاکم می‌ماند و او هزار دلیل می‌آورد تا سواره‌نظام نگاه ندارد» (Ahval Tarakameh, 1974, p. 66) و غالباً سواران در مواقع لزوم فراخوانده می‌شدند (Stewart, 2006, p. 65). دفاع از سرحدات لازمه‌اش وجود سواران آماده به مقابله بود. در اتک، سواران هنگامی از راه می‌رسیدند که ترکمن آنچه لازمه شرارت بوده، انجام داده بودند (Lambton, 1998, p. 305). به همین دلیل به‌تصریح منابع، بیشتر دهات ایالات شمالی در اثر فقدان «سوار مستقر» ویران شده بود (Ahval Tarakameh, 1974, p. 66; Kardkaf, 2009, p. 88). آمار درگز به هزار سوار می‌رسید (MacGregor, 1989, p. 80)، اما چهارصد سوار بیشتر بیرون نمی‌آمد (Stewart, 2006, p. 71). در بجنورد به علت ضعف قوای دفاعی، بخش اعظم قسمت شمالی تا قارنداغ، عملاً از سلطه ایلخانی خارج بود (MacGregor, 1989, p. 101). کلات موجب سیصد

سوار را می‌گرفت، اما به گزارش حاکم خراسان در ۱۲۶۹ق، دویست سوار بیشتر نداشت (Ostadukh, Carton). در قوچان گذرگاه‌های استراتژیک فاقد گشت منظم بود (Ostadukh, Carton 11, Serial 5, File 8) و حتی «قلعه دُرِبادام از دهنجات محکم قوچان»، از تعرض مصون نبود (Iran Newspaper, Issue 91, 26 Safar 1289, p. 3).

امنیت، قربانی رقابت

رقابت، دیگر عامل تشدید ناامنی بود. مرزهای شمال شرق حاکمیت متمرکزی نداشت. وجود سه ایلخانی موازی و رقیب که اغلب با یکدیگر درگیری داشتند، مرزهای شکننده شمالی را بی‌ثبات‌تر می‌کرد. ایلخانی قوچان که به‌نوعی در محور این رقابت‌ها قرار داشت، از یکسو با همسایه غربی (بجنورد) و از سوی دیگر، با همسایه شمالی (درگز)، در رقابت بود. در رقابت‌ها ترکمن‌ها حکم برگ برنده را داشت و هر یک سعی می‌کرد با تحریک آنان و غارت دهات محدوده رقیبش، او را در اداره امور مرزی ناتوان نشان دهد (Sarli, 1994, p. 140; Mirnia, 1988, pp. 167-178).

دو ایلخانی اکراد با آنکه سالیانه مبالغ هنگفتی از دولت موجب می‌گرفتند تا امنیت را تأمین کنند، اما در عمل

گاهی خود به تحریک ترکمن‌ها می‌پرداختند تا در رقابت علیه یکدیگر از آنان بهره ببرند. این روند با فروپاشی اتحادیه ایلی اکراد، به دلیل همکاری خان بجنورد با عباس‌میرزا در جریان محاصره قوچان که باعث رنجیدگی شدید زعفرانلوها گردید و شدت گرفتن تعارضات دو ایلخانی در غائله سالار، بیشتر نمایان شد. در عصر ناصری، منازعات دو ایلخانی در قالب زعفرانلو و شادلو تداوم یافت. در ۱۲۸۶ق، جنگ قدرت بین دو رقیب شدت گرفت. هجوم تراکمه از فواصل میان قلمرو دو رقیب به خراسان و اتهام هر یک به دیگری مبنی بر قصور در ممانعت (Documents of Alaa al-Dawlah & Heshmat al-Dawlah, 1992, pp. 275, 345). دربار را وادار به میانجیگری کرد (Saqma, Document ID 295/4684, p. 1). متعاقب سازش، حمله مشترکی به قاری‌قلعه، برای اتحاد دو ایلخانی صورت گرفت (Saqma, Document ID 295/2092, p. 2). با این‌همه، اختلافات همچنان موجب ادامه هجوم به قلمرو یکدیگر با سوار ترکمن بود و اغراض و مطامع ارضی هم که منازعات را توسعه می‌داد، تجدید آشتی را غیرممکن ساخت. تلگرافی از قوچان به مرکز و غارت ایل زعفرانلو در قشلاق مانه، نشان می‌دهد که اختلاف بر سر مراتع، کینه‌ها را تجدید می‌کرد (Saqma, Document ID 295/7918, p. 87) (تصویر ۲).

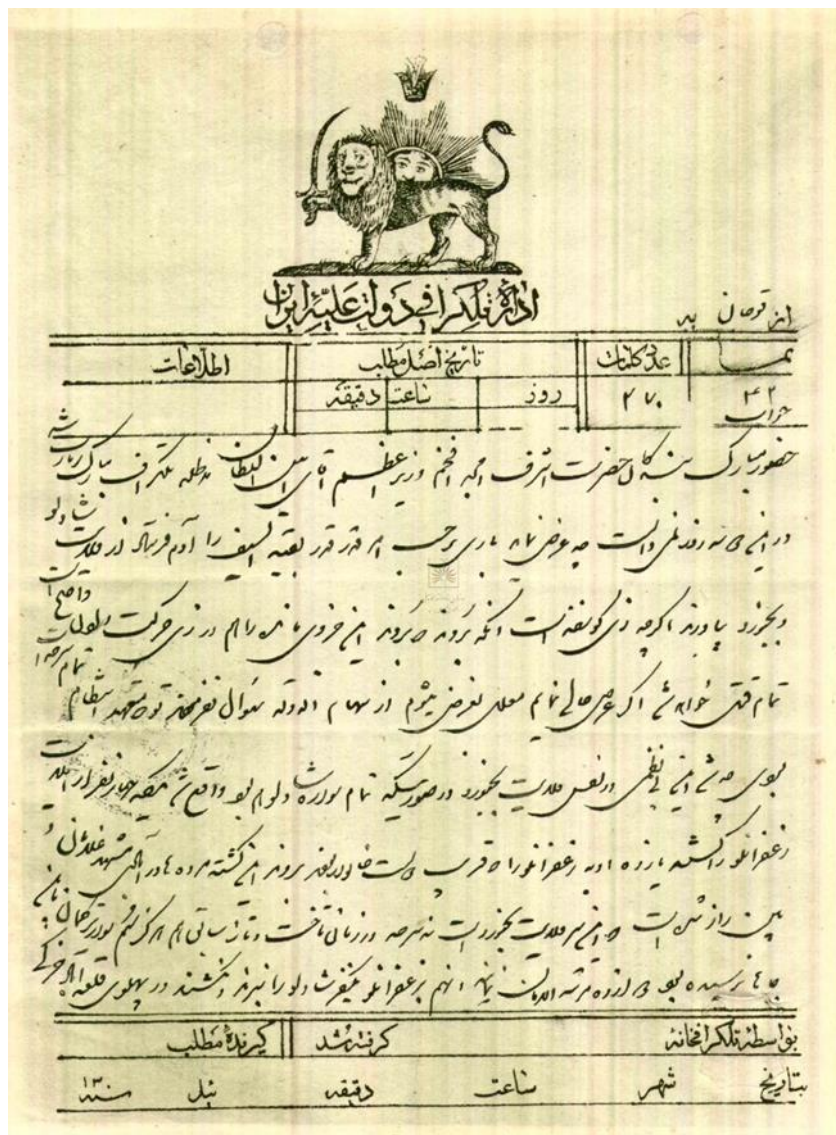
تصویر ۳- چپاول و قتل ایلات زعفرانلو. مأخذ: (Saqma, Document ID 295/7918, p. 87)

را به حکومت بازگرداند (Ibid, Issue 257, 24 Jumada al-Awwal 1292). با این حال، تحریکات قطع نشد. در ۱۳۰۱ق، حاکم خراسان طی نامه‌ای به دربار نوشت: «مسلم شد این اغتشاش سرحد تمام زیر سر اوست، به اشرار ترکمن پول می‌داد تا ریشه بجنورد درآورند»

در میان ایلخانان گویا شجاع‌الدوله بیشتر در مظان اتهام تحریک بود. احضار و توقیف او شائبه تحریک را محتمل نشان می‌دهد (Iran Newspaper, Issue 243, 15 Dhul-Qi'dah 1291). قوچان در یکسالی که حاکم قاجاری داشت، فاقد آرامش بود. دربار ناچار شجاع‌الدوله

(295/6357, pp. 1–2). شجاع‌الدوله نیز طی تلگرافاتی مکرر به مرکز، به عبور ترکمان از خاک بجنورد و از چپاول دهات و ایلات زعفرانلو شکایت داشت (Saqma, Document ID 295/7918, pp. 15, 87, 91; Saqma, Document ID 295/7720, pp. 56, 130, 136).

(Saqma, Document ID 295/7542, p. 10; Navaei, 1998, pp. 32, 80). شکایات ایلخانان از یکدیگر، جزییات بیشتری از تحریک را ارائه می‌کند. سهام الدوله در ۱۲۰۴ ق طی تلگرافی خطاب به دولت، ضمن اشاره به تلفات سواران شادلو در حمله یموت، از «باعث آن شجاع‌الدوله شکایت» کرد (Saqma, Document ID 295/7542, p. 10; Navaei, 1998, pp. 32, 80).

تصویر ۴ - شکایت شجاع‌الدوله غارت دهات هم‌مرز شادلو

(Saqma, Document ID 295/7918, p. 15)

(Tavahodi, 1992, pp. 285–287). در عصر ناصری نیز منازعات آنان باقی و مستمر بود و تدریجاً تحت تأثیر رقابت‌ها، مخصوصاً در زمان شجاع‌الدوله و معاصر او سرتیپ الهیارخان درگزی، شدت گرفت (Sarli, 1994, pp. 366, 375, 389; Fraser, 1985, pp. 366, 375, 389).

در دوره مورد بحث، سرحدات عرضه ستیز دو خاندان رقیب و مدعی زعفرانلو و ترک چاپشلو درگز بود، به‌طوری‌که در دوره اول قاجار، بارها قلمرو یکدیگر را با ترکمن‌ها به باد غارت دادند (Fraser, 1985, pp. 366, 375, 389).

(p. 149). از یک سو ایلخانان مقتدر برای از میان برداشتن الهیارخان، جهت پیشبرد منافع خود و تبدیل درگز و کلات به یک ایالت تابع، ترکمن‌ها را به حمله تحریک می‌کردند. از سوی دیگر، الهیارخان مصمم به حفظ قدرت موروثی بود و سرانجام طرف مقابل پیروز و الهیارخان متهم به غفلت و معزول شد (Sarli, 1994, p. 150; Etimad al-Saltaneh, 1988, p. 1824). مجدالملک، ضمن اشاره به اینکه «منافع شجاع‌الدوله اقتضا کرد تا الهیارخان را از آن سر حد نفی کنند»، خطاب به دولت نوشت: «جرم این بدبخت که در آن سر حد به غیرت کیشی معروفست چیست؟ سپس جرم الهیارخان را این می‌داند که با نیت شجاع‌الدوله و سهام‌الدوله موافقت نمی‌کند تا سرحدات را ایلغار کرده حق‌السهم او را بپردازند» (Majdal-ul-Molk, 1870, pp. 23-24). حوادث بعدی، صحت نظر مجدالملک را نشان داد. در زمان دولتمردان، جانشین الهیارخان که منتخب ایلخانان بود، درگز دستخوش غارت و اسارت شد (Sarli, 1994, p. 160).

تداوم رقابت‌های این دو مرزدار هرروز قدرتشان را تحلیل می‌برد، درحالی‌که می‌توانستند در برابر دشمن مشترک ازبکان و ترکمن‌ها متحد عمل کنند، یکسریه به درگیری مشغول بودند. به‌ویژه درگز که بعد از الهیارخان در اثر جدال مدعیان قدرت و نزاع بین برادران صحنه جنگ خانگی شد (Ostadukh, Carton 65, Serial 130, File 223;

Sagma, Document ID 295/7563, pp. 120-122) و شجاع‌الدوله نیز درگز را اشغال کرد، منازعات افزایش یافت (Sagma, Document ID 295/7986, p. 2). هرچند حاکمیت خاندان درگز، متکی به دولت ادامه یافت. با این‌همه، حفظ آرامش در این حدود به‌آسانی رخ نمی‌داد. «شجاع‌الدوله، متهم به اخلاص در کار امنیت درگز» بود (Sagma, Document ID 295/7720, p. 26). ظاهراً ایلخانی به آشوب‌هایی دامن می‌زد تا به عزل خان بینجامد و دولت، درگز را به قوچان واگذار نماید. با تشدید منازعات والی خراسان رکن‌الدوله ترتیبی داد تا دو همسایه در قوچان ملاقات کنند که حاصل آن، مصالحه را طی تلگرافی در ۱۲۹۸ ق، به امین‌السلطان اعلام کرد (Sagma, Document ID 295/7919, p. 5) (تصویر ۵). با این‌حال، توافق کم‌دوام بود. گزارشی از درگز در ۱۲۹۹ ق نشان می‌دهد دهات قوچان از مسیر درگز در معرض غارت بود (Adnavan, 2017, p. 416). باری این منازعات عامل عمده ضعف سرحد درگز شد، به‌طوری‌که «در قرای سرحدیه، اتراک و اکراد نمی‌توانستند زندگی کنند، ترکمن‌ها در دهات مخروبه سرحد لطف‌آباد سکنی گزیدند» (Stewart, 2006, p. 73). با انعقاد قرارداد آخال این دهات مرزی به‌عنوان دهات ترکمن‌نشین به روسیه تعلق گرفت.

ایستاد بزرگوار

۱۲۹۸

اطلاعات	تاریخ اصل مطلب			عدد کلمات	نمرد
	روز	ساعت	دقیقه	۹۰	۳

بجانب جلد کتاب امیر سلطان زید مجله در باب محمد علی بن برجه زید ششم و خواهرش مروان بن کبیر خان نوریه
 فی الحقیقه جعفر زید ششم و در احوال حکام مطهره قلم سکن محمد علی بن زید ششم برادر زید ششم الدوله ویران کنه شجاع الدوله و سید احمد
 و ادم که در احوال شجاع الدوله محمد علی بن و قراخان برادر او در قوجان گرفت و احوال از بابت کار دره زید الدوله که جعفر
 با ویش تعزیر داشته ام رکن الدوله

تاریخ	شهر	ساعت	کبریا مطلب
۱۳	شهر	ساعت	کبریا مطلب

پژوهشنامه خراسان بزرگ
 دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴
 ۳۸

تصویر ۵ - گزارش دیدار محمد علی خان و شجاع الدوله در قوجان،

(Saqma, Document ID 295/7919, p. 5)

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر تلاش به عمل آمد تا نقش حاکمان سرحدی در ناامنی مرزهای شمال شرق در دوره میان آغاز قاجاریه تا انعقاد قرارداد آخال بررسی شود و تأثیرات ناامنی بر تحولات مرزی مورد توجه قرار گیرد. با توجه به یافته‌های پژوهش آشکار

شد که با وجود اقوام غارتگر، تأمین امنیت در شمال شرق برای حکومت‌ها دشوار بود. طبیعت اقتدارگرایی حکومت‌های محلی مرزداری و نگرش منفعت‌طلبی آنان، مشکل را مضاعف کرده بود. واگذاری ولایات مرزی به‌طور مقاطعه به ایلات در قبال حفظ سرحدات که بنیان

اتخاذ راه‌حلی سیاسی معطوف ساخت. مخصوصاً اینکه در این هنگام خزانه دولت تهی و توان تأمین مخارج سنگین حفاظت از مرزها را نداشت و خطر روسیه هم که دستاویز عمده‌اش ناامنی بود، افزایش می‌یافت. در نتیجه، دربار ترجیح داد برای رهایی از تهاجمات با روسیه هم‌مرز باشد. از این‌رو، ایران پس از قرارداد سری تعیین مرز اترک، امضای سند بی‌طرفی در تسخیر آخال و کمک لجستیکی به روسیه در سرکوب ترکمن‌ها، به استقبال قرارداد آخال رفت که به پیدایش مرزهای جدید شمال شرق انجامید. تنها پس از این بود که حکومت توانست حکام محلی را تحت نظارت درآورد.

Reference

- Abbasi, M. (1993). *The government of shadows*. Tehran: Publications of the Sazman Asnade Melli Iran. [in Persian]
- Abbott, K. E. (BTA). (1957). *Report of Consul Abbott's trip to the shores of the Caspian Sea* (A. Saif, Trans.). Ministry of Foreign Affairs Documents.
- Adnavan, E. (2017). *Merv Oasis: Travel adventures to the Russian regions on the eastern shore of the Caspian Sea* (H. Saadat Nouri, Trans.). Qom: Magma Zakhaire Islami.
- Ahval Tarakameh. (n.d.). (B. Norman, Trans.). Manuscript, Tehran University Library and Document Center, No. 11453/389.
- Ain al-Saltaneh, G. M. S. (1995). *Diary newspaper* (M. Salor & I. Afshar, Eds.). Tehran: Asatir. [in Persian]
- Amin al-Dawlah, M. A. K. (1991). *Political memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dawlah* (H. Farmanfarman, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Azdi, A. (2006). *Anger and looting*. Bojnord: Azodi. [in Persian]
- Baker, V. (1876). *Clouds in the East*. London.
- Barnes, A. (1994). *Barnes' travel book* (H. Soltanifar, Trans.). Mashhad: Astan Quds.
- Barthold, W. (2007). *Historical geography of Iran* (H. Sardador, Trans., 3rd ed.). Tehran: Tos.

خودمختاری حکام را تقویت می‌کرد، مانعی در برابر تمرکز و امنیت محسوب می‌شد. ناتوانی قاجاریه در تعدیل قدرت متنفذین محلی، منفعت‌طلبی و تعلل آنان در کارکرد اصلی‌شان مانند تدارک عده مکفی سوار مستقر، حصول به امنیت پایدار را تحقق‌ناپذیر ساخت. این تحقیق نشان می‌دهد، اداره سرحد با حکام مستقل، در حد بسیار مؤثری در این ناپایداری نقش داشت. توان بالقوه حکام محلی و ناتوانی از نظارت بر آنان، باعث بروز مشکلاتی و سوءاستفاده‌های معمول در امور مرزی می‌شد و در عمل حملات را مضاعف می‌کرد. از آنجایی که امتیازات استقلال-مآبانه قائم و منوط به استمرار ترکمن‌تازی بود، تداوم تاخت‌وتازها ضروری به نظر می‌رسید. رقابت قدرت‌های محلی و تحریک ترکمن‌ها علیه یکدیگر نیز که به تاخت‌وتازها بیشتر میدان می‌داد، به‌عنوان نمادی از مشکل‌زاترین وجه این روش بود. ایجاد امنیت از طریق سرکوب نیز ایلات را در حال کینه نگه می‌داشت و سرحدات را پیوسته معروض غارت می‌ساخت. خشونت نه‌تنها نمی‌توانست عادت غارتگری اقوام را ریشه‌کن سازد، بلکه ایلات را از حاکمیت ایران نیز دور کرد.

در نظام مرزداري ملوک طوایفی نوعی دوگانگی تداول یافته بود که بر همکاری دولت و ترکمن مبتنی بود. به تأکید منتقدانی همچون مجدالملک، امین‌الدوله و میرزا حسین‌خان سپهسالار، مشکلاتی مانند همکاری با ترکمن‌ها که نتیجه ساختار سرحد بود، نیازمند اصلاحات ساختاری و کاهش قدرت استقلال حکام محلی بود. بر وجهی مشابه استراتژی دولت در قبال این حکام نه رویارویی، بلکه در عین حفظ تنها نیروی مؤثر در مقابل ترکمن‌ها، جلوگیری از سودجویی متنفذین سرحدی، ایجاد سازگاری و همسازی آنان از طریق تلاش برای مسئولیت‌پذیرسازی آنان و اعمال نظارت بود، اما فرایند انتقالی، از دارا بودن موقعیتی ممتاز به نهاد مرزی مسئول، دشوار بود. از یک نظر رابطه با ترکمن‌ها، موجب کند شدن روند اصلاحات بود. هرگاه دولت حکام را احضار و یا عزل می‌کرد، آنان با پشتوانه ایلی و ترکمن متحد خود، منطقه را ناامن می‌کردند و به قدرت بازمی‌گشتند. تلاش برای تابعیت ترکمن‌ها که با ممانعت روسیه و کارشکنی حکام مواجه بود، الزاماً نظر دربار را به‌سوی

- Kinnerir, S. J. M. (1973). *A geographical memoir of the Persian empire*. New York: Arno Press.
- Kulagina, L., & Yelenadunaeva. (2009). *History of Russia's borders with Iran* (B. A. Ahmadian, Trans.). Tehran: Sazmane Nyrohay Mosalah.
- Lambton, A. K. S. (1996). *Qajar era Iran* (S. Fasihi, Trans.). Tehran: Javidan Khord Publications.
- Lambton, A. K. S. (1998). *Malik and Zare in Iran* (M. Amiri, Trans., Ch. 4). Tehran: Elmi Va Farhangi.
- Lugashva, B. R. (1980). *Turkmens of Iran* (S. Izadi & H. Tadhardi, Trans.). Tehran: Shabahang.
- MacGregor, C. M. (1989). *Narrative of a trip to Khorasan province* (A. Tawakli, Trans.). Mashhad: Astan Quds.
- Majd Tabatabaei, G. (1994). *Historical treaties and agreements of the Qajar era*. Tehran: Dr. Afshar Foundation. [in Persian]
- Majdal-ul-Molk Sinki, Haj Mirza Mohammad Khan. (1287 AH / 1870 CE). **Kashf al-Gharaib fi amor al-Ajaib**. University of Tehran Library and Documentation Center, No. 479, Theology. [in Persian]
- Malcolm, J. (1948). *British ambassador's political letters or the basis of England's policy in Iran* (A. Tawakli, Trans.). Tehran: Chape Khodkare Qalam. [in Persian]
- Mananov, B. S. (2019). *Leaves from the relations between Russia and Iran*. Tehran: Cheshme. [in Persian]
- Mirnia, S. A. (1988). *Events in the East of Iran during the Qajar period*. Mashhad: Parsa Publications. [in Persian]
- Mirpanjeh, I. (1991). *Memories of captivity* (Sefar Khawarizm Newspaper) (S. Tabraiyani, Ed.). Tehran: Pjohesh Va Motaleat Farhangi Institute. [in Persian]
- Mirza Sirajuddin, H. M. A. R. (1990). *Tohf Ahl Bukhara travel book*. Tehran: Bo Ali. [in Persian]
- Conaly, A. (1834). *A journey to the north of India overland from England through Russia, Persia, and Afghanistan* (Vol. 1, p. 278). London.
- Curzon, G. N. (2001). *Iran and the Iranian case* (V. Mazandarani, Trans.). Tehran: Elmi Va Farhangi.
- Deutschman, M. (2017). *Iran and imperialism of Tsarist Russia* (R. Eslami & A. Rezaei, Trans.). Tehran: Vezarat Omere Kharejeh.
- Etimad al-Saltaneh. (1971). *Diary newspaper*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Etimad al-Saltaneh, M. H. (1988). *The history of Naseri administration* (M. E. Rizvani, Ed., Vol. 3). Tehran: Jahane Ketab. [in Persian]
- Ferrier, J. (1976). *Caravan journeys and wanderings in Persia, Afghanistan, Turkistan and Beloochestan*. Karachi: Oxford University Press.
- Fraser, J. B. (1985). *Fraser's travel book* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Tos.
- Fraser, J. B. (1825). *Narrative of a journey into Khorasan in the years 1821 and 1822*. London: Paternoster-Row.
- Hedayat, R. G. (2006). *The embassy of Khorezm* (J. Kianfar, Ed.). Tehran: Written Heritage Research Center. [in Persian]
- Hedayat, R. Q. K. (2001). *History of Rouza al-Safai Naseri* (J. Kianfar, Ed.). Tehran: Asatir Publications. [in Persian]
- Kardkaf. (1924). *War in Turkmenia* (Amanullah Mirza, Trans.). National Library, Vol. 2, No. 6238.
- Kazembeyki, M. A. (2003). *Society, politics, and economics in Mazandaran, Iran, 1848–1914*. London.
- Kazemzadeh, F. (1992). *Russian and English in Iran* (M. Amiri, Trans.). Tehran: Amozesh Enghlab Islami. [in Persian]
- Khormoji, M. J. (1966). *Haqqat al-Akhbar Nasseri* (H. Khadiu Jam, Ed.). Tehran: Nay Publications. [in Persian]

Department of Diplomatic Documents and History of the Ministry of Foreign Affairs (Ostadukh):

Carton 11, serial 5, file 8.

Carton 11, serial 5, file 8. Supplementary documents,

Carton 65, serial 130, file 223, 1300 AH.

Carton 99, serial 102, file 35.

Carton 99, serial 314, file 30.

Carton 99, serial 48, file 19, 1253 AH.

Carton 99, serial 58, file 31, 1269 AH.

Carton 126, document 528, 1287 AH.

National Library and Archives of Iran (Saqma):

Document ID 1754/293, page 1.

Document ID 2092/295, page 2.

Document ID 2092/295, page 2.

Document ID 2725, row 80/25/13.

Document ID 3707/295, page 217.

Document ID 4684/295, page 1.

Document ID 5440/295, two pages.

Document ID 6357/295, pages 1, 2.

Document ID 7542/295, page 10.

Document ID 7563/295, pages 120, 122.

Document ID 7595/295, page 25.

Document ID 7624/295, page 112. 10.

Document ID 7649/295, page 136.

Document ID 7720/295, page 26.

Document ID 7720/295, pages 56, 130, 136.26.

Document ID 7918/295 pages 15, 87, 91.

Document ID 7919/295, page 5.

National Documents of Hasmat-od-Doleh, Document 126, 1286 AH.

Document ID 7986/295, page 2.

Document ID 7986/295, pages 1, 8.

Newspapers

Government Newspaper,

Issue 472, 19 Safar 1277.

Issue 476, 9 Rabi' al-Thani 1277.

Issue 478, 8 Jumada al-Awwal 1277.

Issue 499, 10 Rabi' al-Thani 1278.

Issue 568, 9 Dhul-Qi'dah 1281.

Issue 576, 28 Jumada al-Awwal 1282.

Events Newspaper,

Mollaei, M. (2018). A study of the political situation of Marv during the period of Nasser al-Din Shah. *Journal of Greater Khorasan Studies*, No. 31. [in Persian]

Moser, H. (1957). *Travelogue of Turkestan and Iran* (A. [Translator] & M. Golban, Eds.). Tehran: Sahar. [in Persian]

Mostofi, A. (1992). *My biography or the social and administrative history of the Qajar period*. Tehran: Zavar Publications. [in Persian]

Navaei, A. H., & Kasra, N. (2011). *The documents of Mirza Abdul Wahab Asif al-Dawlah*. Tehran: Moaseseh Tarikhe Moaser. [in Persian]

Peter Avari, et al. (2018). *Cambridge history of Iran* (M. Saqibfar, Trans., Vol. 7). Tehran: Jami.

Rabino, H. L. (1986). *Mazandaran and Estrabad* (G. A. V. Mazandarani, Trans., 4th ed.). Tehran: Elmi Va Farhangi.

Riazy Heravi, M. Y. (1993). *Ain al-Waqee* (M. A. Fikrat, Ed.). Tehran: Islamic Revolution Education Publications. [in Persian]

Safaei, E. (1976). *Selected documents from Sepahsalar Zal-ul-Sultan, Fifth Sand*. Tehran: Babak. [in Persian]

Sarli, A. M. (1994). *History of Turkmenistan* (Vol. 1). Tehran: Printing and Publishing Institute of the Ministry of Vezarat Kharejeh. [in Persian]

Sepehr, M. T. (1998). *Naskh al-Tawarikh (History of Qajar)* (J. Kianfar, Ed.). Tehran: Asatir. [in Persian]

Stewart, C. (1911). *Through Persia in disguise*. New York.

Stewart, C. E. (2006). *The secret mission in disguise* (A. Karimian, Ed.; A. [Trans.]). Tehran: Nagin.

Tavahodi, K. (1992–1994). *Kurdish historical move to Khorasan in defense of Iran's independence* (Vols. 1–4). Mashhad: Sazman chap Mashhad. [in Persian]

Documents and Newspapers

Issue 81, 9 Dhul-Qi'dah 1268.

Issue 124, 8 Ramadan 1269.

Iran Newspaper,

Issue 91, 26 Safar 1289.

Issue 243, 15 Dhul-Qi'dah 1291.

Issue 256, 11 Jumada al-Awwal 1292.

Issue 257, 24 Jumada al-Awwal 1292.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 04 Aug 2023 | Revised 23 Oct 2023 | Accepted 11 Apr 2024 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Historical Analysis of Achievements and Failures of Hamed Karzai Government (2001-2014)

Mozaffar Mazhar ^(a), Morteza Dehghannejad ^{(b)*}, Abolhassan Fayyaz Anush ^(c)

- a) PhD Candidate in Islamic Iranian History, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran, and Assistant Professor, Kunduz University, Kunduz, Afghanistan. (mozaffar2.mazhar@gmail.com)
- b) Professor, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran.
- c) Associate Professor, Department of History, University of Isfahan, Isfahan, Iran. (amir.anush2016@gmail.com)

Keywords

Modernization,
Inefficiency, State,
Hamid Karzai,
Afghanistan

Citation

Mazhar, M.,
Dehghannejad, M., &
Fayyaz Anush, A. (2025).
Historical Analysis of
Achievements and Failures
of Hamed Karzai
Government (2001-2014).
*Journal of Greater
Khorasan*, 16(59), 43-60.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

The present study aims to explain the factors contributing to the achievements and failures of Hamid Karzai's government. According to historical evidence, the Karzai administration was relatively successful in delivering basic services such as security, justice, and welfare. However, despite the support of the international community and assistance from the United States, it failed to establish a system of governance acceptable to the citizens of Afghanistan and the donor countries. Therefore, addressing this issue is crucial for understanding the conditions of governance in Afghanistan. Accordingly, the main research question is: What factors contributed to the achievements and failures of the Karzai government? This study employs a descriptive-analytical method and is based on a systematic review of all available documents and sources. The findings indicate that, during its thirteen-year rule and with the support of the international community, the Karzai government achieved relative progress in the areas of military development, education, human rights, democracy, freedom of expression, women's rights, and infrastructure reconstruction and modernization. However, the lack of a clear policy, weak national unity discourse, interference of regional countries, mismanagement of foreign aid, and the failure to combat administrative corruption were among the main obstacles and reasons for the government's shortcomings. The overall conclusion of this study suggests that governance in Afghanistan is influenced by a complex set of internal and external factors, and success in this area requires a comprehensive approach that considers all variables and conditions, both domestic and international.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.410066.1142>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232104.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (m.dehghan@ltr.ui.ac.ir)

Introduction

The governance landscape of Afghanistan under Hamid Karzai's leadership presents a complex tapestry of achievements and shortcomings. While historical records indicate a degree of success in delivering essential services such as security, justice, and welfare, the Karzai administration's inability to secure broad-based legitimacy remains a critical challenge. This research seeks to elucidate the myriad factors influencing the successes and failures of the Karzai government, offering critical insights into Afghanistan's governance dynamics. Central to this inquiry is a fundamental question: *What factors shaped the outcomes of Hamid Karzai's government?* Employing a descriptive-analytical methodology and conducting a systematic review of extant documents, this study aims to unravel the intricate web of influences that steered the Karzai administration over its thirteen-year tenure. Through rigorous examination of historical evidence and scholarly literature, the research strives to provide a comprehensive understanding of the forces at play during Karzai's rule.

Findings

The findings illuminate a nuanced picture of Karzai's governance, characterized by a blend of accomplishments and impediments. While the internationally backed government succeeded in implementing reforms across sectors such as the military, education, human rights, and infrastructure, significant challenges persisted. Factors including the absence of a coherent policy framework undermining national unity, regional interference, mismanagement of

foreign aid, and endemic administrative corruption emerged as major barriers to progress. These results underscore the complex interplay of internal and external dynamics in shaping Afghanistan's governance landscape and emphasize the necessity of a holistic approach to address the country's governance challenges.

Materials/Methods

This research adopts a descriptive-analytical approach combined with a systematic review of all available documents to investigate factors affecting the achievements and failures of Hamid Karzai's government in Afghanistan. Historical evidence is used to assess the administration's relative success in delivering essential services (security, justice, welfare) despite challenges in gaining acceptance among citizens and donor nations. The core research question focuses on identifying factors influencing the Karzai government's outcomes. A descriptive-analytical methodology is applied to examine historical records, scholarly articles, policy documents, and other relevant sources. These materials are systematically reviewed to extract insights into governance dynamics during Karzai's thirteen-year rule.

Results

The results reveal that the Karzai government, with international support, achieved notable transformations in the military, education, human rights, democracy, and infrastructure. However, obstacles such as the lack of clear policy direction, weak national unity, regional interference, mismanagement of foreign aid, and administrative corruption hindered

progress. Overall, the research highlights the imperative of considering both domestic and external factors in understanding governance in Afghanistan and advocates for a comprehensive strategy to address the nation's governance challenges.

Discussion and Conclusion

This study clarifies the complex interplay of factors affecting the successes and failures of Hamid Karzai's government. Despite significant achievements in delivering essential services, the administration's inability to secure broad legitimacy underscores the multifaceted nature of Afghan governance. Key factors enabling accomplishments included the government's capacity to garner international support, notably from the United States. With foreign aid, Karzai's administration implemented substantial reforms in sectors like the military, education, human rights, democracy, freedom of expression, women's rights, and infrastructure, leading to tangible improvements in citizens' lives and laying groundwork for long-term development.

Nevertheless, critical challenges persisted. The absence of a cohesive policy vision and weak national unity impeded effective responses to citizens' diverse needs. Regional interference—driven by geopolitical interests—further complicated governance dynamics, undermining state sovereignty and fueling instability. Additionally, mismanagement of foreign aid and administrative corruption hampered efficient resource utilization, constraining state capacity for service delivery and development.

Conclusion

The findings emphasize that understanding governance in Afghanistan requires acknowledging the intricate nexus of domestic and external variables. Success in governance reforms demands a holistic approach addressing root causes of instability, strengthening national unity, and enhancing institutional capacity. By recognizing this complex interplay, policymakers can devise more effective strategies to promote stability, prosperity, and legitimacy in Afghanistan.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI
شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱ شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

تحلیل تاریخی دستاوردها و ناکامی‌های دولت حامد کرزی (۲۰۰۱-۲۰۱۴م)

مظفر مظهر^(الف)، مرتضی دهقان‌نژاد^{(ب)*}، ابوالحسن فیاض‌انوش^(پ)

(الف) استادیار، دانشگاه قندوز، افغانستان (mozaffar2.mazhar@gmail.com)

(ب) استاد، گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، ایران

(پ) دانشیار، گروه تاریخ، دانشگاه اصفهان، ایران (amir.anush2016@gmail.com)

چکیده

پژوهش حاضر درصدد تبیین عوامل مؤثر در تحقق دستاوردها و ناکامی‌های دولت حامد کرزی است. بنا بر شواهد تاریخی، دولت کرزی در ارائه خدمات اساسی از قبیل امنیت، عدالت و رفاه به‌صورت نسبی موفق بود. بااین‌وجود، حتی با حمایت جامعه بین‌المللی و کمک‌های ایالات‌متحده امریکا نتوانست، حکومت‌داری موردقبول شهروندان این کشور و کشورهای کمک‌کننده را به وجود آورد. بنابراین، پرداختن به این مسئله در فهم شرایط دولت‌داری در افغانستان از اهمیت اساسی برخوردار است. پرسش اصلی تحقیق این است که چه عواملی در تحقق دستاوردها و ناکامی‌های دولت کرزی نقش داشته است؟ این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با مرور نظام‌مند کلیه اسناد و مدارک در دسترس انجام شده است. یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که حکومت سیزده‌ساله حامد کرزی، با کمک جامعه جهانی توانست تغییرات نسبی در بخش‌های نظامی، آموزشی، حقوق بشری، دموکراسی، آزادی بیان، حقوق زنان و بازسازی و نوسازی زیربناها، دستاوردهایی داشته باشد، اما فقدان یک سیاست روشن و ضعف اندیشه وحدت ملی، دخالت کشورهای منطقه، عدم مدیریت کمک‌های خارجی، عدم مبارزه با فساد اداری از موانع و ناکامی‌های اصلی در مسیر پیشرفت‌های دولت او بود. نتیجه‌گیری کلی پژوهش حاکی از این است که دولت‌داری در افغانستان با مجموعه‌ای از عوامل و شرایط داخلی و خارجی مرتبط بوده و موفقیت در این راستا نیازمند نگاه همه‌جانبه به کلیه متغیرها و زمینه‌های داخلی و بیرونی است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۶۰-۴۳

واژگان کلیدی:

نوسازی، ناکارآمدی، دولت، حامد کرزی، افغانستان

استناد به مقاله:

مظفر، مظفر؛ دهقان‌نژاد، مرتضی و فیاض‌انوش، ابوالحسن. (۱۴۰۴). تحلیل تاریخی دستاوردها و ناکامی‌های دولت حامد کرزی (۲۰۰۱-۲۰۱۴م). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۶۰-۴۳.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.410066.1142>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232104.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

حامد کرزی در شرایطی به‌عنوان رئیس دولت موقت (۲۰۰۱م) تعیین شد که در افغانستان دولت ازهم‌پاشیده بود، قوای سه‌گانه و نیز قوای امنیتی وجود نداشت، اقتصاد کشور بر اثر جنگ‌های داخلی نابود، بانک‌ها چپاول و تهی شده بود و پول افغانی در مناسبات روزمره تجارتی کشور اعتبار کمتری از روپیه پاکستانی داشت. بی‌نظمی و ناامنی در تمام نقاط افغانستان حکم‌فرما بود و در یک‌کلام، تمامی ساختارهای سیاسی، اقتصادی، اداری و قانونی کشور نابود و به‌هم‌ریخته بود (Sharifi, 2016, p. 33). ملوک‌الطوایفی در جامعه حاکم و هرقوماندان (فرمانده) و جنگ‌طلب در منطقه تحت سلطه خویش با خشونت فرمانروایی می‌کردند و مردم در حالت فلاکت‌باری قرار داشتند. آن زمان به یک حکومت مقتدر با پایه‌های وسیع، کادری‌های تحصیل‌کرده، آگاه، باتجربه و دوستدار وطن که منافع اصلی مردم و کشور را در نظر داشتند، نیاز بود. به‌خصوص اینکه در کنفرانس بُن، جامعه جهانی با تعهداتی، کمک‌های اقتصادی وسیع برای بازسازی مجدد افغانستان، وظایف و تکالیف متعدد را بر عهده حکومت جدید گذاشت که ازجمله این وظایف عبارت‌اند از: ایجاد صلح، ایجاد سیستم اداری، مبارزه علیه تروریسم و مافیای مواد مخدر و کشت آن و سایر مشکلات جامعه افغانستان (Hashemi, 2022).

این در حالی است که افغانستان در سده اخیر، حداقل هشت رژیم سیاسی را تجربه کرده که در دوران هر یک از این رژیم‌ها، دولت‌های مختلفی ظهور و زوال نموده است. شکنندگی سیاسی در این کشور، بیش از هر پدیده‌ای، اثراتی سوء بر نظم و توسعه در این جامعه برجای نهاد. در چنین وضعیتی، موفقیت یا عدم موفقیت دولت جدید با مجموعه‌ای از زمینه‌ها و شرایط قدیم و جدید مرتبط تلقی

می‌گردد. کشوری که دولت-ملت‌سازی را تجربه ننموده، اقتصاد کاملاً ازهم‌پاشیده و سنتی دارد، ساختارهای قومی و قبیله‌ای، عرصه‌های اجتماعی آن را مدیریت می‌کند، تجربه حضور و خروج بزرگ‌ترین قدرت‌های جهانی را دارد و درنهایت نظم و انتظام اجتماعی-فرهنگی آن در حالت هرج‌ومرج است (Firozi et al., 2023). سویه‌های متفاوتی از ترس‌ها و امیدها را در شکل‌گیری نظم جدید در این جامعه فراهم آورده بود. حضور مقتدرانه و همه‌جانبه ایالات متحده آمریکا و متحدانش، عامل دیگری بر شرایط و عملکرد این دولت شناخته می‌شود. بااین‌همه، دستاوردها و ناکامی‌های این دولت از اهمیتی بسیار حیاتی و تعیین‌کننده در استمرار حکومت‌های هرچند به‌ظاهر مردمی و خدمت‌گزار، در این کشور برخوردار است، زیرا این دولت بسترها و پایه‌های حکومت‌داری جدید و نوین را آماده کرده است. قرار گرفتن این دولت در مسیر درست و حاکمیت مردمی و خدمت‌گزار، زمینه را برای استمرار آن و بازتولید دولت‌های مشروع، ملی و خدمت‌گزار فراهم می‌آورد. برعکس، ناکامی‌ها و سوءمدیریت در این دولت، سایر زمینه‌های فروپاشی، بی‌نظمی و بی‌ثباتی را در این کشور، چنانکه بعداً آن را تجربه شد، فراهم آورد و این کشور در بحران‌های کم‌سابقه بشری گرفتار گردید (Firozi et al., 2022).

با توجه به مسئله بیان‌شده و اهمیت و ضرورت بررسی تحلیلی و تاریخی، زمینه‌ها و شرایط مؤثر در دستاوردها و ناکامی‌های دولت کرزی (۲۰۰۱-۲۰۱۴م)، به‌عنوان نخستین دولت دموکرات، موردحمایت همه‌جانبه جامعه جهانی خصوصاً آمریکا و ناتو^۱ و به‌عنوان پایه‌گذار حکومت مبتنی بر آرای مردم، نشان خواهیم داد که با نگاه تاریخ تحلیلی، چه عواملی در دستاوردها و ناکامی‌های این دولت نقش داشته است. بنابراین، هدف اصلی پژوهش حاضر تبیین عوامل

مؤثر در دستاوردها و ناکامی‌های دولت حامد کرزی است که به صورت توصیفی-تحلیلی بیان گردیده است.

پیشینه پژوهش

سردارنیا و حسینی ([Sardarnia and Hooseini, 2014](#)) در مقاله‌ای با عنوان «چالش‌های اجتماعی دولت‌سازی در افغانستان» به بررسی چالش‌های اجتماعی دولت‌سازی مدرن در افغانستان پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که روند دولت‌سازی مدرن با چالش‌های اساسی مواجه بوده و هیچ‌گاه این امر مهم در افغانستان محقق نشده است. این پژوهش تأکید دارد که بحران هویت قومی و مذهبی، بحران مشروعیت، عدم شکل‌یابی ملت‌سازی و هویت ملی و فقر مادی و فرهنگی از موانع اساسی موفقیت در دولت-ملت‌سازی بوده است. باهوش فاردوقی و زنگنه ([Bahoosh and Zanganeh 2017](#)) در پژوهشی با عنوان «تبیین فرایند بحران امنیتی افغانستان و آمریکا در پس‌انگ سرد» به ابعاد داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی دولت‌داری مدرن در افغانستان پرداخته‌اند. این پژوهش نشان داد که دولت‌داری مدرن در افغانستان همواره با شکست مواجه بوده و به‌طور کامل به موفقیت نرسیده است. نتیجه پژوهش مبنی بر آن است که دولت‌داری بیشتر برون‌زا و حالت تحمیلی و وارداتی داشته و این امر در تضاد با پدیده‌های درونی این جامعه قرار گرفته و در نهایت سبب ناکامی و شکست شده است. در تحقیقی دیگر تحت عنوان «افغانستان؛ نخبگان قوم‌گرا آتش‌بیاران جنگ داخلی»، شاه کریمی (۲۰۰۴) بیان داشت که دولت‌های افغانستان از زمان تأسیس این کشور تا حال، مشروعیت لازم را برای حاکمیت و اقتدار نداشته و همچنین به دلیل چندپارچه بودن ساختار اجتماعی و قومی در افغانستان، برخی از اقوام در ساختار نظام سیاسی، مشارکت نداشته و خود را بیگانه از دولت‌ها می‌دانستند.

هاشمی ([Hashemi, 2022](#)) در پژوهشی با عنوان «رهیافت تاریخی شناسایی عوامل بحران و نظم‌ناپذیری سیاسی در افغانستان معاصر»، به بررسی عمیق ریشه‌های تاریخی و فرهنگی بی‌ثباتی سیاسی در افغانستان می‌پردازد. او با بهره‌گیری از رویکرد تاریخی و تحلیلی نشان می‌دهد که تضادهای ریشه‌دار فرهنگی و هویتی ازجمله موانع اصلی در مسیر شکل‌گیری نظم سیاسی پایدار در این کشور هستند. به اعتقاد او، تضاد میان سنت و تجدد که اغلب در قالب تعارض بین ساختارهای سنتی قبیله‌ای و تلاش‌های مدرنیزاسیون ظهور می‌یابد، عامل عمده‌ای در بازتولید بحران‌های سیاسی و ناکامی در نهادهای دولت‌سازی مدرن به شمار می‌رود. او تأکید می‌کند که بدون شناخت دقیق این زمینه‌های فرهنگی و تاریخی، هرگونه برنامه‌ریزی برای بازسازی سیاسی یا توسعه نهادی با چالش‌های اساسی مواجه خواهد شد. شفیعی ([Shafiee, 2023](#)) در مطالعه‌ای با عنوان «مسائل و روندهای استراتژیک در افغانستان»، به تحلیل وضعیت کنونی افغانستان در ۱۴۰۲ ش می‌پردازد و تمرکز ویژه‌ای بر موانع فرهنگی و اجتماعی دارد که در مسیر توسعه پایدار و تحقق نظم سیاسی نقش بازدارنده ایفا می‌کنند. او با اشاره به نقش مخرب سیاست‌های قومی، تداوم فرهنگ قبیله‌ای و فقدان مشارکت سیاسی فراگیر، این عوامل را به‌عنوان موانعی استراتژیک در برابر مدرنیزاسیون جامعه افغانستان معرفی می‌کند. از دیدگاه او، چالش‌های مذکور نه تنها مانع شکل‌گیری دولت-ملت مؤثر می‌شوند، بلکه اعتماد عمومی نسبت به نهادهای حاکم را نیز تضعیف می‌کنند و بستر را برای تداوم بی‌ثباتی سیاسی و اجتماعی فراهم می‌آورند.

مجموع مطالعات بررسی‌شده حاکی از این است که کشور افغانستان در لایه‌های مختلفی از موانع و چالش‌های دولت‌داری رنج می‌برد. دولت‌داری حامد کرزی نیز در یک برهه خاص تاریخی واقع شده که خود بر پیچیدگی‌های

دولت‌داری افزوده است. از سویی، با نظام سیاسی کامل فروپاشیده مواجه بوده و از سوی دیگر، زیرساخت‌ها، منابع انسانی و منابع مالی برای عرضه خدمات دولتی وجود نداشته و تمام این‌ها وابسته به حمایت‌های آمریکا و جامعه جهانی بوده است. از طرفی دیگر، شکنندگی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی نیز وجود داشته است. بنابراین، با نگاهی تاریخی استنباط می‌شود که این دوره با شرایط خاصی مواجه بوده است. پژوهش‌های انجام‌شده به این شرایط و زمینه‌ها با تکنیک تاریخ تحلیلی توجه نداشته‌اند. مبنی بر این خلأ پژوهشی، تحقیق حاضر درصدد تبیین و توصیف دستاوردها و ناکامی‌های دولت مزبور با نگاه تاریخ تحلیلی بوده و این نقطه متمایز و قوت پژوهش حاضر تلقی می‌شود.

روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف توسعه‌ای و از لحاظ وسعت پهنانگر و از لحاظ منابع اسنادی بوده که به‌صورت توصیفی-تحلیلی به مسئله می‌پردازد. جامعه آماری پژوهش، اسناد و منابع تاریخی مرتبط با دستاوردها و ناکامی‌های دولت‌داری در زمان حامد کرزی در افغانستان است. نمونه‌گیری در پژوهش به شکل جست‌وجو در فهرست مطالب، تعیین واژگان کلیدی و مشورت با متخصصان بوده است. جمع‌آوری داده‌ها با ابزار فیش‌برداری صورت گرفته و تحلیل داده‌ها به‌صورت دسته‌بندی در مفاهیم کلیدی و سپس تعیین مقوله‌ها و درنهایت هسته‌های اصلی تعیین شده است.

شرایط و زمینه‌های تاریخی

دیدگاه کلی پیرامون ساختار نظام افغانستان طی سال‌های اخیر

ساختار اجتماعی جامعه افغانستان که عمدتاً بر بنیان قوم و قبیله‌ای استوار است، جغرافیای سیاسی احزاب را تحت تأثیر قرار می‌دهد. شهر کابل نیز در نخستین روزهای سقوط

دولت دکتر نجیب (۱۹۹۲م) شاهد دولت‌های حزبی بود که هر یک مدعی حاکمیت همه‌جانبه بر بخشی از شهر بودند ([Abdolghafor, 2003, p. 23](#)). گروه‌ها و دسته‌های سیاسی و نظامی در قالب تشکلهای قومی و مذهبی، هرکدام اداره بخشی از شهر را در اختیار گرفته و زیاده‌خواهی را سرلوحه برنامه‌های خود قرار دادند. شیعیان در قالب دو حزب سیاسی وحدت اسلامی و حرکت اسلامی، عمدتاً نقاط غرب کابل را در اختیار گرفتند، درحالی‌که حزب جمعیت اسلامی، حزب اسلامی، اتحاد اسلامی و حزب جنبش به رهبری ژنرال دوستم، دیگر نقاط شهر را میان خود تقسیم کرده بودند. در جنگ‌های داخلی که از همان اوایل پیروزی و ورود مجاهدین به کابل آغاز شد، عمدتاً چهار نیروی نامتجانس و از لحاظ قومی دارای تمایلات خاص خود، در برابر یکدیگر قرار داشتند. ماهیت تقسیم‌بندی نیروها بیشتر در قالب قومیت و مذهب شکل می‌گرفت ([Abizh, 2005, p. 3](#)). ۱۹۹۴م در کابل، چهار نیروی نظامی در حال جنگ، برای کسب قدرت سیاسی حضور داشت. هر یک از این گروه‌ها یک مبنای قومی داشت. نظر به رقابت احزاب و نخبگان، سیاسی شدن، پدیده قومیت و مذهب را به‌عنوان ابزاری برای بسیج توده‌های مردم در صحنه منازعات قدرت‌طلبانه تحلیل می‌کند ([Emami, 2007, p. 32](#)). در این دیدگاه، ترکیب و ساختار سنتی جامعه که در آن، تنها حاکمیت سیاسی قومی خاص از مشروعیت سیاسی برخوردار است، با نمودهای جدیدی از مشارکت‌طلبی فزاینده اقوام مواجه می‌گردد ([Ansari, 2002, p. 1](#)). نتیجه این تلاقی، برخورد دو نوع نگرش متضاد است که هرکدام در جبهه‌بندی‌های خاص سیاسی بروز یافته و در قالب جنگ‌های داخلی به ظهور می‌رسند ([Rasoul, 2004, p. 3](#)). نیروهای متشکل از اقوام غیرحاکم، خواسته‌های خود مبنی بر مشارکت سیاسی در فرصت پیش‌آمده را به‌طور جدی دنبال می‌کردند و از بازگشت به

گذشته ناعادلانه هراس داشتند، زیرا عصر جهاد با تأکید بر ترکیب ملی جامعه افغانستان جلوه می‌کرد و اجازه نمی‌داد حیثیت قومی خاص (قوم پشتون)، بر حضور اقوام دیگر (تنوع قومی) در این کشور سایه افکند ([Bakhtiari, 2005, p. 4](#)).

مقابله با دشمن متجاوز (ارتش شوروی) در پرتو اندیشه‌های اسلامی، به صورت آبروی مشترک همه اقوام افغانستان تجلی یافت و نخستین بار در تاریخ این کشور، سخن از میراث مشترک و تاریخ ملی به میان آمد. به این ترتیب، نخستین رویارویی جدی میان پرچم‌داران حاکمیت تاریخ پشتون و اقوام دیگر شکل گرفت. بر اساس توافق پشاور در (آوریل ۱۹۹۲م) مقرر شد که «صبغت‌الله مجددی» دو ماه به عنوان رئیس و نماینده دولت مجاهدین ایفای وظیفه کند و پس از آن، چهار ماه «برهان‌الدین ربانی» ریاست دولت را به عهده داشته باشد، اما از نخستین روزهای ورود مجاهدین به کابل، جنگ‌های داخلی احزاب، خصوصاً حزب حکمت‌یار علیه نیروهای برهان‌الدین آغاز شد.

ساختار قبیله‌ای و فرهنگی-عشیره‌ای جامعه افغانستان حقایق تاریخی را در ذیل شعارهای قوم‌مدارانه احزاب، به وقایع دردناک و تشنج‌زا تبدیل کرد. در این ساختار اجتماعی و با نگرش‌های عشیره‌سالار سیاسی، افراد میزان مشارکت سیاسی و محرومیت سیاسی اقوام را رقم می‌زنند. در چنین حالتی اگر برخی نخبگان سیاسی، در صحنه رقابت با رقبایان از آنان عقب بیفتند، سیاست قومی، این ناکامی فردی را در قالب محرومیت سیاسی یک قوم و مجموعه سیاسی تفسیر می‌کند و در نهایت، دامنه تعارضات قومی گسترش و خشونت اجتماعی استمرار می‌یابد ([Karwal, 2004, p. 8](#)). به طوری که «حکمت‌یار» منافع قومی پشتون را تنها با حاکمیت بدون منازع خود و حزب خویش تأمین شده می‌دانست و «مسعود» و «ربانی» به مجموعه‌های غیرتاجیک نگاهی همراه با سوءظن و بدگمانی داشتند.

رهبران حزب وحدت تا زمانی که منافع سیاسی خود را در کنار «مسعود» می‌بینند، با او پیمان می‌بندند و زمانی که شرایط تغییر می‌کند، او را به عنوان فرقه‌گرا و فاشیسم محکوم کرده و با دشمن آشتی‌ناپذیرش (کمیتار)، شورایی هماهنگ می‌سازند ([Sajjadi, 2001, p. 23](#)). پس از ۱۹۹۲م در کابل، رگه‌های آشکار چنین فرهنگی به نمایش گذاشته می‌شود. صرف‌نظر از علل و عوامل بیرونی این جنگ‌ها و عوامل سیاسی مؤثر بر آن، از زاویه بحث حاضر، یعنی تعارضات قومی و مذهبی، می‌توان شواهد و دلایلی را مبنی بر تأثیرپذیری سیاست‌های جنگی احزاب و طیف‌های مختلف قدرت در کابل، از مسائل قومی و مذهبی ارائه نمود که خود در ظهور حکومت‌های بعدی و نحوه حکومت‌داری آنان تأثیرگذار است. با ظهور طالبان و کنار زدن گروه‌های جهادی، بازهم مشروعیت سیاسی احیاء نشد. امارت اسلامی طالبان، قرائت منحصر به فرد خود را از دولت‌داری و مشروعیت سیاسی ارائه کردند که این نیز به پیچیدگی‌های نظام سیاسی افغانستان افزود و مدل جدیدی را در میان سایر مدل‌های دولت‌داری به وجود آورد ([Harvi, 2017, p. 8](#)).

نظام سیاسی بعد از ۲۰۰۱م

بسیاری از صاحب‌نظران افغانستان معتقدند شرایط جدید افغانستان پس از معاهده «بن» سرآغاز فصل جدید و متفاوتی در تاریخ این کشور است. بنابراین، از نظر حکومت همه‌شمول مردمی با توجه به ارزش‌های دموکراتیک، این دوره متفاوت از تمام دوره‌های تاریخی این کشور است. نقطه تمایز بعدی این دوره، تعامل گسترده افغانستان با کشورها و سازمان‌های منطقه‌ای و بین‌المللی است. بر این مبنای ادبیات سیاسی و فرهنگی به دلیل شرایط جدید، از این دوره از تاریخ کشور با عنوان «افغانستان نوین» یاد شده است. شرایط جدید یا افغانستان نوین با فروپاشی حکومت طالبان، اولین مرحله از نوسازی خویش را آغاز کرد. در این مرحله

شرایطی به وجود آمد که حکومت طالبان در نتیجه قیام‌های مردمی فروپاشید. در این زمینه، همکاری نیروهای بین‌المللی نیز کاملاً مشهود بود. در مرحله دوم، روند جدید دموکراسی‌سازی با شکل‌گیری نظام جدید تداوم یافت که برگزاری اولین لویه‌جرگه^۱ برای تأسیس نظام، سرآغاز این روند بود. در اولین لویه‌جرگه افغانستان، ریاست جمهوری حامد کرزی مورد تأیید قرار گرفت و تمامی وزرای او به رأی گذاشته شدند؛ همان‌گونه که فرایندهای بعدی تشکیل نظام نیز مورد بحث قرار گرفت و درباره آن‌ها تصمیم‌گیری شد. برگزاری لویه‌جرگه یا مجلس بزرگان اقوام، در سنت سیاسی و اجتماعی افغانستان، یک اقدام مردمی برای تشکیل نظام سیاسی محسوب می‌شود (Rezaei, 2013, p. 68).

چگونگی به قدرت رسیدن حامد کرزی

پس از سقوط امارات اسلامی، با هدف حذف ساختار موجود و ایجاد ساختار جدید در افغانستان، گروه‌ها و کشورهای متعدد تلاش‌هایی آغاز کردند که از جمله آن می‌توان به کنفرانس بُن جهت بازسازی دولت در این کشور اشاره کرد، اما آنچه در این مسیر برای ایالات متحده اهمیتی به‌سزا داشت، استقرار یک حکومت غربی در افغانستان بود و آنچه زمینه لازم برای تحقق این امر را فراهم می‌کرد، تعبیرات نادرست از اسلام و شکست ایدئولوژی کمونیسم بود. در این بین، فقدان شرایط برای ایجاد امنیت و ترغیب دموکراسی تقریباً باعث می‌شد که تلاش کشورهای عضو ناتو برای برقراری دموکراسی، فقط شرایط منازعه و نه استقرار دموکراسی را تقویت کند (Amiri, 2010, p. 69). با این هدف، حامد کرزی در تاریخ ۵ دسامبر ۲۰۰۱ م، بر اساس فیصله نشست مهم و تاریخی بن آلمان به‌عنوان رئیس اداره موقت افغانستان انتخاب شد. پس از مدتی کرزی در ۱۳ ژوئن ۲۰۰۲ م، از سوی اعضای لوی‌جرگه (نشست بزرگان)

به‌عنوان رئیس دولت انتقالی اسلامی افغانستان برگزیده شد و بعد از دو سال ریاست دولت انتقالی، نخستین انتخابات ریاست جمهوری افغانستان در ۲۰۰۴ م برگزار شد که حامد کرزی نیز یکی از نامزدان این انتخابات بود. کرزی در این انتخابات با کسب اکثریت آراء به‌عنوان رئیس‌جمهور منتخب این کشور معرفی شد (Hassanzadeh, 2010, p. 4). بعد از پنج سال حکومت کرزی، دومین انتخابات ریاست جمهوری این کشور در ۲۰۰۹ م برگزار گردید که حامد کرزی بازم در این انتخابات نامزد بود و با کسب اکثریت آراء مجدداً برای پنج سال دیگر رئیس‌جمهور شد. حکومت حامد کرزی در ۲۰۱۴ م به پایان رسید و بر اساس قانون اساسی افغانستان، یک فرد بعد از دو دور ریاست جمهوری دیگر نمی‌توانست برای سومین بار خود را نامزد انتخابات ریاست جمهوری کند. در کل، حامد کرزی در چهار مرتبه زمامداری، سیزده سال در افغانستان حکومت کرد (Amiri, 2010, p. 69).

دولت‌داری بر اساس قانون اساسی

نزدیک به یک قرن است که افغانستان دارای قانون اساسی است. در ۱۹۲۲ م که امیر امان‌الله خان پادشاه تجدیدطلب افغانستان، نخستین «نظام‌نامه» را برای مقید ساختن نظام سیاسی به مقررات مکتوب تدوین نمود تا دهه نخست ۲۰۱۱ م، نظام ریاستی تنها شکل و یگانه ساختار تنظیم قدرت سیاسی در افغانستان تعیین و تعریف گردیده است. قوانین اساسی افغانستان طی این نود سال، نظام‌های متنوعی را تعریف نموده که همگی در صورت متفاوت، اما در سیرت دارای ماهیتی متشابه بودند. «نظام ریاستی» شکل غالب و ماهیت مشترک تمام این سیستم‌ها بوده که به‌نوعی «فردمحوری» و «تک‌رأیی» منتهی گردیده است. بنابراین، رویکرد طبیعی به نظام ریاستی را در «اندیشه و ایده» قوه

۱. لویه‌جرگه مرکب از دو واژه «لویه» و «جرگه» است. لویه واژه پشتو به معنی بزرگ است و جرگه واژه ترکی-فارسی به معنای گردهمایی افراد بانفوذ در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی است. برای اولین بار احمدشاه درانی در ۱۷۴۷ م در قندهار، لویه‌جرگه برگزار نمود.

مؤسس که در ۲۰۰۳م قانون اساسی جدید را تدوین نمود، شاید بتوان با ساخت معمول شده قدرت و نوع منعطف شده نظام سیاسی در تاریخ افغانستان به روشنی توجیه نمود. این توجیه و توجه به نظام ریاستی، به طور کلی معطوف به چند عنصر اساسی است.

- ادامه و تجربه سلسله نظام‌های سلطنتی، ریاستی، تک- بعدی و استبدادی گذشته.

- انگیزه نیرومند سیاسی برای احیاء و تداوم ساختار هرمی قدرت در میان مدعیان تاریخی و متولیان مورثی دولت.

- پیچیدگی ساختار قومی و بافت فرهنگی.

- ظرفیت محدود نظام توسعه سیاسی.

- بحران ذهنی و عدم اعتماد و وفاق ملی مبنی بر یک رویکرد عقلانی نسبت به یک سیستم تجربه نشده در میان روشنفکران و سیاستمداران.

- حضور مؤثر، نقش پررنگ و نفوذ عمیق رهبران سنتی و مذهبی در ساختار قدرت که خواهان حفظ وضع موجود و دل‌بسته ادامه سنت سیاسی هستند.

- حمایت و دفاع سرسخت تیمی از قدرت موجود از نظام ریاستی (در ۱۲ ژانویه ۲۰۱۲م) حامد کرزی، رئیس‌جمهور افغانستان در صحن پارلمان این کشور در واکنش به پیشنهاد جبهه ملی مبنی بر تأسیس نظام پارلمانی، به صراحت و جدیت با تغییر نظام سیاسی مخالفت نمود و اخطار داد که به هیچ کشوری اجازه نمی‌دهد نظام سیاسی کشور را آشفته نماید (Yavari, 2007, p. 2).

بحث و یافته‌ها

دستاوردهای حکومت کرزی

حکومت سیزده ساله حامد کرزی، تغییرات شگرفی در بخش‌های نظامی، آموزشی، حقوق بشر، دموکراسی، آزادی بیان، آزادی رسانه‌ها، تکنولوژی دانشی (اطلاعاتی) و مخابرات، حقوق زنان ایجاد کرد که از آزادی بیان و رسانه‌ها

همواره به عنوان یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای این دولت یاد می‌شود (Jennifer, 2016, p. 3).

آزادی بیان: دولت به رهبری حامد کرزی تا حد زیادی به حق آزادی بیان، احترام قائل بوده است. رسانه‌های زیادی در این دوره آغاز به کار کرده و تندترین انتقادات را به نهادهای مختلف دولتی، از جمله ارگ ریاست جمهوری مطرح کردند. رسانه‌های اجتماعی مثل فیس‌بوک و توئیتر نیز به شهروندان عادی فرصت داد تا سخنان خود را آن گونه که می‌خواستند، ابراز کنند. این رسانه‌ها در کل، به عنوان ابزار نظارتی و همچنین ابزار فشار بر نهادهای دولتی عمل و تلاش کردند پرده از تخطی‌های حقوق بشری، فساد، ناکارآمدی و غیره بردارند (Fanous, 2011, p. 12).

آزادی بیان و گسترش رسانه‌های جمعی با حمایت مستقیم سازمان‌ها و دولت‌های خارجی همراه بود. از جانب دیگر، دولت نیز آزادی رسانه‌ها را به عنوان ابزار تبلیغاتی خود استفاده می‌کرد که گویا با معیارهای یک دولت دموکراتیک برابر است. همچنین، انتقاد از کارکرد حکومت و حلقه‌های بیرون از حکومت، عمدتاً تا زمانی قابل تحمل بود که مسائل «سطحی» مطرح می‌شد، اما وقتی افشاگری‌های جدی صورت می‌گرفت، پیامدهای ناخوشایندی برای روزنامه‌نگاران و فعالان مدنی داشت. این مسئله در بسیاری موارد باعث خودسانسوری شده و در نهایت منجر شد تا تخطی‌های بزرگ‌تر مسئولان دولتی و غیردولتی، افشانده باقی بماند (Spanta, 2016, p. 78).

حقوق زنان: قانون اساسی افغانستان تدوین و تطبیق شده در دولت کرزی حقوق برابر را برای زنان و مردان در نظر گرفته است. همچنین در این دوره، افغانستان پیمان‌های بین‌المللی را برای حمایت از حقوق زنان امضا کرده است. در این دوره، زنان به نیرویی نسبتاً فعال در عرصه اجتماعی و سیاسی تبدیل شدند. بر اساس آمار رسمی، حدود ۴۲٪ از جمله دهونیم میلیون دانش‌آموز در مکاتب (مدارس)

افغانستان را دختران تشکیل می‌دادند. حضور فعالان زن در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی نیز برجسته بوده است (Mobarez, 2011, p. 32). یکی دیگر از دستاوردها، تهیه قانون محو خشونت علیه زنان بود که با فرمان رئیس‌جمهور کرزی، اجرایی شد. با این‌همه، تحلیل تاریخی نشان می‌دهد که بخشی از این اقدامات نتایج صوری و کوتاه‌مدت داشته و درعین‌حال، فشار و حمایت جامعه جهانی که بسیاری از کمک‌هایشان را با رعایت حقوق زنان وابسته کرده بودند، با این اقدامات ارتباط پیدا می‌کند. همچنین استفاده تبلیغاتی، عملیاتی شدن مشارکت زنان در ساختارها و سایر موارد این‌چنینی، از زمینه‌های این دستاورد تلقی می‌گردد (Spanta, 2016, p. 78). حکومت کرزی تلاش داشت که حضور زنان در عرصه‌های مختلف را برای دموکراتیک‌نشان دادن دولت خویش و نیز ابزاری برای جلب و جذب کمک‌های خارجی قرار دهد. درعین‌حال استفاده ابزاری‌گونه از حضور زنان، کرزی ملاحظات مذهبی و ساختارهای قبیله‌ای زن‌ستیزانه جامعه را نیز داشته است. او هراس داشت که به سرنوشت امان‌الله‌خان گرفتار شود و به همین دلیل بود که هیچ‌وقت همسرش را در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی مشارکت نداد.

تأسیس و فعالیت رسانه‌ها: اندکی پس از تنفيذ قانون اساسی که ایجاد و فعالیت رسانه‌های آزاد را به رسمیت شناخته بود و بعد قانون رسانه‌های همگانی، موجی از درخواست‌ها به وزارت اطلاعات و فرهنگ از سوی سرمایه‌گذاران و احزاب سیاسی برای ایجاد رسانه‌های خصوصی سرازیر شد تا مجوز ایجاد و انتشار رسانه‌های مختلفی را به دست آورند. بر این اساس، صداها رسانه چاپی، تصویری و صوتی فعال گردید که ازجمله آن‌ها عبارت‌اند از: تلویزیون طلوع (با سرمایه‌گذاری سید محسنی در ۲۰۰۴م)، تلویزیون راه فردا (توسط حاجی محمد محقق رهبر حزب وحدت مردم در ۲۰۰۷م)، تلویزیون نگاه (توسط

محمد عالم خلیلی و عبدالرضا خلیلی در ۲۰۰۸م)، تلویزیون نور (توسط صلاح‌الدین ربانی در ۲۰۰۷م)، تلویزیون ژوندون (توسط اسماعیل یون) و نیز تعدادی زیادی از رسانه‌های مختلف که در مرکز و ولایات آغاز به فعالیت کرده‌اند. بی‌شک، قوانین متذکره و موجودیت فضای باز برای سرمایه‌گذاری در این عرصه و تضمین آزادی رسانه‌ها از سوی دولت، دستاورد مهمی برای این دولت به شمار می‌رود و نیز گامی به سوی نظام مردم‌سالار در دوران حاکمیت کرزی بود (Ayubi, 2010, p. 32).

با نگاهی عمیق‌تر و تحلیلی تاریخی از وضعیت درمی‌یابیم که تأسیس و گسترش رسانه‌های جمعی نیز یک فرایند طبیعی نیست. ایجاد صداها نشریه و رسانه جمعی در سراسر افغانستان، عمدتاً با هزینه‌های خارجی و گرفتن پروژه بوده است. چنانکه شاهد هستیم، بسیاری از این رسانه‌ها با قطع شدن بودجه خارجی، از میان رفتند. بخشی از این رسانه‌ها نیز به دستگاه‌های سیاسی تبدیل شدند و برخی با هزینه‌های مستقیم دولت فعالیت می‌کردند. نتیجه کلی این است که این دستاورد نیز حاصل رشد و خیزش درونی و ناشی از ظرفیت‌های طبیعی جامعه نبود (Zare shahabadi & firozi, 2022). در کنار این واقعیت، گسترش رسانه‌های متعدد به ایجاد فضای باز سیاسی و مدنی کمک نمود. مردم از طریق این رسانه‌ها نسبت به کارکردهای حکومت نقد و نظر داشتند و این رسانه‌ها به ابزاری برای فشار علیه عملکردهای دولت نیز تبدیل شده بود. رسانه‌ها در گسترش مفاهیم و ارزش‌های نوین، افشای فسادها، تشویق مردم به روندهای دموکراتیک و غیره تبدیل شدند، اما این رسانه‌ها نقش‌هایی منفی همچون گسترش فرهنگ مصرف، ایجاد فضای ناامنی روانی و توسعه گفتمان ضددولتی را نیز به همراه داشته است. این نقش‌ها در فضایی که سواد رسانه‌ای ضعیفی در جامعه حاکم بود، افزایش یافت، اما در کل به‌عنوان یک دستاورد بزرگ تلقی می‌شود.

ایجاد مراکز آموزشی: قبل از ۲۰۰۲م، زنان حق درس خواندن را نداشتند و اکثر مدرسی که پسران در آن درس می‌خواندند بر اثر جنگ‌های داخلی دهه ۱۹۹۱م نابود شده بودند. پس از ۲۰۰۱م، بخش آموزش در همه نقاط کشور شروع به فعالیت کرد. میلیون‌ها شهروند به‌ویژه دخترانی که از تعلیم محروم شده بودند، حق تعلیم و تحصیل را به دست آوردند. طی سیزده سال حاکمیت کرزی، تحصیلات عالی در افغانستان کوشیده تا بخشی از فقر منابع انسانی را با تربیت جوانان این کشور جبران کند. در ۲۰۰۱م، تحصیلات عالی افغانستان در بسیاری از بخش‌ها از نو شروع به فعالیت نمود و جان تازه گرفت (Hassanzadeh, 2010, p. 32). در کنار رشد معارف در افغانستان در طی ده سال گذشته، تحصیلات عالی نیز در این کشور با وجود تمام مشکلات، رنگ و رونق خوبی داشت. با توجه به آمار وزارت تحصیلات عالی، در سال اول پس از طالبان، ۶۵۰۰ دانشجو و ۶۵۰ استاد در نهادهای تحصیلی مشغول بودند که این آمار در دهه اول حکومت جدید (۲۰۰۱-۲۰۱۱م) به بیش از ۱۴۰۰۰۰ دانشجو و بیش از ۸۰۰ استاد رشد یافته است. هزاران مکتب (مدرسه) جدید تأسیس یا تقویت شد و تعداد دانشگاه‌های دولتی و خصوصی به بیش از ۱۷۰ دانشگاه ارتقاء یافت (Douglas, 2011, p. 21).

در این دستاورد، علاوه بر کمک‌های خارجی، تمایل جدی و گسترده مردم به آموزش و پرورش و رایج شدن فرهنگ آموزش‌های رسمی، گسترش نهادهای بروکراتیک که داشتن مدارک آموزشی از شروط اساسی در ورود به آن‌ها بود، تشویق و ترویج رفتن به مدرسه (مکتب) توسط رسانه‌ها، اقتصادمحور شدن آموزش‌های عالی و موارد مشابه در گسترش نهادهای آموزشی نقش داشته است. در کنار این‌ها، تأسیس و یا بازسازی هزاران مدرسه جدید، استخدام ده‌ها هزار معلم، برگزاری هزاران سمینار و کنفرانس برای گسترش فرهنگ آموزش، اعزام هزاران دانش‌آموز و معلم در

خارج از کشور و مواردی از این‌دست، در فضایی صورت گرفت که مردم سال‌ها طعم تلخ بی‌سوادی را چشیده بودند. هرچند، این دستاورد با کمک‌های مالی و تکنیکی خارجی‌ها بود، اما انگیزه شخصی رئیس‌جمهور کرزی برای ترویج سواد در افغانستان نیز قابل‌تأمل است.

رشد مثبت اقتصادی: بر اساس اطلاعات اقتصادی، اقتصاد افغانستان در دوره پس از ۲۰۰۱م، سالانه حدود ۸٪ رشد داشته است، درحالی‌که قبل از آن، اقتصاد روبه‌زوال بود و از ۲۰۰۲م به بعد، رشد اقتصادی چشمگیر و مثبتی داشته است. در زمان حاکمیت کرزی صادرات افغانستان در حدود ۷۸/۳ میلیارد افغانی [یک میلیارد دلار] تخمین زده شده بود (Fanous, 2011, p. 43). از جانب دیگر، با تحولات جدید در افغانستان، ترکیب سیستم بانکی افغانستان بازسازی شد و سیستم بانکی این کشور خود را با برنامه‌های عمومی توسعه بین‌المللی هماهنگ ساخت. طبق قانون جدید بانکداری در افغانستان، حمایت از بانک‌های خصوصی بر مبنای ماده دهم قانون اساسی افغانستان، دستور کار دولت قرار گرفت و بانک مرکزی مصونیت بانک‌های خصوصی را تضمین کرد. نخستین بانک خصوصی افغانستان با نام «کابل بانک» در ۱۶ ژوئیه ۲۰۰۴م در کابل تأسیس شد و به دنبال آن بانک‌های دیگری نیز با نام‌های «عزیزی بانک» و «آرین بانک» و غیره ایجاد شد (Khatibi, 2011, p. 12). پس از ۲۰۰۲م و دوره جدید، حکومت به فکر احداث خط‌آهن افتاد و برنامه‌هایی را با هدف اتصال به خطوط آهن منطقه‌ای در دست گرفت. در دوره جدید بر مبنای راهبرد انکشاف ملی افغانستان، مطالعات اولیه، طرح و ساخت سه خط‌آهن یکی از مرز ایران تا هرات و دیگری از مرز حیرتان تا مزارشریف و همچنین آته‌مراد ترکمنستان تا بندر آقینه در افغانستان آغاز شد. از سه پروژه فوق، خط‌آهن حیرتان تا مزارشریف به طول ۹۵ کیلومتر در ۲۰۱۰م احداث و تکمیل شد و همچنین خط‌آهن

حاکمیت کرزی، تأسیس و شروع به فعالیت کردند (Rahimi, 2011, p. 32).

تحلیل‌ها و واقعیت‌های تاریخی حاکی از این است که با وجود جلب حمایت مردم از ساخت ارتش مدرن و جدید توسط دولت، کمک‌ها و حمایت‌های خارجی در ساخت ارتش بسیار پررنگ است. دولت حامد کرزی در جلسه بن متعهد به ساخت ارتش جدید بود و این تعهد با کمک‌های ایالات متحده و کشورهای عضو ناتو پشتیبانی می‌شد. دولت کرزی توانست یکی از بهترین ارتش‌های منطقه را ایجاد نماید، اما وابستگی شدید مالی و تجهیزاتی این ارتش به آمریکا، خلأ بزرگی بود که سبب فروپاشی آن شد.

برگزاری انتخابات: این موضوع در هر جامعه، نشانه آشکاری از دیدگاه دموکراسی‌خواهی نظام‌های مردم‌سالاری است. انتخابات به این دلیل مهم و اصیل تلقی می‌شود که بیانگر مشارکت مردم در تعیین سرنوشت سیاسی و زمینه‌ساز اصلی رقابت نخبگان برای تصدی مقام رهبری به شمار می‌آید. در دوران دولت‌داری حامد کرزی، برگزاری انتخابات «لویه‌جرگه قانون اساسی» دو دور انتخابات ریاست جمهوری، دو دور انتخابات مجلس و انتخابات شورای‌های ولایتی/ شورای شهر انجام شد. تمام این مراحل با نظارت مستقیم سازمان ملل و کمیسیون مستقل نظارت بر انتخابات (نهاد افغانی) صورت گرفتند. در انتخابات ریاست جمهوری این کشور، برای اولین بار تعداد زیادی از نامزدهای احزاب مختلف مشتمل بر ۲۳ مرد و ۱ زن فارغ از هرگونه ممنوعیت و یا فشار سیاسی، توانستند شرکت کنند. میزان حضور اقوام و گروه‌های سیاسی نیز قابل قبول بود. گروه‌های مختلفی از سراسر افغانستان و مهاجران افغانستان در کشورهای خارجی فرصت حضور یافتند. البته نتایج انتخابات قابل پیش‌بینی بود. در نتیجه، حامد کرزی با کسب آرای بالا پیروز انتخابات اعلام شد. نتیجه انتخابات به این دلیل قابل پیش‌بینی بود که حامد کرزی فردی لیبرال، مورد حمایت

ترکمنستان از مرز آقینه در حدود ۲/۵ کیلومتر به داخل خاک افغانستان ساخته و به بهره‌برداری رسید. پروژه خط آهن خواف تا شهرک صنعتی هرات تاکنون سه فاز آن با کمک بلاعوض کشور ایران تکمیل شده و فاز چهارم آن با هزینه حکومت افغانستان در حال اجرا است (Hassanzadeh, 2010, p. 32). با وصف همه این‌ها، در این دستاوردها نیز کمک‌های خارجی نیز بسیار پررنگ است و چنین پروژه‌هایی فارغ از کمک‌های مالی و تکنیکی خارجی، ممکن به نظر نمی‌رسید.

ایجاد ارتش منظم: دسامبر ۲۰۰۰م در نشست بن، گروه‌های مختلف افغان و جامعه بین‌المللی بر ایجاد پلیس و ارتش جدید در افغانستان توافق کردند. نیروهای جدید تحت رهبری وزارت دفاع و داخلی تشکیل گردید و افراد آموزش‌دیده، مسئولیت تأمین امنیت در سراسر افغانستان را عهده‌دار شدند (Mahboubi, 2013, p. 65). پلیس افغانستان از نظر ساختار به ۸ بخش تقسیم گردید (Rahimi, 2011, p. 32). ۱. پلیس سرحدی (مرزبانان): حفاظت از مرزها، کنترل و نظارت از فرودگاه‌های کشور را به عهده داشت. ۲. پلیس نظم عامه: عملیات‌هایی را که نیاز به آموزش خاص و تاکتیکی داشته باشند، پیش می‌برد. ۳. پلیس امنیت: مسئولیت اجرای قانون و تأمین امنیت و نظم عامه را بر عهده داشت. ۴. پلیس مبارزه با جرائم: مسئولیت اصلی این بخش، جلوگیری از قتل، سرقت، آدم‌ربایی، رشوه، جرائم سازمان‌یافته و مبارزه با باندهای تبهکار بود. ۵. پلیس مبارزه با مواد مخدر: مسئولیت مبارزه با قاچاق، ترافیک و کشت مواد مخدر را بر عهده داشت. ۶. پلیس ترافیک/ راهنمایی و رانندگی: عهده‌دار تنظیم ترافیک شهری بود. ۷. پلیس آتش‌نشانی: مسئول مقابله با حوادث بود. ۸. نیروهای ویژه پلیس: مسئول عملیات ویژه مقابله با حملات تروریستی بود. شمار این نیروها به ده‌هزار نفر می‌رسید که در دوران

صریح کشورهای غربی و پشتون میانه‌رو بود و این چیزی بود که برای برقراری امنیت و تأمین ثبات سیاسی کشور از نظر کشورهای حاضر در سیاست افغانستان (آمریکا و متحدانش) و سازمان ملل قابل‌ملاحظه بود ([Hassanzadeh, 2010, p. 121](#)). این دستاورد نیز با حمایت کشورهای خارجی قابل‌شناسایی است، اما نفس وجود فرایند دموکراتیک در یک جامعه جنگ‌زده و قبیلهمحور، خود دستاورد بزرگی تلقی می‌شود.

آزادی‌های دموکراتیک: یکی از نشانه‌های دموکراسی، وجود میزان بالایی از آزادی‌های مدنی در جامعه است. آزادی می‌تواند در ابعاد سیاسی، فکری، فرهنگی و اجتماعی تبلور یابد. به دلیل آنکه نظام دموکراتیک مبنی بر رضایت و انتخاب مردمی است، بسیار طبیعی است که مردم در زمینه‌های سیاسی، فکری، فرهنگی و اجتماعی خود، بدون فشار و محدودیت قانونی یا سیاسی مشارکت داشته باشند. نظام سیاسی افغانستان از این نظر تاکنون چندین مرحله را طی نموده و اکنون در وضعیت نسبتاً رضایت‌بخشی قرار دارد. ارزیابی کلی از این اصل چنین است که دموکراسی افغانستان نسبتاً به سیر خود رسیده، باوجود آنکه از نظر عملی نیز با مشکلات عدیده‌ای مواجه خواهد بود. البته بسیاری بر این باورند که این روند مرحله تکامل‌یافته دوره قبل (دهه دموکراسی ۱۹۶۱م) است که در فرایند زمان وضعیت بهتری یافته و از این نظر معتقدند: این وضعیت ریشه‌دار و قابل‌اطمینان خواهد بود، اما به نظر می‌رسد توجه به مشکلات خاص کنونی و وضعیت عمومی جامعه افغانستان، تردیدهای متعددی را نسبت به واقعی بودن این دموکراسی افغانستان آشکار می‌سازد ([Andishmand, 2014, p. 48](#)).

ناکامی‌های حامد کرزی در پیشبرد برنامه‌ها و دولت‌داری

در نگاهی کلی، حکومت‌داری در افغانستان به رهبری کرزی یک تجربه موفق نبوده و دلیل عمده آن در سطح کلان تحلیلی-تاریخی این است که نظام سیاسی جدید افغانستان برحسب یک تصادف تاریخی به میان آمد. نظام سیاسی پس از طالبان و رهبری آن، برنامه حساب‌شده ملی نبود. به زبان دیگر، حکومت تحت رهبری کرزی با یک دیدگاه مدون ملی با طرح‌های روشن درخصوص توسعه و امنیت افغانستان روی کار نیامد ([Harvi, 2017, p. 43](#)). از سوی دیگر، تلاش آمریکا برای بهره‌برداری سیاسی-امنیتی و نظامی از کمک‌های جهانی به افغانستان بود، درحالی‌که افغان‌ها انتظار داشتند کمک‌های جهانی در مسیر بازسازی و پیشرفت اقتصادی و اجتماعی کشور مورد استفاده قرار گیرد. ممانعت‌های آمریکا و دخالت کشورهای عضو ناتو در حکومت‌داری کرزی و حملات نظامی آمریکا به غیرنظامیان، فساد گسترده توسط مؤسسات خارجی و نهاد حکومتی و فقدان اندیشه ملی از دیگر چالش‌ها و عوامل ناکامی‌های دولت حامد کرزی بوده است.

فساد اداری و عدم شفافیت در پاسخگویی حکومت: رسانه‌های آزاد توانسته‌اند در گزارش‌دهی فساد نقش بازی کنند. ایجاد اداره‌های پاسخگو یکی از کارکردهای عمده حکومت‌داری است. حکومت‌داری تنها فرایند اعمال حاکمیت و اجرای خواست قدرت نیست، بلکه روند جلب اعتماد عمومی و بسیج حمایت از نظام‌های قانونی است. اهمیت دموکراسی به‌عنوان یک رویکرد نسبت به حکومت‌داری نیز از همین زاویه قابل‌درک است. مصاحبه‌ای که کرزی در سوم جدی (دی‌ماه) ۱۳۹۳ش در تلویزیون طلوع داشت، فساد اداری در افغانستان را به قراردادهای خارجی پیوند داده و از جامعه جهانی خواسته تا مانع گسترش فساد در قراردادهای خارجی شوند. کرزی گفت: فساد بزرگ امروز در قراردادها و معاملاتی مربوط به خارجی‌هاست. در این قراردادها تلاش می‌شود تا این قراردادها به بستگان مقام‌های

دولتی داده شوند. پژوهشی که در ۲۰۱۰م توسط واحد ارزیابی کمک‌ها در برخی از اداره‌ها انجام شد، نشان می‌دهد نهادهای دولتی و مؤسسات یاری‌رسان، هردو در فساد غرق هستند. انواع رشوه به تعداد زیادی خدمات دولتی به شمول محاکم پرداخت می‌گردد. به‌طور مثال، فساد اداری در اداره‌های پلیس ۱۰٪، در گمرک‌ها و اداره‌های مالی ۶٪، در اداره‌های شناسنامه و گذرنامه ۷٪، در اداره‌های برق و ترانسپورت ۵٪ و در تحصیلات تکمیلی ۴٪ ثبت شده است (Harvi, 2017, p. 43).

تلفات غیرنظامیان توسط اعمال خارجی: اگرچه بر اساس گزارش‌های سازمان ملل متحد و دیگر ناظران، بیشترین تلفات غیرنظامیان ناشی از حملات گروه‌های مسلح مخالف دولت بوده، اما نیروهای دولتی و نظامیان بین‌المللی نیز مسئول بخشی از این تلفات بوده‌اند. گزارش سازمان ملل متحد از تلفات غیرنظامیان نشان می‌دهد که تنها در ۲۰۱۳م، نزدیک به سه هزار غیرنظامی در جریان خشونت‌ها در افغانستان کشته و بیش از پنج و نیم هزار نفر دیگر زخمی شدند (Shahrani, 2009, p. 31). نیروهای ایالت متحده آمریکا در ۲۲ اوت ۲۰۰۹م، یک محفل عروسی را در شهرستان سبزوار، استان هرات بمباران کردند. در نتیجه این بمباران، نزدیک به ۱۲۰ تن از افراد غیرنظامی کشته شدند. ارتش ایالات متحده در اعلامیه‌ای بیان داشت: افغان‌ها در جست‌وجوی مولوی عبدالعزیز رهبر محلی طالبان تقاضای کمک هوایی کرده و در نتیجه بمباران، بیش از سی تن از افراد طالبان و هفت تن افراد غیرنظامی کشته شده‌اند. آمریکایی‌ها در بمباران این روستا آشکارا از موازین بشری جنگی تخطی کرده بودند. زمانی که حامد کرزی می‌خواست این حادثه را مطبوعاتی سازد و اعلامیه‌ای صادر کند، خانم کوندالیزا رایس از طریق تلیفون با آقای کرزی وصل شد به

کرزی گفت: ما به تروریست‌ها حمله کرده‌ایم و تلفات غیرنظامی بسیار کم بوده است [...] ما در آینده کوشش می‌کنیم تا تلفات غیرنظامی را کاهش دهیم [...] اما اگر شما این موضوع را مطبوعاتی سازید، آمریکا بر کمک‌هایش تجدیدنظر خواهد کرد. (Spanta, 2016, pp. 243-246). کرزی این حادثه را با لحن تند مطبوعاتی کرد. این‌گونه رفتارهای خارجی‌ان باعث چالش‌های حکومت‌داری کرزی می‌شد و فاصله دولت و ملت را شکننده می‌کرد.

دخالت سفارت آمریکا و کشورهای عضو ناتو در امور حکومت‌داری: کرزی در آغاز از جمله افراد مورد اعتماد آمریکا بود و روابط دوستانه عمیقی داشت، اما در مسیر حکومت‌داری، از جمله دخالت‌های آمریکا در امور داخلی، او به شدت از کارشکنی‌های آمریکا و کشورهای عضو انتقاد می‌کرد. در ۲۰۰۵م ضراب‌احمد مقبل، وزیر داخله افغانستان تعیین شد. سفرای ایالات متحده و انگلستان هرروز مراجعه می‌کردند، از ناتوانی وزیر و فساد در وزارت داخله شکایت کرده و خواهان انتصاب و استقرار یکی دیگر از وزرا به جای او بودند. وزیر خارجه انگلستان دیوید میلبنده آشکارا بر اینکه چه کسی وزیر داخله باشد، تأکید می‌کرد (Spanta, 2016, p. 220). سازمان ملل متحد در ۲۰۰۶م تصمیم گرفت توم کونیگز^۱ دیپلمات آلمانی را به عنوان نماینده ویژه سرمنشی آن سازمان در افغانستان مقرر کند. سفرای آمریکا و بریتانیا باهم به دفتر کرزی مراجعه کردند و از وی خواستند تا با استقرار توم کونیگز مخالفت کند. آنان به کرزی گفتند که او یک کمونیست و دشمن آمریکا است (Ershad, 2011, p. 34). درواقع، این دخالت‌ها که فقط یک نمونه کوچک آن بیان شد، پایه‌های اصلاحات کرزی را سست و بی‌بنیاد می‌ساخت و سبب سوءظن میان دستگاه حکومتی شده و حکومت‌داری را به چالش می‌کشاند.

1. David Miliband

2. Tom Konigs

فقدان اندیشه ملی: در افغانستان همیشه نوعی تنش در روابط جامعه و دولت حاکم بود. تنش‌ها میان دولت و ملت خود منشأ بزرگ‌ترین ضعف و آسیب‌پذیری است. در این کشور، ایده ملی ضعیف و بسیار محدود و متعاقباً دولت در افغانستان فاقد پایگاه اجتماعی گسترده است. بر اساس نظریه بوازن، دولت در افغانستان بدون بنیاد است. او می‌نویسد: «اگر ایده دولت در اذهان مردم به‌خوبی جای نگرفته باشد، دولت اساس مطمئن نخواهد داشت. اگر ایده دولت ضعیف باشد و یا به‌صورت ضعیفی در داخل جامعه جای گرفته باشد و حتی اگر قوی باشد، ولی مخالفان داشته باشد، عقاید موجود امکان رقابت با یکدیگر را یافته و بنیاد سیاسی دولت حالت شکننده پیدا می‌کند» (Normohammadi, 2019, p. 186). مشکل اساسی که در طول تاریخ اذهان عامه مردم افغانستان را در مقابل دولت‌ها تحریک نموده، بی‌سوادی، درس عبرت نگرفتن از رویدادهای تاریخی، متأثر شدن از ایدئولوژی مذهبی و دخالت کشورهای منطقه بوده است. از اینکه دولت کرسی با حمایت آمریکا و کشورهای ناتو در افغانستان بنیان گذاشته شده بود، از همان آغاز تعدادی بر اساس عقاید ایدئولوژیک از حکومت فاصله گرفتند. درواقع، ظهور و تکوین بنیادگرایی در افغانستان پس از سقوط آخرین دولت کمونیستی و روی کار آمدن مجاهدان به وجود آمد (Shafiei, 2008, p. 34).

ایالات متحده آمریکا و متحدان این کشور با شعار دولت‌سازی، استقرار حقوق بشر و حمایت از زنان و غیره وارد افغانستان شدند. جلسات بن اول و دوم، زمینه را برای شکل‌گیری دولت-ملت فراهم کرد و چهار گروه نسبتاً متعارض با فشار عناصر خارجی به یک توافق کلی برای تشکیل یک دولت مدرن دست یافتند. برگزاری انتخابات، رعایت حقوق اساسی زنان و اقلیت‌ها، مشارکت سیاسی اقوام، تصویب قانون اساسی جدید، تشکیل پارلمان

منتخب، فعالیت احزاب سیاسی، شکل‌گیری جامعه مدنی، حمایت از آزادی بیان و دیگر موارد مشابه، از مهم‌ترین گام‌ها به‌سوی ملت‌سازی شناخته می‌شد (Harvi, 2017, p. 40). این جنبش بزرگ برای ملت‌سازی نیز باوجود پیشرفت‌ها، با موانع و چالش‌های جدی مواجه شد و عملاً در فاز جامعه‌پذیری، ساختارمندی و نهادینگی پیش نرفت. انتخابات مملو از تقلب، کنار زدن اقوام از ساختار سیاسی، پروژه‌ای شدن جامعه مدنی، احزاب سیاسی و رسانه‌ها و نیز دست نیافتن به نمادها و منافع ملی، آهنگ ملت‌سازی را کند ساخته و در اوت ۲۰۲۱م و با سقوط جمهوری و روی کار آمدن مجدد نظام طالبان، بساط ملت‌سازی و دولت ملی جمع گردید و افغانستان عملاً وارد فازی در جبهه مقابل ملت‌سازی قرار گرفت. شکست‌ها و ناکامی‌ها در فرایند ملت‌سازی یا به تعبیر دیگر دولت-ملت‌سازی، این کشور را در ورطه‌ای از بحران‌ها ننگه‌داشته و در صدسال اخیر، در هیچ عرصه‌ای پیشرفت و توسعه آنچنانی نداشته است. تداوم جنگ‌ها و منازعات قومی، فقر و بیکاری، استبداد سیاسی، مهاجرت و آوارگی، قرار گرفتن این کشور در انتهای رتبه‌بندی‌های توسعه‌یافتگی، نشاط، امید و غیره و قرارگرفتن نام این کشور در صدر خطرناک‌ترین، بی‌ثبات‌ترین و بحرانی‌ترین کشورهای دنیا نیز به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم از پیامدهای نداشتن دولت مدرن یا عدم موفقیت در ملت‌سازی دانسته می‌شود. رابطه شرایط و اوضاع فعلی و گذشته افغانستان با ساختار قومی-قبیله‌ای و عدم موفقیت در فرایند ملت‌سازی، مثبت و معنادار است و این رابطه علت و معلولی در تاریخ کشورهای دیگر نیز قابل‌شناسایی است (Spanta, 2016, p. 241).

نتیجه‌گیری

حکومت جدید بر اساس تصمیم آمریکا با توافق کشورهای ذی‌مدخل در قضیه افغانستان و کنار آمدن برخی سازمان‌ها و نظام‌های جهادی که نقش اساسی در جنگ‌های سه دهه

ه. واکاوی عوامل شکست دولت‌داری مدرن در افغانستان به یک گفتمان علمی-پژوهشی و تاریخ تحلیلی تبدیل گردد.

Reference

- Abdolghafor, A. (2003). *How Afghanistan's National Identity Is*. Tehran: Irfan Publications. (In Persian)
- Abizh, W. (2005). *Afghanistan, the Model of American Democracy, from the Imposition of Terrorism to the Export of Democracy*. Kabul: Afghanistan Darul-Nasher Publishing House. (In Persian)
- Amiri, J. (2010). *The Fate of Democracy in Afghanistan*. Kabul: Saeed Publications. (In Persian)
- Andishmand, M. A. (2016). *Nation-State Building in Afghanistan*. Kabul: Saeed Publications. (In Persian)
- Ansari, Kh. B. A. (2002). *Afghanistan in Oil Fire (3rd Ed.)*. Peshawar: Maiwand Publications. (In Persian)
- Ayubi, S. A. (2009). *Who is a Journalist? What is Journalism?* Kabul: Maiwand Publications. (In Persian)
- Bakhtiari, M. Q. (2005). *The Roots of the Crisis and the Way of Political Development in Afghanistan*. Kabul: Noor Publications Research Institute. (In Persian)
- Bahoosh, M. and Zanganeh, P. (2017). Explaining the Crisis Process between the United States and Afghanistan after the Cold War. *Iranian Research Letter of International Politics*, 6(1), 27–52. https://irlip.um.ac.ir/article_29085.html
- Douglas, S., & Madhi, A. (2011). *Local Governance in Afghanistan, From the Bottom Up*. Afghanistan Research and Evaluation Unit. (In English & Persian)
- Emami, H. E. (2007). *Afghanistan and the Rise of the Taliban*. Tehran: Shab Publications. (In Persian)
- Ershad, Z. H. (2011). *America's Strategy in Afghanistan after the Taliban*. Tak Publications. (In Persian)
- Fanous, A. A. (2019). *Media Freedom in Opinion and Practice*. Kabul: Azam Publications. (In Persian)
- Firozi, S. M., Yousufi, F., Afzali, N. A., & Basharat Rahamani, M. B. (2023). Socio-cultural Contexts of Order and Security in Afghanistan. *The Fundamental and Applied Studies of the Islamic World*, 5(1), 105–128. https://journal.iiwfs.com/article_172903_en.html. (In Persian with English abstract)

اخیر کشور داشتند، ایجاد و جهت قانونی جلوه دادن حکومت جدید خودساخته، کنفرانس بین‌المللی را طبق خواست دولت‌ها که در منطقه منافع داشتند، بدون حضور و یا موافقت تمام سازمان‌ها، احزاب و گروه‌های افغانی و رعایت اکثریت اعضای حاضر در جلسه شهر بن آلمان (۲۷ نوامبر- ۸ دسامبر ۲۰۰۱) حامد کرزی را به‌عنوان رئیس دولت موقت افغانستان تعیین نمودند. حکومت سیزده‌ساله حامد کرزی تغییرات شگرفی در بخش‌های نظامی، آموزشی، حقوق بشر، دموکراسی، آزادی بیان، آزادی رسانه‌ها، تکنولوژی دانشی (اطلاعاتی) و مخابرات و نیز حقوق زنان به وجود آورد. آزادی بیان و رسانه‌ها همواره یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای حکومت حامد کرزی یاد می‌شود. در نگاهی کلی، حکومت‌داری در افغانستان به رهبری کرزی یک تجربه موفق نبود و دلیل عمده آن تلاش آمریکا برای بهره‌برداری سیاسی- امنیتی و نظامی از کمک‌های جهانی به افغانستان بود، درحالی‌که افغان‌ها انتظار داشتند کمک‌های جهانی در مسیر بازسازی و پیشرفت اقتصادی و اجتماعی کشور مورد استفاده قرار گیرد. همچنین، مانع‌تراشی‌های آمریکا و دخالت کشورهای عضو ناتو در حکومت‌داری کرزی و حملات نظامی آمریکا به غیرنظامیان، فساد گسترده توسط مؤسسات خارجی و نهاد حکومتی و فقدان اندیشه ملی از دیگر چالش‌ها و عوامل ناکامی حکومت حامد کرزی بود. در پایان پیشنهادهایی ارائه می‌شود: ۱. حاکمان فعلی می‌بایست از تجارب تلخ و شیرین دولت کرزی برای بهبود شرایط جامعه استفاده نمایند. ۲. دستاوردها و ناکامی‌های دولت‌های گذشته بدون حب و بغض شخصی تحلیل و از آن‌ها عبرت گرفته شود. ۳. نقاط قوت و ضعف دولت‌داری مدرن و متکی به حمایت‌های خارجی شناسایی و معرفی گردد. ۴. تاریخ‌نگاران و پژوهشگران می‌بایست به جنبه‌های تحلیلی (روابط بین متغیرها) حوادث گذشته اهتمام ورزند.

- Afghanistan. *World Politics*, 3(3), 37–63. (In Persian).
- Shahrani, N. (2009). Afghanistan's Alternatives for Peace, Governance and Development: Turning Nationals into Citizens and Rulers into Servants of the People. *Today's Politics Magazine*, 5(23). (In Persian).
- Shafiei, N. (2008). Reproducing Power in Afghanistan: Explaining the Taliban's Rise to Power. *Central Eurasian Studies Quarterly*, 2(4). https://jcep.ut.ac.ir/article_20465.html. (In Persian with English abstract)
- Sharifi, M. (2016). *America's Role in the Middle East Crises*. Tehran: Farhang. (In Persian).
- Shafiee, N. (2023). Strategic Issues and Trends in Afghanistan. *Middle East Studies*, 29(4), 98–110. (In Persian).
- Spanta, R. D. (2016). Afghanistan's politics: A narrative from within. Kabul: Afghan Institute for Strategic Studies.
- Yavari, A. A. (2018). Management in the Ownership of the Press in Afghanistan. *Media Magazine*, 18(2). (In Persian)
- Zare Shahabadi, A., & Firozi, S. M. (2022). The Effective Social Factors of Tendency to Drugs among the Youth of Kabul City. *Ferdowsi University of Mashhad Journal of Social Sciences*, 19(1), 134–109. https://social.um.ac.ir/article_42560.html (In Persian with English abstract).
- Firozi, S. M., Zare Shahabadi, A., & Emamalizadeh, H. (2022). Analyzing the Contexts and Foundations of the Erosion of Social Hope in Afghanistan. *Journal of Political Sociology of Islamic World*, 10(21), 349–374. https://iws.shahed.ac.ir/article_4212.html (in Persian with English abstract).
- Hassanzadeh, Z. (2010). *Studying the Influence of the Taliban on the State-Nation-Building in Afghanistan*. Tehran: Afsun Publications. (In Persian)
- Hashemi, S. H. (2022). A Historical Approach to Identifying the Factors of Crisis and Political Disorder in Contemporary Afghanistan. *Ma'rifat Farhangi Ejtemai (Cultural and Social Knowledge)*, 13(1), 53. (In Persian).
- Harvi, A. (2017). Nation building process in Afghanistan. *Saudi Journal of Humanities and Social Sciences*, 2(5), 38–45.
- Jennifer, M. (2016). *Local Governance in Afghanistan*. United States Institute of Peace.
- Karwal, M. I. (2004). *Bitter and Inspiring Lessons of Afghanistan (3rd ed.)*. Kabul: Maiwand Publications. (In Persian).
- Khatibi, A. I. (2019). *Media and Globalization of Culture*. Kabul: Saeed Publications. (In Persian).
- Mahboubi, G. A. (2013). Foreign military presence in Afghanistan and the spread of extremism in Pakistan. Kabul: Center for Strategic and Regional Studies.. (In Persian).
- Mobarez, A. H. (2011). *Analysis of Afghanistan's Foreign Policy from Ahmad Shah Babai Durrani to Hamid Karzai (1st Ed.)*. Kabul: Saeed Publications. (In Persian).
- Normohammadi, M. (2019). State–society relations and fragile foundations of government in Afghanistan.
- Rahimi, M. S. (2011). *Afghanistan Geopolitics*. Kabul: Maiwand Publications. (In Persian).
- Rasoul, S. (2004). *A Look at the Reign of Amani (3rd Ed.)*. Kabul: Maiwand Publications. (In Persian).
- Rezaei, N., & Ali, A. (2013). *Autopsy of Afghanistan Crisis*. Kabul: Today's Afghanistan Publishing Center - Meiotic Institute. (In Persian).
- Sajjadi, S. A. Q. (2001). *Sociology of Afghanistan*. Qom: Qom Book Publishing House. (In Persian).
- Sardarnia, K., & Hooseini, S. M. (2014). Social Challenges of Modern State-Building in

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 25 Jan 2023 | Revised 27 Sep 2023 | Accepted 29 Apr 2024 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Recognizing the effects of Marv war in Herat during the reign of Shah Ismail I on coins Available in Astan Quds Razavi Museum

Mehla Najarian Tousi ^(a), Hassan Hashemi Zarjabad ^{(b)*}, Abed taghavi ^(c)

a) PhD student in Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Mazandaran University, Babolsar, Iran.

b) Associate Professor of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Mazandaran University, Babolsar, Iran

c) Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Mazandaran University, Babolsar, Iran

Keywords

War of Merv,
numismatics, Shah
Ismail I, Herat

Citation

Najarian Tousi, M., Hashemi Zarjabad, H., & Taghavi, A. (2025). Recognizing the effects of Marv war in Herat during the reign of Shah Ismail I on coins Available in Astan Quds Razavi Museum. *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 61-88.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

The year 916 AH represents one of the most significant historical periods of Shah Ismail I's reign in Greater Khorasan, as the defeat of the Sunni Uzbeks in the Battle of Marv during this year established a cohesive government in Iran and proclaimed Twelver Shi'ism as the state religion. This battle constituted a sectarian conflict that directly impacted Sunni-populated regions, prompting Shah Ismail to implement coercive policies toward local populations. Contemporary coins, serving as public instruments of exchange, materially attest to this reality, while numismatic studies provide a reliable historical source for directly reconstructing these impacts. This research primarily aims to introduce coins minted in Herat in 916 AH and reconstruct the Battle of Marv's consequences in the city through archaeological and numismatic analysis using descriptive-analytical and historical methods; requisite data were obtained via library research and direct examination of coins at the Astan Quds Razavi Museum. The central research question addresses how Shah Ismail Safavi's military challenges and conflicts with the Uzbeks influenced Herat's coinage system. The study demonstrates that the most widely distributed dated coins in the Astan Quds Razavi Museum are Herat issues from 916 AH—among the earliest Khorasan coinages of Shah Ismail's reign—minted with dual objectives: demonstrating state authority, stimulating commerce, and incentivizing Qizilbash settlement in Herat.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.382719.1103>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232108.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (h.hashemi@umz.ac.ir)

Introduction

These coins were minted during a period of heightened turmoil in Khorasan amid military conflicts initiated by Shah Ismail I in eastern regions. They represent the most diverse numismatic corpus from this era and serve as critical primary sources for reconstructing the socioeconomic conditions of Herat's populace. Historically, mints were established in cities of strategic economic, political, and logistical significance, with coin production reflecting governmental authority and economic capacity. Consequently, Herat's mint underscores Shah Ismail I's political influence and regional prominence following its conquest.

Methods

This research employs a dual-method approach: First, historical, geographical, and artistic sources were analyzed to contextualize the numismatic evidence. Second, ten Shah Ismail I-era coins minted in Herat (916 AH) were directly examined from the Astan Quds Razavi Museum collection (Museum Nos.: S409R12, S409R13, S409R65, S409R76, S409R77, S409R78, S409R79, S409R80, S409R81, S673R167). Data—including weight, religious inscriptions, and royal titlature—were cataloged in tables and analyzed using descriptive-analytical methodology.

Results

Coinage resumed immediately after the Uzbek defeat in Khorasan (916 AH). The consistent attribution to Herat's mint on studied specimens highlights the city's geopolitical centrality. Herat functioned as the administrative and military hub of Khorasan and a critical

node on the Silk Road, facilitating trade with India and channeling commerce from Sistan, Fars, and greater Khorasan. Merchants were consequently compelled to traverse this region.

Discussion and Conclusion

The wide distribution of *shahi* and half-*shahi* coins enables three key sociohistorical inferences regarding Herat's populace:

1. Religious

Consequences: Inscriptions promote Shi'ism, reflecting Shah Ismail's agenda of asserting political authority over Uzbek rulers through religious supremacy, ethnic mobilization (Qizilbash), and power consolidation. However, the prevalence of these coins does not indicate unconditional public acceptance of Shi'ism. Conversion appeared superficial, with the Qizilbash presence suppressing freedom of expression among commoners.

2. Economic-Political

Consequences: Contrary to chronicles claiming Shah Ismail abstained from war spoils, a sudden increase in coin weight in newly conquered Herat signifies commercial revival. This economic stimulation served political objectives beyond fiscal needs, leveraging Herat's trade infrastructure for state interests.

3. Social Consequences: Shah Ismail prioritized state interests over Herat's societal welfare. Initial coercion, currency devaluation, and inflation triggered socioeconomic decline. Mint artists operated under state control, eliminating creative autonomy. Coin iconography propagated Shi'a

supremacy, fostering societal dualism and expediting nominal religious conversion among the non-literate majority. Subsequent trade expansion (916 AH) improved route security, attracting caravans and reactivating markets. Enhanced coin quality and circulation concentrated wealth among the emergent Shi'a elite, further incentivizing ideological alignment for socioeconomic preservation.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

بازشناسی میزان تأثیرات جنگ مرو در هرات در دوره حکومت شاه اسماعیل اول بر مبنای مسکوکات موجود در موزه آستان قدس رضوی

مهلا نجاریان طوسی (الف)، حسن هاشمی زنج آباد (ب)*، عابد تقوی (پ)

(الف) دانشجوی دکترا، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

(ب) دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

(پ) دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران

چکیده

۹۱۶ ق یکی از مهم‌ترین دوران تاریخی حکومت شاه اسماعیل اول در خراسان بزرگ است، چراکه در این سال با شکست ازبکان سنی‌مذهب در جنگ مرو یک حکومت منسجم در ایران به وجود آمد و مذهب شیعه به‌عنوان مذهب رسمی کشور اعلام شد. درواقع جنگ مرو، جنگ مذاهب بود و تأثیر مستقیمی بر مردم مناطق سنی‌نشین برجای نهاد و شاه اسماعیل سیاست‌هایی توأم با خشونت برای مردم مدنظر قرار داد. در این بین، سکه‌ها به‌عنوان یک وسیله عمومی در دادوستد بین مردم، گواه این مسئله است و مطالعات سکه‌شناسی به‌عنوان یک منبع متقن تاریخی به بازسازی مستقیم این تأثیرات کمک می‌کند. برآیند اصلی این پژوهش ضمن معرفی سکه‌های ضرب ۹۱۶ ق در هرات، بازسازی و تأثیرات جنگ مرو در این شهر به‌واسطه مطالعات باستان‌شناسی و سکه‌شناسی به روش توصیفی-تحلیلی و تاریخی است و اطلاعات موردنیاز از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و بازدید از موزه آستان قدس رضوی به‌منظور بررسی مستقیم سکه‌ها به‌دست‌آمده است. سؤالی که ضمن این پژوهش مطرح می‌شود این است که چالش‌ها و درگیری‌های نظامی شاه اسماعیل صفوی با ازبکان چه تأثیری در نظام ضرب سکه در هرات داشته است؟ مطابق پژوهش انجام‌شده بیشترین پراکنش سکه‌های دارای تاریخ ضرب در موزه آستان قدس، سکه‌های ضرب هرات به تاریخ ۹۱۶ ق است که جزو اولین سکه‌های ضرب خراسان در دوره شاه اسماعیل است و هدف از ضرب این سکه‌ها بر پایه دو عامل مهم شامل نمایش اقتدار حکومت شاه اسماعیل و رونق تجارت، تشویق قزلباشان به زندگی در هرات بوده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۸۸-۶۱

واژگان کلیدی:

هرات، شاه اسماعیل اول،

سکه‌شناسی، جنگ مرو، ازبکان

استناد به مقاله:

نجاریان طوسی، مهلا؛ هاشمی زنج‌آباد، حسن و تقوی، عابد. (۱۴۰۴). بازشناسی میزان تأثیرات جنگ مرو در هرات در دوره حکومت شاه اسماعیل اول بر مبنای مسکوکات موجود در موزه آستان قدس رضوی. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۸۸-۶۱.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.382719.1103>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232108.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

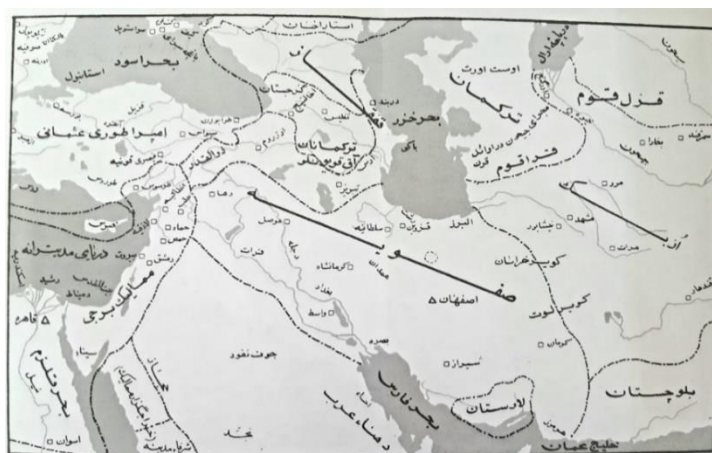
سکه هر دوره نمادی از مذهب، آداب و رسوم، خط و زبان، چگونگی وضعیت اقتصادی و اجتماعی و هنری آن دوره است. به معنی دیگر می‌توان گفت که سکه‌شناسی به‌عنوان یکی از شاخص‌های میراث فرهنگی ملل، همواره از جایگاه ویژه‌ای در مطالعات تاریخی برخوردار بوده است (Qaini, 2016). هر دودمان و فرمانروایی یکی از مهم‌ترین و فوری‌ترین اولویت‌های خویش را ضرب سکه قرار داد و اقتصاد سیاسی نیز با پول و سکه پیوندی تنگاتنگ یافت (Matthee, 2013). Floor & Clawson, 2013). ضرب سکه در گذشته بر مبنای رفع نیازهای اقتصادی نبود و دولت‌های سیاسی برای نمایش اقتدارشان نیز گاهی اقدام به ضرب سکه در برخی مناطق می‌کرده‌اند. ضرب سکه در دوره صفوی نیز به‌دور از این نگرش نیست (Seyyed Moosavi, 2019). شاه اسماعیل برای تثبیت نظام مذهبی جدید، دستور به حک شعائر مذهبی بر روی سکه‌ها داد. علت این امر ضمن احترام به مذهب شیعه، این بود که سکه‌ها به‌عنوان یک وسیله عمومی برای دادوستد استفاده می‌شد و در دسترس تمامی مردم بود و از طریق آن می‌توانستند نظام مذهبی حاکم بر جامعه را تثبیت کنند. این سیاست مذهبی باعث واکنش شدید همسایگان شرقی ایران به‌ویژه ازبکان شد، به‌طوری‌که به فتوای مجتهدان خود، مذهب شیعه را بدعت اعلام کردند و قتل شیعیان را واجب دانستند و به مرزهای شرقی ایران حمله کردند. حملات ازبکان مختص به شرایط مذهبی نبود و خراسان بزرگ به‌ویژه هرات به علت موقعیت استراتژیک سیاسی و قرارگیری در مسیر تجاری جاده ابریشم و وجود زمین‌های کشاورزی فراوان از لحاظ اقتصادی و جغرافیایی نیز موردتوجه ازبکان قرارگرفته بود و نقطه تمرکز تهاجمات ازبکان محسوب می‌شد.

هرات در شرق، مرکز تغییرات سیاسی-فرهنگی در دوره شاه اسماعیل بود و از برخی جهات باید شاخصه‌های این شهر را با تبریز مقایسه و ارزیابی کرد. بی‌شک، دو شهر تبریز و هرات در دو نقطه غربی و شرقی کشور از جنبه‌های متعددی

می‌توانستند نظر مهاجمان را به خود جلب و معطوف سازند، ازجمله به پیشینه تاریخی آن‌ها می‌توان اشاره کرد، زیرا هرکدام در دوره‌های مختلف، مرکز ثقل سیاسی و اداری بخش‌های وسیعی از مناطق پیرامونی خود بوده‌اند. علاوه بر جنبه‌های اداری و سیاسی، ویژگی‌های شهری و بناهای متنوع و متعدد حکومتی و غیره نیز در این شهرها بر جذابیت آن‌ها می‌افزود. موقعیت تجاری و اقتصادی این شهرها نیز نباید مورد غفلت واقع شود. قطعاً، مکان شکل‌گیری آن‌ها به‌گونه‌ای بود که در مسیر کاروان‌های تجاری و شریان‌های اقتصادی شرق به غرب قرار داشتند. این شهرها به لحاظ جنبه‌های فنی و فرهنگی نیز حائز اهمیت بوده‌اند (Motevali, Aslani & Fazli, 2014). شاه اسماعیل صفوی با رسمیت بخشیدن به مذهب شیعه موفق به سرکوبی حکام محلی شد، اما مطابق تصویر ۱ در ۹۱۳ ق خراسان و هرات همچنان در تصرف ازبکان بود. علت این امر ناشی از ناتوانی سپاه صفوی در برابر حملات ازبکان و دوری خراسان از مرکز حکومت بود که باعث شد برای مقابله با این حملات و برقراری امنیت، به خراسان توجهی خاص شود و دستور به ایجاد موقعیت نظامی و تحکیم شهر هرات را بدهد و به علت اینکه مردم هرات اغلب سنی‌مذهب و طرفدار ازبکان بودند، سیاست توأم با خشونت برگزید، به‌طوری‌که در تواریخ ذکر شده است: «خبر پیروزی شاه اسماعیل بر ازبکان، به‌وسیله قلی جان بیگ از ملازمان نجم ثانی (امیر نجم) به هرات برده شد». شاه اسماعیل در ۷ رمضان ۹۱۶ ق وارد هرات شد. مردم شهر در مسجد جامع ملکان جمع شده بودند تا فتح‌نامه شاه اسماعیل برایشان خوانده شود. حافظ زین‌الدین مأمور خواندن فتح‌نامه بود. چون در فتح‌نامه لعن صحابه آمده بود، حافظ زین‌الدین آن قسمت را جا گذاشت. قلی جان بیگ برآشفست و حیدرعلی مدّاح را به منبر فرستاد تا حافظ زین‌الدین را به زیر کشد و هنوز پای او به زمین نرسیده بود که ده قزلباش با شمشیر او را پاره‌پاره کردند. شاه اسماعیل قبل از ورود به هرات، استمالت نامه‌ای توسط خواجه مظفر

بتکچی برای مردم هرات فرستاد و مولانا سیف‌الدین احمد، شیخ‌الاسلام هرات در عهد سلطان حسین میرزا بایقرا و عهده‌دار شرعی در کل مملکت خراسان را احضار و پس از

مذاکره‌ای کوتاه با او فرمان قتلش را صادر کرد (Navai, &Ghaffari fard, 2010).

تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی ازبکان و صفویان (Taheri 2004)

از سوی دیگر بلافاصله بعد از شکست ازبکان در هرات سکه ضرب شد که به‌عنوان یک منبع دست‌اول در تاریخ‌نگاری است. در بین اشیاء موزه، سکه‌ها مستندترین اسناد تاریخی به‌جامانده از پیشینیان هستند. به دلیل جنس مقاوم و ارزش مادی که داشته‌اند، بیشتر از آن‌ها محافظت‌شده و نسبت به حوادث دوران، مانند جنگ‌ها و آتش‌سوزی‌ها محفوظ مانده‌اند. به همین دلیل بسیاری از مجهولات تاریخی با بررسی اطلاعات نهفته در سکه‌ها آشکار شده‌اند (Taghizade, 2012). جنس سکه نمادی از وضعیت اقتصادی حکومت و کشور محسوب می‌شد و کمیابی و فراوانی آن بر توان مالی حکومت و وضعیت اقتصادی کشور اثرگذار بود (Matthee et al, 2013).

درواقع، هسته اصلی این پژوهش، بررسی سکه‌های ضرب هرات در ۹۱۶ق است که این سکه‌ها در دوران اوج هرج‌ومرج خراسان و کشمکش‌های نظامی شاه اسماعیل در نواحی شرقی به ضرب رسیده و بیشترین تنوع سکه‌ها نیز در این بازه زمانی است که می‌توان برای بازسازی دقیق وضعیت اجتماعی مردم شهر هرات در آن تاریخ از آن‌ها استفاده نمود. به‌طورکلی در شهرهایی که به لحاظ اقتصادی، موقعیت سیاسی، نظامی و راه‌های ارتباطی حائز اهمیت بودند، ضرابخانه تأسیس می‌شد و به ضرب سکه اقدام می‌کردند.

بی‌شک یکی از بخش‌های مهم یک حکومت، ضرابخانه‌ها و قدرت اقتصادی وابسته به آن بود که می‌تواند چرایی اهمیت و میزان نفوذ شاه اسماعیل اول در هرات را بازسازی کرد.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های زیادی در مورد سکه‌های حکومت صفویه و معرفی سکه‌های شاه اسماعیل اول انجام‌شده که مهم‌ترین آن‌ها شامل کتاب سکه شاهان اسلامی ایران تألیف (Torabi Tabatabai, 1971) است که نویسنده به معرفی سکه‌های حکومت‌های اسلامی از طریق معرفی شاهان و نوع سکه‌های ضرب شده آنان در حد چند سطر پرداخته است. کتاب سکه‌های شاه اسماعیل صفوی تألیف (Mushīrī, 1972) به بررسی کلی سکه‌های شاه اسماعیل صفوی پرداخته است. کتاب راهنمای سکه‌های ضربی (چکشی) تألیف (Farahbakhsh, 2006) در مورد سکه‌های دوره صفویه از لحاظ وزن، جنس، عبارات نقش‌شده به‌طور کامل توضیح داده است. کتاب دارالضرب‌های ایران در دوره اسلامی تألیف (Aghili, 1998) به بررسی و شناخت تاریخی و جغرافیایی دارالضرب حکومت‌های اسلامی در ایران پرداخته است. کتاب پژوهشی در سکه‌ها و مهرهای شاهان صفوی تألیف (Esmaili, 2006) که در بخش اول آن سکه‌های این دوره با مشخصات

تاریخی آن بیان شده است. در کتاب *سکه‌های دوره صفویه* تألیف (Qaini, 2016) توضیحاتی در مورد زندگی شاهان صفوی و سکه‌های آنان و اقتصاد حاکم بر دولت صفوی به صورت کلی بیان شده است. کتاب *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه* تألیف (Sarfraz, & Avarzamani, 2012) به توضیحات مختصری از مقدمات تاریخی حکومت صفویان و نام و القاب پادشاهان بر روی سکه و ضرابخانه‌های آن پرداخته است و در مقاله «بازنگری بر تاریخ ظهور شاه اسماعیل صفوی در عرصه سیاسی ایران بر طبق سکه‌های نویافته از وی» (Behshid, 2019) نویسنده تجزیه و تحلیل اتفاقات و جنگ‌های مهم و تطبیق آن با سکه‌های مربوط به شاه اسماعیل و ترتیب حقیقی این رویدادها پرداخته است.

روش پژوهش

با توجه به پژوهش‌های مشابهی که در مورد حکومت شاه اسماعیل و جنگ مرو انجام شده است، اما پژوهشی مجزا در مورد تأثیرات بعد از جنگ بر مردم شکل نگرفته است. بنابراین، ضرورت دارد که با مطالعات سکه‌شناسی رویکرد جدیدی از آن دوره اتخاذ گردد. در این پژوهش، مطالعات به دو صورت انجام شده است: در وهله اول نگارندگان با توجه به سؤالات مطرح شده، اطلاعات و شواهد لازم را از طریق مطالعه کتب تاریخی، جغرافیایی و هنری مرتبط و فیش‌برداری بر اساس اهمیت تاریخی طبقه‌بندی نموده و سپس با بازدید مستقیم از گنجینه سکه موزه آستان قدس رضوی به فیش‌برداری و مطالعه تصاویر سکه‌ها پرداخته‌اند. علت انتخاب موزه آستان قدس رضوی فراوانی بالای سکه‌های شاه اسماعیل اول در این موزه است. ۱۱ سکه از دوره حکومت شاه اسماعیل اول ضرب هرات در ۹۱۶ ق به شماره موزه‌ای: (س ۴۰۹ ر ۱۲ / س ۴۰۹ ر ۱۳ / س ۴۰۹ ر ۶۵ / س ۴۰۹ ر ۷۶ / س ۴۰۹ ر ۷۷ / س ۴۰۹ ر ۷۸ / س ۴۰۹ ر ۷۹ / س ۴۰۹ ر ۸۰ / س ۴۰۹ ر ۸۱ / س ۶۷۳ ر ۱۶۷) و سکه ضرب استرآباد به شماره موزه‌ای س ۷۷۸ ر ۳۰ انتخاب شده است که تصاویر سکه‌های فوق و اطلاعات آن‌ها در جداولی به

تفکیک وزن، شعائر مذهبی، القاب پادشاه قرار گرفته تا بتوان به شیوه توصیفی-تحلیلی به تجزیه و تحلیل داده‌ها پرداخت. کلیاتی از سکه‌های شاهی و نیم‌شاهی شاه اسماعیل اول در خراسان بزرگ

این امر اهمیت داشت که بلافاصله پس از جلوس پادشاه به تخت سلطنت در روز جمعه به نام او خطبه بخوانند و سکه به نامش ضرب کنند. بسیار نیز اتفاق افتاده که سکه قبل از شروع سلطنت به ضرب رسیده که این امر برای ادعای جلوس پادشاهان به سلطنت بوده و بعد از اینکه به پایتخت می‌آمدند دوباره به سلطنت جلوس می‌کردند (Farahbakhsh, 2006). جلوس شاه اسماعیل در تبریز به تاریخ دوم رمضان ۹۰۷ ق و وفات او ۱۹ رجب ۹۳۰ ق است، اما یک سال قبل از آنکه رسماً پادشاه شود سکه به نام خود ضرب نمود. به همین جهت تاریخ سلطنت او را ۹۰۶ ق نیز می‌دانند که در این زمان فقط ۱۴ سال داشت (Farahbakhsh, 2006). دوره سلطنت شاه اسماعیل اول از جمله مقاطع مهم عصر صفوی است. در این دوره به جهت تغییراتی که در ساختار و ارکان دولت به وجود آمد، با وجود استفاده از مسکوکات حکمران پیشین، در عین حال متنوع‌ترین قالب‌های ضرب سکه به کار گرفته شد. سکه‌های ایام این پادشاه بیشتر دارای متن مفصل و متفاوت هستند و در غالب مناطق جغرافیایی ایران ضرب شده‌اند (Savagheb, Shahidani, & Amra'ee, 2016). بر روی سکه‌های صفوی نام و القاب شاهان به صورت جملاتی که ارادت و وابستگی آنان را به ائمه اطهار^(ع) و امامان شیعه می‌رساند و همچنین تاریخ ضرب و نام شهری که سکه در آن ضرب شده، نقش گردیده است (Sarfraz, & Avarzamani, 2012). در واقع، صفویان یک نظام پولی جدید را معرفی نکردند، بلکه الگوهای آق‌قویونلوها و تیموریان را پذیرفتند. برخی از گوناگونی‌های محلی در واحدهای پول رایج در دوره صفویه پایدار ماندند. نظام پولی صفویه وارث سکه‌زنی دوره ایلخانی، مبتنی بر گردش همزمان طلا و نقره بود. مس نیز در گردش بود، اما سکه سلطنتی نبود

و صرفاً برای اهداف محلی و در مقیاس کم استفاده می‌شد. درهم‌های نقره انبوه سکه‌های ضرب شده در این دوره را در برمی‌گرفت که تنها پول رایج واقعی بود غالباً بر اساس معیار وزنی مشخصی ضرب می‌شدند (Matthee et al., 2013). تمام پرداخت‌ها با نقره (مسکوک) انجام می‌گرفت و طلا در تجارت هیچ‌گونه رواجی نداشت (Chardin, 1957). نظام سه فلزی به شدت بر کاهش ارزش پول رایج اصرار داشت، زیرا ممکن بود سکه‌های هر نوع فلز به نسبت‌های گوناگون کاهش ارزش داده شوند. همین‌طور نظام سه فلزی در دوره‌های کاهش قیمت‌ها یعنی هنگامی که ارزش هر سه نوع سکه به قدری کاهش می‌یافت که فلز کمتری برای خرید یک سبد کالای مشخص مورد نیاز بود، تضعیف می‌شد (Matthee et al., 2013). یکی دیگر از ویژگی‌های به ارث رسیده از مغولان، محاسبه پولی مورد استفاده صفویان بود. در طی نخستین قرن فرمانروایی صفویان، نظام پولی مبتنی بر هر تومان برابر دویست شاهی و ده هزار دینار بود. با اینکه تومان و دینار سکه‌های واقعی نبودند (Matthee et al., 2013). در دوره حکومت شاه اسماعیل اول، وزن سکه‌های نقره از ۹۰۸ ق تا ۹۲۳ ق به واحد تومان ۴۰۰ مثقال، از ۹۲۳ ق تا ۹۲۷ ق واحد یک تومان به وزن ۲۲۵ مثقال، از ۹۲۸ ق تا ۹۲۹ ق واحد یک تومان به وزن ۴۰۵۰ نخود است (Farahbakhsh, 2006). در این دوره سکه نیم‌شاهی، یک شاهی و دو شاهی رواج داشت (Qaini, 2016). شاهی، کوچک‌ترین مسکوک نقره و معادل چهارسو و نیم فرانسه است (Chardin, 1957) و معروف به پنجاه دینار یا یک تومان که پول رایج ایرانیان محسوب می‌شد (Matthee, 2006). دینار کلمه‌ای است لاتین و اصل آن به نام دیناریوس^۱ است که قرن اول هجری توسط اعراب در ایران رایج شد. در دوره صفوی، سکه‌های شاهی (۵۰ دیناری) بود (Farahbakhsh, 2006). ۴,۶ گرم = شاهی ۱۰۲ = پول و ۹,۲ گرم = یک شاهی (Esmaili, 2006). حداقل سه معیار وزنی متفاوت به‌طور همزمان در بخش‌های

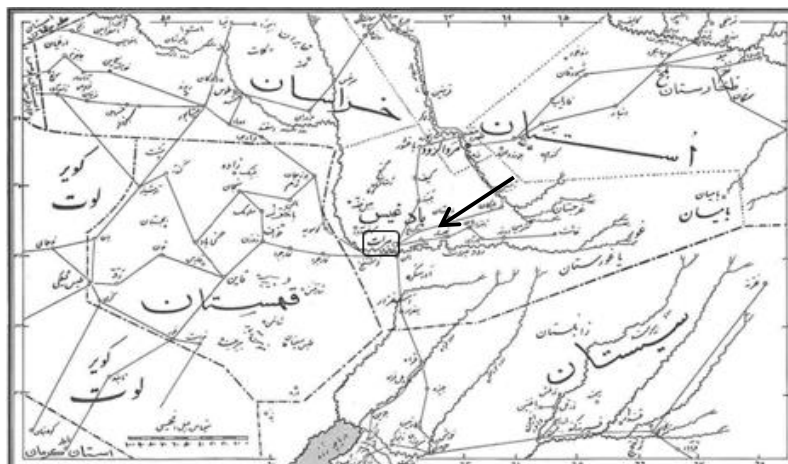
مختلف قلمرو پادشاهی نگه‌داشته بودند (تنها در ضرب سکه نقره) افزون بر سکه شاهی معیار که در غرب استفاده می‌شد، دوضرب سکه عمده وجود داشت. نخستین مورد ادامه وجود یک شاهی جداگانه برای منطقه شرقی شامل خراسان، قهستان، سیستان و استرآباد محسوب می‌شد که تا ۹۷۴ ق برقرار بود. دومی یک تنگه ثابت با معیار بیش از ۳/۶ گرم برای ایالت مازندران بود که از آق‌قویونلوها به ارث رسیده بود (Matthee et al., 2013). سکه‌های مورد مطالعه از وزن و کیفیت مطلوبی برخوردار بودند. در اوایل حکومت صفوی (دوره شاه اسماعیل)، سکه‌های نقره با عیار بالا به ضرب می‌رسیدند (Qashqaienejad, & Aghajari, 2013). این سکه‌های تجاری به خاطر کیفیت و اعتبارشان در همه‌جا و به گستردگی، خواستاران بسیاری داشتند، در تجارت بین‌المللی چیرگی یافته و به‌عنوان یک قانون، با ارزشی بیشتر از ارزش فلزی‌شان در گردش بودند (Matthee et al., 2013).

اهمیت و جایگاه هرات در شکل‌گیری حکومت صفوی در خراسان بزرگ

منظور از هرات نام شهری از خراسان بزرگ است که به صورت‌های «هری» و «هرا» نیز آمده است (Ranjbar, 1984) و یکی از شهرهای مهم و بزرگ خراسان تلقی می‌شود (Ibn Hawqal, 1987; & Yaqut Hamavi, 2001). ربع هرات خراسان تماماً در افغانستان کنونی واقع است (LeStrange, 1998). پس از آنکه دولت عظیم گورکانیان اخلاف تیمور در خراسان انقراض یافت و پایتخت آن دولت در هرات (۹۰۶ ق) به تصرف دولت صفویه درآمد، اندکی بعد سرتاسر خراسان به دست سپاهیان جرّار آن دولت مفتوح شد (Kazem Imam, 1969). الحاق خراسان و نواحی شرقی به متصرفات شاه اسماعیل در تاریخ ایران اهمیت فراوانی داشت، زیرا برای اولین مرتبه پس از قرون متمادی ایالت بلخ و هرات دومرتبه به ایران برمی‌گشت و کشور شاهنشاهی ساسانی از نو احیاء می‌گردید و پادشاهان ایرانی به‌مانند

شاهپور، برای سرکوبی مغول‌ها در کشورشان از سرزمین خود یعنی ماوراءالنهر می‌گذشتند. با تصرف این نواحی، دوران فعالیت سیاسی شاه صفوی به حد اعلای خود رسید، زیرا او توانسته بود در اثر شهادت و شجاعتی که داشت آرمان خود یعنی توسعه شاهنشاهی ایران را با تصرف نواحی از دست رفته این سرزمین پهناور و اعمال قدرت در برقراری شیعه در دنیای تسنن عملی سازد (Mojir Shaibani, 1967). در زمان تشکیل دولت صفوی بسیاری از مردم، شیعه دوازده امامی و سایرین نیز سنیان دوازده امامی بودند. این وضعیت به طور عموم در خراسان حاکم بود و هرات که مرکز تلقی می‌شد، وضعیت روشن‌تری داشت (Jafariyan, 2000). وضعیت سیاسی هرات با تسلط صفویه تغییر یافت. هرات دیگر مقر درباری منطقه‌ای بود که طی نیمه نخست سده دهم هجری قمری خصلتی منحصر نظامی داشت (Calmard, 2006). هرات در زمره مملکت صفویه داخل گردید، اما چندمرتبه به تصرف ازبک‌ها درآمد (Barthold, 1930). راه بزرگ خراسان در یک سده اخیر به نام راه ابریشم شهرت یافته است (Labbaf-Khaniki, 2014). این شاهراه بزرگ که روزگاری تیسفون را به مرو ارتباط می‌داد، پس از اسلام فقط سرمنزل آن از تیسفون به بغداد منتقل شده و در خاک ایران درست مانند روزگار ساسانیان از دروازه فلات (میان قصرشیرین و ایلام کنونی) می‌گذشت و شهرهای بزرگی مانند همدان و ری و قومش را پشت سر می‌نهاد و به نیشابور می‌رسید و در خاک خراسان علاوه بر مرو به بلخ و هرات و سیستان نیز می‌رفت (Labbaf-Khaniki, 2014). هرات در زمان حملات ازبکان نیز از مراکز مهم تجاری به شمار می‌رفت و صنعت ابریشم‌کاری در این شهر رواج داشت. یهودیان ساکن این شهر از ابریشم‌کاران ماهر در این شهر محسوب می‌شدند، هرچند با حملات ازبکان به این شهر و با ایجاد ناامنی، تجارت را تا حدودی از رونق انداخت (Afzali, 2018). مردم شهر

بزرگانانی بودند که با هندوستان و مسکوی و دو کشور دست‌نشانده ترکستان دادوستد داشتند و در جانب مشرق آن ایالت، قندهار قرار داشت (Bayāt, 1959). بعد از مشهد، بزرگ‌ترین شهر خراسان بود که در آن فرش‌های عالی بافته می‌شد. مسافرانی که از اصفهان مرکز صفویه به قندهار و هند می‌رفتند از این شهر عبور می‌کردند (Olearius, 2000). مطابق تصویر ۲، خراسان در موقعیت حساس و استراتژیک بین شرق، غرب و جنوب قرار گرفته و همان‌طور که محل تلاقی جاده ابریشم با راه ادویه بود، حلقه اتصال کشورهای منطقه عمده قاره آسیا محسوب می‌شد. همان‌طور که از موقعیت ویژه اقتصادی برخوردار بود به همین نسبت همواره در قلب حملات و تهاجمات نظامی و جنگ‌های استقلال‌طلبانه قرار داشت (Mahvan, 2004). مرو غالباً معرض حملات ازبک‌های بخارا و خیوه و همین‌طور ترکمن‌های مطیع خیوه واقع می‌شد که به تدریج تمام ولایات سواحل مرغاب را اشغال کرده بودند. بدین‌جهت تجارت ایران با ماوراءالنهر از راه قوسی هرات به جریان افتاد و هرات مهم‌ترین مرکز تجارتی آسیای وسطی گردید (Barthold, 1930). درواقع، هرات بازگده خراسان، سیستان و فارس است. کوه هرات در دو فرسخی آن بر راه بلخ است و هیژم‌گاه مردم، بیابان میانه هرات و اسفزار است و این کوه هیژم‌گاه و چراگاهی ندارد و از آنجا سنگ‌هایی برای آسیاب‌ها و فرش‌کردن و مانند آن به دست می‌آمد (Ibn Hawqal, 1987). از طرف دیگر، هرات دارای مواد خام موردنیاز جنگ از جمله آهن، سولفات، سرب، الوار فراوان و نیترات پتاسیم بود. بنابراین، هر فاتح هند، ابتدا هرات را به یغما می‌برد. اولیویه دیگر سیاح اروپایی دوره قاجار نیز به صدور مس هرات در کنار مس خراسان و سیستان و روناس فراه و قندهار به هند و صدور شتر باختری یا بلخی به ایران و نواحی هند و پشم آن به فرانسه و شهر پاریس اشاره داشته است (Ahangaran, 2016).

تصویر ۲: محل قرارگیری خراسان بزرگ و شهر هرات به لحاظ موقعیت استراتژیکی آن به نقل از کتاب *لسترنج*

همچنین در دوره شاه اسماعیل اول، ضرابخانه از اهمیت زیادی برخوردار بود و توسط افراد مورد اعتماد و متخصص اداره می‌شد و به دلیل سود سرشاری که داشت، معمولاً در اختیار نزدیکان شاه قرار می‌گرفت (Esmaili, 2006). شاه فرمان تأسیس ضرابخانه در هر شهر تازه فتح‌شده را برای نمایش اقتدارش می‌داد و ایران شاهد ازدیاد ضرابخانه‌ها بود. (Matthee et al, 2013). تقریباً تمام شهرهای مهم ضرابخانه داشته‌اند و نام شهری که در آنجا سکه به ضرب می‌رسیده نیز معمولاً قیدشده که نوشته «ضرب...» (Farahbakhsh, 2006). در حکومت‌های اسلامی خطبه و سکه نشانه یک حکومت مستقل بود. مردم باید حاکم را به رسمیت شناخته و از او اطاعت می‌کردند (Faizi, Hajizadeh & Sattarnejad, 2017). پس از توسعه و رواج سکه، دولت‌شهرها و دستگاه‌های حکومتی، علامات مشخصی را با منظوره‌های خاص، برای سکه‌های خود انتخاب می‌کردند که معمولاً معرف آئین، کیش، سنن و به‌طورکلی ذهنیت جامعه و یا نشانه‌های خاص خاندان‌های شاهی و فرمانروایان بود (Aghili, 1998). این دارالضرب‌ها می‌تواند نشانه رسمی و روشن گستردگی جغرافیایی ایران و نفوذ هنری و فرهنگی آن در اعصار مختلف باشد. سکه‌هایی که به نام پادشاهان و امیران ایرانی و با ذکر سال و محل ضرب رواج داشته است، همگی از اسناد تاریخی و از بنیان‌های اساسی شناخت جغرافیایی گذشته سرزمین ما محسوب می‌شود (Aghili, 1998). یکی از ضرابخانه‌های مهم در

خراسان بزرگ دوره شاه اسماعیل اول، هرات بود که از پیشینه تاریخی برخوردار و در طول تاریخ مورد توجه حکام مختلف قرار داشت. معمولاً در دنیای قدیم شهرهایی که از تمامی جهات، از جمله قدرت اقتصادی، شبکه ارتباطی، موقعیت سیاسی و غیره کامل بودند و مهم به حساب می‌آمدند، هرکدام دارای ضرابخانه‌ای مستقل بودند (Seyyed Moosavi, 2019). دارالضرب این شهر متعلق به دوره اشکانیان است و آخرین سکه‌ها با طراز عرب ساسانی در ۶۷ق و اولین مسکوکات با طراز اسلامی در ۹۰ق در این شهر ضرب شده‌اند (Aghili, 1998).

وضعیت سیاسی در دوره شاه اسماعیل اول

در زمانی که شاه اسماعیل پس از سرکوبی رقبایش، مخصوصاً خاندان آق‌قویونلو به فکر ایجاد وحدت سیاسی ایران افتاد، زمینه کاملاً مساعد بود، زیرا معمولاً پس از یک دوره طولانی هرج‌ومرج و کشمکش‌های داخلی و خونریزی پی‌درپی در کشور و مخصوصاً تهاجمات بیگانگان مانند مغولان، ملت ایران نیاز به یک امنیت و آرامش طولانی داشت و طبقه اشرافی و مالکان که همیشه با برقراری یک حکومت مقتدر مخالفت داشتند، هیچ هنگام زیر بار فرمانروایی شاهان نمی‌رفتند و نسبتاً استقلال داخلی داشتند (Mojir Shaibani, 1967). پس از تسلط اعراب و سقوط ساسانیان، وحدت و رسمیت مذهبی این کشور که در زمان ساسانیان عملی شد و موجب عظمت این سلسله گردیده بود از بین رفت و با تمام کوششی که شاهان ایرانی برای ایجاد

جنگ مرو

پس از آنکه سلطان ابوسعید، آخرین مدعی تاج و تخت تیموریان در نبرد با اوزون حسن کشته شد، امپراتوری تیموریان در شرق روبه زوال نهاد. از این پس، پادشاهی تیموریان خراسان در ردیف حکومت‌های محلی درآمد و زمانی که سلطان حسین میرزا به سلطنت رسید، با قدرت روزافزون ازبکان که از پیروزی به پیروزی دیگر می‌رسیدند، برخورد نمود و علاوه بر آن به مخالفت مدعی دیگر سلطنت بدیع‌الزمان، حاکم هرات که خیال تصرف خراسان را داشت مواجه و مجبور به جنگ با او شد. این کشمکش‌ها و نزاع خانمان‌سوز در خانواده تیموریان، به قدرت آنان خاتمه داد و هنگام مرگ سلطان حسین میرزا دیگر ازبکان توانسته بودند به ریاست شیبک‌خان رئیس مقتدرشان در ماوراءالنهر حکومت مستقلی تشکیل دهند. در زمان به سلطنت رسیدن بدیع‌الزمان و تقسیم کشور تیموری بین او و برادرش، عناصر مخالف با ادامه حکومت تیموری در ایران، مخالفتشان را ابراز داشتند و با تشکیل حکومت‌های مستقل آزادی خود را به دست آوردند. همین امر سبب شد که ازبکان توانستند بر شرق ایران مسلط گردند و بر تسلط تیموریان بر این نواحی خاتمه دهند (Mojir Shaibani, 1967). ازبکان در شرق با برانداختن تیموریان بر خراسان مسلط شدند (Sarwar, 1995). از دیدگاه امرای ازبک، دولت صفویه کفر را در ایران ترویج می‌کرد. به همین جهت، به ایران حمله‌های پیاپی کردند. یکی از دلایل آن این است که ایران در میان دو کشور عثمانی و ماوراءالنهر قرار داشت. ترویج مذهب شیعه اثنی‌عشری و دشمنی با مذهب تسنن، مانع از آن گردیده بود که مردم سنی‌مذهب ازبک بتوانند آزادانه به قلمرو عثمانی، به‌ویژه به زیارت مکه و مدینه بروند (Parsadost, 1998). از دیگر عوامل آن، علاقه‌مندی ازبکان به تجملات و عناصر زندگی شهری است (Hajianpour, 1999). در این راستا شیبک‌خان، شاه اسماعیل را تهدید کرد و درصدد پیشروی‌های بیشتر در ایران بود (Ghafari Fard, 1997). سرانجام در ۹۱۶ ق شیبک‌خان شکست خورد و در روز ۷

وحدت مذهبی، یعنی رسمیت دادن یک مذهب خاص به‌کار بردند، تا زمان حکومت صفوی عملی نشد و فقط در زمان سلطنت شاه اسماعیل است که پس از چندین قرن، مذهبی رسمی به نام شیعه در کشور شناخته شد. مسلماً پیش از روی کار آمدن خاندان صفوی، شیعه اهمیت اولی خود را ازدست داده و پیروان این آئین تقلیل یافته بودند و در حقیقت مذهب مزبور خاطره‌ای از گذشته درخشانی بود که در اذهان ایرانیان باقی بود (Mojir Shaibani, 1967). اولین اقدام شاه اسماعیل برای تحکیم پایه‌های سلطنت خویش، برجیدن حکومت ملوک‌الطوایفی و ایجاد اتحاد ملی بود (Qadyani, 2005). شاه اسماعیل خراسان را به خاطر امام هشتم شیعیان نمی‌توانست در حیطه اقتدار سنی‌مذهبان ببیند (Grayeli, 1995). از سویی، شیعه‌سازی مردم خراسان برای دولت صفویه اهمیت زیادی داشت، زیرا در صورتی که مردم خراسان مذهب تشیع را می‌پذیرفتند، نه تنها راه برای گسترش تشیع در ماوراءالنهر و بخش‌های شرقی افغانستان و حتی هندوستان فراهم می‌شد، بلکه با ایجاد یک پیوند ایدئولوژیک بین مردم خراسان و پادشاهان صفویه، موقعیت صفویه در این ایالت مهم در مقابل ازبک‌ها تقویت می‌شد. از این‌رو، دولت صفویه با جدیت تمام برای تغییر مذهب مردم خراسان وارد عمل شد و از تمام ابزارهای ممکن استفاده کرد (Tahmasbi, 2013). شاه اسماعیل بعد از شکست ازبکان در جنگ مرو، به‌منظور ایجاد وحدت سیاسی بین عناصر برجسته قزلباش در خراسان و پدیدآوردن سد دفاعی در برابر تهاجمات ازبکان، حکومت این منطقه را به شاهزادگان صفوی تفویض کرد (Fazeli, 2013). بدین روی، او نه تنها رقبای ایرانی خود را از میان برداشت، بلکه سرحدات را نیز از هر طرف به‌قدر معتنا بهی توسعه داد. بنا بر گزارش /حسن‌التواریخ/ حکومت او شامل آذربایجان، عراق عجم، خراسان، فارس، کرمان و خوزستان بود و بلاد دیاربکر و بلخ و مرو و قندهار گاهی در قلمرو حکمرانی بود (Sarwar, 1995).

رمضان ۹۱۶ ق، قلی جان بیگ از ملازمان نجم‌ثانی، خبر این پیروزی را به هرات برد و از بالای مسجد جمعی از قزلباش اشرفی‌ها بر سر مردم ریختند (Ghafari Fard, 1997). شاه اسماعیل در جریان کشمکش‌هایش با ازبکان در مرزهای شمال شرقی و شرقی کشور، به‌خصوص پیش‌وپس از نبرد بزرگ مرو، بذل و بخشش و ولخرجی بیش از حد از خود نشان داد. به‌طور مثال، ارزش انعامی که قبل از جنگ به قزلباشان داد، به‌اندازه کل موجودی خزانه‌اش (۲۳ هزار تومان رایج تبریز) برآورد شده است (Tattavi & Qazvini, 1999).

پیامدهای جنگ مرو بر هرات بر اساس مسکوکات

پیامدهای مذهبی: در ابتدا، سلطنت صفویه بر اساس تصوف شکل گرفت، اما تصوف به‌تنهایی کافی نبود. بنابراین، به اعتقادی که بتواند با قدرت سیاسی-دنیوی نیز ارتباطی داشته باشد نیاز بود و بدین ترتیب، تشیع جای محکمی برای خود در کنار تصوف یافت (Navai, & Ghaffari fard, 2010) و با توجه به اختلاف تاریخی میان اعراب و ایرانیان و نیز تحقیری که اعراب از همان آغاز در حق ایرانیان داشتند، مردم ایران گرایش بیشتری نسبت به امامت

نوشته‌ای از شاه اسماعیل اول
که در آن خود را (سید) شمرده است
اصل این نوشته در کتابخانه «دانشگاه استانبول» است

تصویر ۳: نوشته‌ای از شاه اسماعیل اول (Falsafi, 1968)

برافتاد (Falsafi, 1968). همچنین در منشآت السلاطین نامه‌ای از شاه اسماعیل به سلطان سلیم قرار دارد که خود را سید معرفی کرده است: «اسمعیل بهادر اصلح الله شانه مثال لازم الامثال و اصل اولی‌حق معلوم اوله که هتک پرده اسلام وهلم شریعت سید الانام ائمه علیه الصلوه والسلام [...] ان شاء الله تعالی والسلام علی من اتبع الهدی حررفی

در نامه‌ای شاه اسماعیل به شیبک‌خان چنین عنوان کرده است: «بسم الله الرحمن الرحیم هو الله سبحانه. یا علی مدد، ابوالمظفر سلطان شاه اسماعیل، سیورمیز. الحمدلله علی نعمائه و ترادف آلائه. یا علی مدد [...] چون خبر به ما رسید به خاطر آمد که بخت از او برگشت که بزرگان گفته‌اند: بس تجربه کردیم درین دیر مکافات با آل علی هر که درافتاد

اواخر اولی‌الجمادین سنه ۹۲۰ بیورت ارزنجان» ([Feridun Bey, 1/383](#)). این امر در سکه‌ها نیز قابل‌مشاهده است. مطابق جدول ۱ در سکه نقره از شاه اسماعیل ضرب استرآباد

موجود در موزه آستان قدس رضوی عبارت «السلطان العادل الهادی الوالی ابوالمظفر اسمعیل بهادرخان الصفوی الحسینی خلدالله ملکه و سلطانه» حک شده است.

جدول ۱: تصویر پشت و روی سکه‌ای از شاه اسماعیل اول موجود در موزه آستان قدس رضوی (مأخذ: نگارندگان)

شماره ثبت موزه: Museum registration number:	تصویر روی سکه: Image Obverse coin:	تصویر پشت سکه: Image Reverse coin:
س 778 ر 30 S778R30		
محل ضرب: استرآباد، 925 Place of minting: Estrabad, 925 AH	مضامین روی سکه: السلطان العادل الهادی الوالی ابوالمظفر [...] اسمعیل بهادرخان الصفوی الحسینی خلدالله ملکه و سلطانه Text on the coin: Sultan Al-Adil Al-Hadi Al-Ismail Bahadur Khan [...] Wali Abul Muzafar Al-Safavi Al-Husaini Khaldullah Queen and Sultana.	مضامین پشت سکه: لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله حاشیه: محمد، علی، حسن، حسین، علی، محمد [...] The text on the back of the coin: La ilaha ila Allah Muhammad Rasulullah Ali Wali Allah Margin: Muhammad, Ali, Hassan, [...] Hossein, Ali, Muhammad

درواقع، گرویدن اخلاف شیخ صفی به شیعه بیشتر برای کسب قدرت سیاسی در ایران بود. ([Mojir Shaibani, 1967](#)). بنابراین، مذهب تشیع را در ایران رسمی ساختند و سکه با شعائر شیعی زدند. سکه‌ها با شعار شیعه «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و اسم و لقب دوازده امام به ضرب رسید و گاهی به‌طور جداگانه و در بعضی موارد لقب به اشکال مختلف ذکر شده است. ([Farahbakhsh, 2006](#)) وجه مشترک غالب سکه‌های شیعیان عبارت «علی ولی الله» است که هم به جهت استفاده گسترده به‌عنوان نماد روی سکه‌ها و هم به دلیل اینکه در ابتدا به‌صورت نماد صوتی در اذان استفاده می‌شد، حائز اهمیت است ([Savory, 1987](#)). در سکه‌های شاه اسماعیل اول، عنوان مذهبی (شعار شیعه) در وسط و نام ائمه^(ع) در اطراف آن سکه نوشته شده است. در روی سکه‌های شاه اسماعیل اول القاب و عناوین شبیه سکه‌های گورکانی به اضافه «علی ولی الله» و کلام «نصر من الله و فتح قریب»، «نادعلی

مظهرالعجایب الخ» مشاهده می‌شود. تاریخ اغلب مابین نوشته‌ها پخش شده و گاهی اوقات به تمام حروف نوشته شده، اما بعدها بعد از کلمه ضرب اسم شهر و تاریخ آمده است ([Farahbakhsh, 2006](#)). مطابق جدول ۲ از لحاظ محل قرارگیری شعائر مذهبی بر روی تمامی سکه‌های مورد مطالعه بدین‌صورت است که شهادتین در وسط سکه و اسامی دوازده امام به‌صورت چرخشی در اطراف آن واقع شده است و کادربندی هر یک به‌صورت جداگانه است. در تمامی سکه‌های مورد مطالعه، شعائر مذهبی شیعه نظیر «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و «اسامی دوازده امام» بر پشت سکه‌ها حک شده است که در سکه‌های حکومت‌های پیشین نیز شهادتین و اسامی خلفای راشدین بدین‌صورت بوده است. درواقع، شاه اسماعیل با بهره‌گیری از الگوهای سابق و جایگزینی اسامی دوازده امام به‌جای خلفای راشدین سعی در تثبیت مذهب شیعه و تأکید بر شیعه بودن حکومت صفویه و

به‌نوعی کسب مشروعیت دینی توسط عوام و پیشبرد اهداف سیاسی را داشت و شعارهای شیعه به‌نوعی حاوی پیام‌های ارشادی، دعوتی و تبلیغی هستند و در تمامی سکه‌های مورد مطالعه، اعراب‌گذاری در شهادتین و اسامی دوازده امام رعایت شده است، در صورتی که در مورد القاب شاه اسماعیل چنین امری صدق نمی‌کند و بیانگر میزان اهمیت بالای شهادتین و احترام به ائمه اطهار^(ع) در حکومت شاه اسماعیل است. در مورد اسامی دوازده امام، بیشترین حروف کشیده در کلمات «محمد»، «علی»، «موسی»، «جعفر» است و می‌توان نتیجه گرفت که شاه اسماعیل علاقه فراوانی به خاندان نبوت داشته و او بر مذهب اثنی‌عشری تأکید ورزیده است. او مطابق تصویر سکه جدول ۱، با استفاده از کلمه «الحسینی» در کنار القاب، در تلاش بود که خود را نایب امام زمان^(عج) معرفی کند. کلمه «الصفوی» بر روی سکه‌ها اشاره به جد شاه اسماعیل، شیخ صفی دارد. در شهادتین بیشترین حروف کشیده در کلمات «محمد»، «علی»، «اله»، «لا»، «الله»، «رسول»، «ولی» است و استفاده از آن در سکه‌های ضرب هرات یک شیوه تبلیغاتی در بین مردم عام بود و بیانگر برتری مذهب شیعه و اهمیت تثبیت آن در خراسان است. از طرفی دیگر، القاب روی سکه‌های هرات بیانگر فرهنگ و وضعیت اجتماعی حاکم بر جامعه و اعتقادات مذهبی در دوره شاه اسماعیل اول است. مطابق جدول ۲، شعائر روی سکه‌های هرات از یک الگوی ثابت پیروی می‌کردند و القاب پادشاه کل فضای سکه را دربرگرفته است که توانلیته‌ای از حکومت‌های پیشین است. به‌عنوان مثال، شاهرخ یکی از پادشاهان تیموری حاکم

هرات بود که القابی نظیر «بهادرخان»، «خلدالله ملکه» و «سلطان» که کلمات عربی و بیانگر قدرت دنیوی پادشاه را بر روی سکه‌ها افزود. همچنین در دوره حکومت سلطان‌علی نیز کلمه «مظفر» و بر روی سکه‌های آق‌قویونلو القابی مثل «السلطان العادل»، «ابوالمظفر» نیز ضرب شده است. بنابراین، بهره‌گیری شاه اسماعیل از القاب حکومت‌های پیشین مقاصد سیاسی خاصی را به دنبال داشته است و بهره‌گیری از این القاب با یک رویکرد مذهبی در هرات به‌عنوان یکی از مراکز اصلی سنی‌نشین در خراسان بزرگ سعی در اعلام رسمیت مذهب شیعه در بین مردم هرات و تزریق تفکر حق پادشاهی از آن اوست را داشته است و به‌نوعی تقدس‌گرایی برای خود به‌منظور تحکیم پایه‌های حکومت و عدم شورش مردم در جامعه سنی‌نشین را دنبال می‌کرده است. همچنین مطابق جدول ۳، بیشترین کلمات دارای حروف کشیده کلمات «السلطان»، «الکامل»، «الهادی»، «الوالی»، «الصفوی»، «اسمعیل»، «ابوالمظفر»، «بهادر» در روی سکه و مطابق جدول ۲ در پشت سکه بهره‌گیری از شعائر مذهبی شیعه نظیر «لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» و «اسامی دوازده امام» نشانگر رسمی شدن مذهب شیعه در بین مردم سنی مذهب و توجه زیاد شاه اسماعیل به سیاست در راستای دین است. همچنین، کشیدگی حروف کلمات «ابوالمظفر»، «الوالی»، «الهادی»، «الکامل» نشانگر یک ایدئولوژی مراد و مرشد صوفیانه در ساختار مذهبی دولت صفوی بوده و حرف پادشاه حق و به‌نوعی اطاعت از او واجب است.

جدول ۲: طبقه‌بندی سکه‌های شاه اسماعیل اول ضرب ۹۱۶ق در هرات بر اساس متن پشت سکه موجود در موزه آستان قدس رضوی (مأخذ:

نگارندگان

تصویر پشت سکه Image Reverse coin:	شماره ثبتی موزه Museum registration number	اسامی دوازده امام The names of twelve imams	نوع حروف کشیده Type of drawn letters	اعراب‌گذاری diacritic	شهادتین martyrdom	نوع حروف کشیده Type of drawn letters	اعراب‌گذاری diacritic
---	--	--	--	--------------------------	----------------------	--	--------------------------

✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 409 ر 12 S409R12	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 409 ر 13 S409R13	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 409 ر 65 S409R65	
-	-	-	-	-	✓	✓	ح H	ع-ا A	✓	س 409 ر 76 S409R76	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ح H	✓	س 409 ر 77 S409R77	
✓	ل L	ر R	ح H	آ A	✓	✓	ح H	ع-ا A	✓	س 409 ر 78 S409R78	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ر-ر R	✓	س 409 ر 79 S409R79	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 409 ر 80 S409R80	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 409 ر 81 S409R81	
✓	ل L	ر R	و V	آ A	✓	✓	ی Y	ع-ا A	✓	س 673 ر 167 S673R167	

جدول ۳: طبقه‌بندی سکه‌های شاه اسماعیل اول ضرب ۹۱۶ق در هرات بر اساس متن روی سکه موجود در موزه آستان قدس رضوی (مأخذ:

نگارندگان)

محل قرارگیری Location	نوع حروف کشیده Type of drawn letters			اعراب‌گذاری diacritic	نوع متن Title:	شماره ثبتی موزه Museum registration number	تصویر روی سکه Image Obverse coin:
مرکز Center	ل- L	ی- Y	آ- A	✓	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه هراه 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Herat [916]	س 409 ر 12 S409R12	
مرکز Center	ل- L	ی- Y	ر- R	✓	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان الصفوی خلد الله ملکه و سلطانه ضرب هراه 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan al-Safavi, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]	س 409 ر 13 S409R13	
مرکز Center	م- M	ی- Y	ر- R	✓	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه ضرب هراه The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat.	س 409 ر 65 S409R65	
مرکز Center	م- M	د- D	ر- R	-	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله ملکه و سلطانه ضرب هراه The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat.	س 409 ر 76 S409R76	

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴

۷۶

مرکز Center	-ل L	-و V	-آ A	-	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله تعالى ملكه و سلطانه ضرب هراه The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God the Exalted perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat.	س ۴۰۹ ر 77 S409R77	
مرکز Center	-ل L	-د D	-آ A	-	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله ملكه و سلطانه ضرب هراه 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]	س 409 ر 78 S409R78	
مرکز Center	-ل L	-ی Y	-آ A	-	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان الصفوی خلد الله ملكه و سلطانه ضرب هراه 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan al-Safavi, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]	س 409 ر 79 S409R79	
مرکز Center	-ل L	-ی Y	-آ A	-	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان الصفوی خلد الله ملكه و سلطانه ضرب هراه 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan al-Safavi, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]	س 409 ر 80 S409R80	
مرکز Center	-ل L	-م M	-آ A	✓	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان خلد الله ملكه و سلطانه ضرب هراه 916	س 409 ر 81 S409R81	

					The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]		
مرکز Center	L	Y	A	✓	السلطان العادل الكامل الهادی الوالی ابوالمظفر شاه اسمعیل بهادرخان الصفوی خلد الله ملکه و سلطانہ ضرب ہراہ 916 The Just Sultan, the Perfect, the Guide, the Ruler, Abu'l Muzaffar Shah Ismail Bahadur Khan al-Safavi, may God perpetuate his kingdom and his sovereignty. Minted at Herat [916]	س 673 ر 167 S673R167	

پیامدهای سیاسی-اقتصادی: هرات به علت قرارگیری در

مسیر اصلی جاده ابریشم و موقعیت استراتژیک نظامی به لحاظ تجاری و سیاسی همواره حائز اهمیت بوده است. در کتاب لسترینج ذکر شده است که راه ابریشم از سرخس شاهراه خراسان کویر را طی کرده به مرو بزرگ و از آنجا پس از عبور مجدد از کویر در آمل (چهار جوی) به ساحل جیحون منتهی می‌شد و چون راه از خراسان خارج می‌شد، منتهای آن بخارا بود. در یک‌منزلی نیشابور از سمت راست، شاهراه بزرگ خراسان راهی جدا می‌شد و به هرات می‌رفت. همچنین، از سمت راست این راه در سرخس و مرو دو راه دیگر جدا می‌گردید که هر دو به مروالرود می‌رفت. راه دیگری نیز که از هرات به سمت شمال متوجه می‌شد، به این شهر منتهی می‌گشت. از مروالرود، شاهراه بزرگ خراسان به شمال خاوری منحرف گردیده و به بلخ می‌رفت و از آنجا از رود جیحون گذشته به ترمذ می‌رسید. راه هرات که از دزیاد منشعب می‌شد، پس از طی یک‌منزل به هرات منتهی می‌گردد. از هرات راه در جنوب امتداد یافته به زرنگ می‌رسید و از اسفزار عبور نموده از مرز سیستان بین این شهر و فراه می‌گذشت (LeStrange, 1998). درواقع، هرات نقش میانی برای مبادلات تجاری بین خراسان، سیستان، فارس با هندوستان را داشته است. درنتیجه به یکی از مراکز مهم

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴

۷۸

ازبکان در خراسان بزرگ تبدیل شد. بعد از شکست ازبکان در جنگ مرو شاه اسماعیل بلافاصله به هرات لشکر کشید و برای کنترل وضعیت سیاسی حاکم بر جامعه و تشویق قریلباشان، مجبور به ضرب سکه‌های بیشتر بود و از اوزان سکه‌ها کاسته شد (جدول ۴) تا سکه‌های بیشتری ضرب شود که همین امر باعث ایجاد تورم بیشتر در اوایل ۹۱۶ ق در این ناحیه شد. با تنزل وزن عیار، به تدریج ارزش پول نقصان یافت (Ravandi, 1985).

ارزش‌گذاری در یک محدوده تاریخی هم‌زمان، موضوعی است که مردم همواره با آن سروکار داشته‌اند. دولت‌ها موظف به کنترل تورم در بازار از طریق تزریق مناسب و به‌موقع سکه‌ها با حجم و جنس مناسب بوده و هستند. ارزش برابری هر سکه بر اساس ارزش جنس هر فلز در آن عصر تعیین می‌شد (Fathi, 2022). نیاز به فرستادن مقادیر گسترده فلز به مسافت‌های دور، اهمیت داشتن سکه باکیفیت خوب را بیشتر می‌کرد. بهترین سکه برای تجارت، واحدی با ارزش بالا، دارای خلوص عالی و وزن قابل‌ملاحظه بود که ارزش آن را در گذر زمان نگه می‌داشت (Matthee et al, 2013). درنتیجه، مطابق جدول ۴، وزن سکه‌های ضرب ۹۱۶ ق در هرات، ناگهان به‌طور چشمگیر افزایش یافت و چون ضرب سکه انحصار دولت بود، نشانگر فعالیت سیاسی مستمر

بود و در شهرهای مهم خراسان از جمله هرات، اقداماتی اعمال شد که باعث انتقال اقتدار و القای قدرت شاه اسماعیل به دیگر همسایگان شد و تجارت را گسترش داد که باعث افزایش قطر و وزن سکه‌ها در همان سال شده است که رشد صعودی قدرت سیاسی-اقتصادی شاه اسماعیل را در شرق ایران نشان می‌دهد.

شاه اسماعیل در هرات و تقویت روابط با هندوستان بعد از شکست ازبکان و افزایش قدرت تجارت زمینی در مسیر جاده ابریشم است. شکست ازبکان توسط شاه اسماعیل باعث گسترش مرزهای شرقی ایران تا نزدیکی رود جیحون گردید که این امر باعث افزایش استقلال سیاسی ایران در بین همسایگان شد. شاه اسماعیل درصدد تثبیت این وضعیت

جدول ۴: طبقه‌بندی سکه‌های شاه اسماعیل اول ضرب ۹۱۶ق، در هرات بر اساس وزن و قطر موجود در موزه آستان قدس رضوی (مأخذ:

نگارندگان)

قطر Diameter	وزن (gr) Weight (gr)	واحد پولی Monetary unit	مبلغ اسمی nominal amount	شماره ثبتی موزه Museum registration number	پشت سکه Reverse coin:	روی سکه Obverse coin:
22	4.78	25 دینار 25 dinars	نیم‌شاهی Half Shahi	س 409 ر 12 S409R12		
24	4.80	25 دینار 25 dinars	نیم‌شاهی Half Shahi	س 409 ر 13 S409R13		
25	4.78	25 دینار 25 dinars	نیم‌شاهی Half Shahi	س 409 ر 65 S409R65		
25	9.32	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 76 S409R76		
28	9.43	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 77 S409R77		
27	9.44	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 78 S409R78		
27	9.48	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 79 S409R79		
27	9.53	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 80 S409R80		
30	9.60	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 409 ر 81 S409R81		

27.10	9.58	50 دینار 50 dinars	یک شاهی 1Shahi	س 673 ر 167 S673R167		
-------	------	-----------------------	-------------------	-------------------------	--	---

پیامدهای اجتماعی: شاه اسماعیل بعد از پیروزی در جنگ مرو به هرات لشکر کشید که مرکز سنی‌نشین و از طرفداران ازبکان بود. او با تقویت امنیت این منطقه، باعث تغییر بافت شهری به پادگان نظامی و تأسیس خندق، دیوار، برج‌وبارو در اطراف شهرها و نیز وجود تعداد زیادی از قزلباشان در این ناحیه منجر به نزول ساختارهای اجتماعی شد. از طرف دیگر، قزلباشان با افراطی‌گری دست به قتل‌عام مردم زدند که تعداد بسیاری از فرهیختگان و دانشمندان ایرانی سنی‌مذهب از ایران فرار کرده و به دولت‌های سنی‌مذهب همسایه پناهنده و یا به دیگر مناطق ایران تبعید شدند و شاه اسماعیل هنرمندان شیعی را جایگزین آنان کرد که باعث افول علمی جامعه خراسان و هرات شد و این تغییرات در سکه‌ها نیز نمود یافت.

تصویر و نقش سکه‌ها معرف اعتلا یا انحطاط هنر در عصر خود هستند (Aghili, 2010). هنر ایرانی در این دوران به هنر قدسی و دینی تبدیل شد و به اوج رسید و کلام الهی و نقوش اسلیمی را هنرمند با هنر قدسی خویش بر روی سکه متجلی می‌سازد (Qaini, 2016) و شعارهای شیعی غالباً نشان‌دهنده این معنی است که صاحب سکه یا سلطان عصر بر کدام‌یک از گروه‌های اجتماعی زمان خویش متکی بوده است (Aghili, 1981). از ابتدای دوره صفویه، نشانه‌های شیعی بر سکه‌های ایران ماندگار شده و نمادهای شیعی مبادله‌ای بین ارزش‌های اجتماعی و کسب مشروعیت و مقبولیت پادشاه بوده است. سکه‌های این دوره نیز نشان‌های شیعی بارزتری یافتند (Haddad Adel & Mirslim, 1996). همچنین نقوش، جلوه‌ای از عناصر فرهنگی و مذهبی جامعه‌ای بود که هنرمند در آن زندگی کرده است. این نقوش در ادوار مختلف گاهی به سمت نقوش هندسی و یا در قالب نقوش منحنی و اسلیمی سوق داده شده‌اند. در حقیقت، این آثار انعکاسی از جهان‌بینی و تفکر

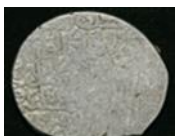
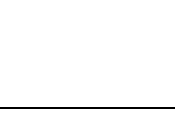
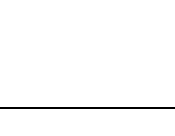
فلسفی جامعه‌ای است که هنرمند بر اساس آن، سنت‌های هنری دوره‌های قبلی را تعدیل کرده است (Khazaei, 2002). در نتیجه، با بررسی دقیق‌تر نقوش روی سکه‌های شاه اسماعیل ضرب هرات می‌توان به سواد بصری ضرب و آثار اجتماعی بعد از جنگ مرو در هرات و مسائل فرهنگی حاکم بر مردم عام پرداخت.

نقوش رایج سکه‌ها در این دوره به دودسته نقوش هندسی و نقوش گیاهی تقسیم می‌شود. نقوش هندسی در این دوره، متأثر از حکومت تیموری است که این نقوش به سمت نمادگرایی پیش رفته است. هر شکل هندسی یک نماد مذهبی است. هنر ایرانی در این دوره به هنر مذهبی تبدیل شده است. مطابق جدول ۵، بیشترین نقش هندسی به‌کاررفته در سکه‌های مورد مطالعه، نقوش دایره، نیم‌دایره و زنجیره‌های دایره‌ای است که شهادتین و یا اسامی دوازده امام به‌صورت دایره‌ای به دور دایره اصلی که شهادتین در آن است، قرار دارد و هر یک از اسامی ائمه^(ع) نیز در یک دایره جدا واقع شده است و در روی سکه‌ها القاب در یک فضای اصلی دایره قرار گرفته‌اند. به عبارتی، دایره نماد زمان، ابدیت، گردش پیوسته موجودات در نظام هستی و وحدت است (Bozorg Bigdeli, Akbari Gandomani, & Mohammadi Kalesar, 2007). مفهوم این نماد بر روی سکه‌ها، ارجحیت مذهب شیعه نسبت به دیگر ادیان است و مذهب شیعه بر پایه دوازده امام پابرجاست که به‌نوعی به قداست ائمه^(ع) نیز اشاره دارد. نقش دیگری که بر پشت سکه‌های مورد مطالعه مشاهده می‌شود، نقوش مربع است که از به هم پیوستن کشیدگی حروف «ی» علی ایجاد شده است. مربع نماد ثبات و زمین است. وجود این نماد بر پشت سکه‌ها به‌طوری‌که شهادتین در وسط مربع قرار گرفته، بیانگر اهمیت مذهب شیعه و مقام بالای حضرت علی^(ع) است. یکی دیگر از نقوش استفاده‌شده در سکه‌ها، نقش

ترنج است و نمادی از مراتب بالای بهشت و به مفهوم وحدت در کثرت محسوب می‌شود (Mirzaamini, & Bassam, 2011). با توجه به اینکه این علامت مابین اسامی دوازده امام حک شده است، نشانگر روند دارد که هر فردی به مذهب شیعه روی آورد به بهشت می‌رود.

جدول ۵: طبقه‌بندی سکه‌های شاه اسماعیل اول ضرب ۹۱۶ق در هرات بر اساس نوع نقوش موجود در موزه آستان قدس رضوی (مأخذ:

نگارندگان)

شماره ثبتی موزه Museum registration number	روی سکه Obverse coin	نوع نقوش Type of motifs	محل قرارگیری Location	پشت سکه Reverse coin	نوع نقوش Type of motifs	محل قرارگیری Location
س 409 ر 12 S409R12		نیم‌دایره Semicircular	سمت چپ Left side		نیم‌دایره Semicircular	سمت چپ Left side
		زنجره the chain	سمت چپ Left side		زنجره the chain	سمت چپ Left side
		مربع Square	وسط سکه middle of the coin		مربع Square	وسط سکه middle of the coin
س 409 ر 13 S409R13		نیم‌دایره Semicircular	سمت راست right side		نیم‌دایره Semicircular	پایین سکه bottom of the coin
		مربع Square	وسط سکه middle of the coin		مربع Square	وسط سکه middle of the coin
س 409 ر 65 S409R65		نیم‌دایره Semicircular	سمت چپ Left side		نیم‌دایره Semicircular	سمت چپ Left side
		زنجره the chain	سمت چپ Left side		زنجره the chain	سمت چپ Left side
		مربع Square	وسط سکه middle of the coin		مربع Square	وسط سکه middle of the coin
س 409 ر 76 S409R76		—	—		دایره circle	وسط سکه middle of the coin
						به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle
						پایین سکه bottom of the coin
س 409 ر 77 S409R77		نیم‌دایره Semicircular	پایین سکه bottom of the coin		ترنج bergamot	مابین دوایر بیرونی سکه

Between the outer circles of the coin						
وسط سکه middle of the coin						
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle	دایره circle		پایین سکه bottom of the coin	زنجیره the chain		
وسط سکه middle of the coin						
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle	دایره circle		—	—		س 409 ر 78 S409R78
سمت چپ Left side	نیم دایره Semicircular		پایین سکه bottom of the coin	نیم دایره Semicircular		
وسط سکه middle of the coin						
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle	دایره circle		پایین سکه bottom of the coin	زنجیره the chain		س 409 ر 79 S409R79
وسط سکه middle of the coin			سمت راست right side	نیم دایره Semicircular		
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around	دایره circle		سمت راست right side	زنجیره the chain		س 409 ر 80 S409R80

the main circle						
وسط سکه middle of the coin						
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle	دایره circle		سمت چپ Left side	زنجیره the chain		س 409 ر 81 S409R81
وسط سکه middle of the coin						
به صورت چرخشی در اطراف دایره Small circles around the main circle	دایره circle		—	—		س 673 ر 167 S673R167
سمت راست right side	زنجیره the chain					
سمت راست right side	نیم دایره Semicircular					

نتیجه‌گیری

با تاج‌گذاری شاه اسماعیل در ۹۰۷ق و خواندن خطبه اثنی‌عشری در تبریز و اعلام رسمیت مذهب شیعه، حکومت‌های سنی‌مذهب همسایه همچون ازبکان در شرق که در زمان بدیع‌الزمان تیموری، نواحی خراسان را تصرف کرده بودند، حکومت شاه اسماعیل را مانعی برای روابط تجاری و مذهبی خود با عثمانیان دانسته و در نهایت با شاه اسماعیل در محل مرو به تاریخ ۹۱۶ق وارد جنگ شدند. شاه اسماعیل برای دستیابی به نیروی نظامی کافی به جهت مقابله با ازبکان، اقدام به ایجاد وحدت ملی در ایران نمود و اولین اقدام برای دستیابی به مقاصد سیاسی خود، رسمیت مذهب شیعه در ایران بود و مشروعیت سیاسی نیز کسب

کرد. بنابراین، جنگ مرو در شرق ایران به‌نوعی جنگ مذاهب بود و شاه اسماعیل سعی در اعلام برتری مذهب شیعه را داشت و برای پیشبرد آن در نواحی سنی‌نشین خراسان از جمله هرات رویکردی توأم با خشونت اتخاذ کرد. بلافاصله بعد از شکست ازبکان در خراسان (۹۱۶ق)، برای اولین بار در ضرابخانه هرات سکه ضرب شد. در سکه‌های مورد مطالعه به ضرابخانه و سال ضرب تأکید شده که نشان از اهمیت هرات در این بازه زمانی است و این شهر از لحاظ سیاسی، موقعیت استراتژیکی و نظامی، وضعیت جغرافیایی و تجاری در این سال حائز اهمیت و مرکز ثقل سیاسی و اداری بوده است که وضعیت نظامی به خود گرفت و به علت قرارگیری این شهر در مسیر اصلی جاده ابریشم یکی از مراکز مهم

تجاری با هندوستان بود و به نوعی بارکده خراسان و سیستان و فارس محسوب می شد و بازرگانان باید به این شهر سفر می کردند. شاه اسماعیل با رسمیت مذهب شیعه در این شهر سعی در گسترش این مذهب در ماوراءالنهر و بخش های شرقی افغانستان و هندوستان را داشت.

مبنی بر کتب تاریخی، شاه اسماعیل برای جلب اعتماد مردم و کسب مشروعیت سیاسی، با مردم شیعه مذهب با تسامح برخورد نمود و توجه ویژه به برخی از شهرها داشت، اما در مورد نحوه برخورد شاه اسماعیل با شهرهای سنی مذهب، مطالب پراکنده و اندکی است که با مطالعات سکه شناسی می توان آن را بازسازی کرد. شاه اسماعیل بعد از شکست ازبکان مجموعه ای از اقدامات در هرات انجام داد که پیامدهایی را برای مردم به دنبال داشت. درواقع، سکه به جز استفاده در تجارت، نوعی نشان حاکمیت نیز بود و به عنوان رسانه ای تبلیغاتی در دسترس تمامی مردم قرار داشت و برای دادوستد استفاده می شد. وجود پراکنش بالای سکه های شاهی و نیم شاهی ضرب این تاریخ، راهگشای مباحث تاریخی است که می تواند دید منسجم تری از وضعیت مردم عام هرات را به وجود آورد که به شرح ذیل است:

۱. پیامدهای مذهبی: مبنی بر تواریخ، شاه اسماعیل بلافاصله بعد از شکست ازبکان وارد هرات شد و بر اساس تمایلات اعتقادی به گسترش مذهب شیعه پرداخت. در صورتی که با مطالعه سکه شناسی خلاف این امر اثبات شد. ضرب سکه بلافاصله بعد از فتح یک شهر، رویکرد سیاسی نیز به دنبال داشته است. بر اساس مطالعه القاب و شعائر سکه ها مشخص شد ضرب سکه در هرات بر پایه ترویج تشیع با انگیزه قدرت طلبی، نژادگرایی و برتری مذهب شیعه و نمایش اقتدار سیاسی شاه اسماعیل به امرای ازبک بوده است. همچنین، شاه اسماعیل سعی در رواج تفکر حق پادشاهی از آن اوست و نمایندگی امام زمان (عج) را داشته (جدول ۱) که قادر به انجام هر کاری بوده و اطاعت از او واجب است. بلافاصله بعد از جنگ مرو (۹۱۶ق) در ضرابخانه هرات، سکه با شعائر شیعی ضرب شد، اما

پراکنش بالای این سکه ها دلیل به پذیرش محض مذهب شیعه توسط مردم نیست و تغییر مذهب به اجبار قزلباشان بود و مردم صرفاً زبانی به مذهب شیعه روی آوردند و همچنان طرفدار ازبکان بودند، اما به علت سکونت قزلباشان می ترسیدند که آن را عنوان کنند. حکومت شاه اسماعیل در شهرهای سنی مذهبی مثل هرات که مرکز مهم سیاسی و استراتژیکی بود همواره بر پایه استبداد بود و اطلاعات از فرامین پادشاه ضروری و واجب می نمود و در صورت عدم اطاعت، حکم کافر برای فرد صادر و حکم او مرگ بود.

۲. پیامدهای اقتصادی-سیاسی: به گزارش تواریخ و سفرنامه ها، شاه اسماعیل با فتح شهرهای مختلف به فکر کسب ثروت نبود و از شهرهای فتح شده غنائم دریافت نمی کرد، اما رشد یکباره اوزان سکه ها در شهر تازه فتح شده ای همچون هرات، خلاف این امر را ثابت می کند. افزایش وزن سکه نشان از تبادلات تجاری بالای شهر هرات در ۹۱۶ق دارد که بیانگر توجه شاه اسماعیل به تجارت زمینی در مسیر جاده ابریشم بلافاصله بعد از شکست ازبکان است. با افزایش تجارت، سکه های بیشتری ضرب شد و به نوعی مواجب و حق الضرب دولت نیز افزایش یافت که به گردش مالی حکومت کمک می کرد و باعث ثروت اندوزی حکومت می شد. لازم به ذکر است که رونق تجاری در این ناحیه صرفاً برای رفع نیازهای اقتصادی نبود، بلکه شاه اسماعیل از این امر نیز اهداف سیاسی را دنبال می کرد. شکست ازبکان به لحاظ سیاسی برای استقلال ایران امری واجب بود و از پیشروی های ازبکان جلوگیری شد و اگر ازبکان شکست نمی خوردند، حکومت شاه اسماعیل در خطر می افتاد. شهر هرات نیز به لحاظ سیاسی یکی از چهار ایالت مهم خراسان بزرگ و محل تلاقی تمدن شرق و غرب و نقطه اتصال تمام راه هایی بود که به ممالک عمده آسیا می رفت. بنابراین، ضرب سکه در هرات چندین اهداف سیاسی از جمله کنترل احتمالی شورش مردم، افزایش قدرت در شهرهای نواحی شرقی، حفظ و تثبیت استقلال سیاسی ایران برای همسایگان، انتقال قدرت شاه اسماعیل به ماوراءالنهر، ورود نقره بیشتر برای ضرب سکه و

Aghili, A. (1981). Harmonious Cadence in the Coin. *Future Magazine*, (1-2), 38-41. (in Persian)

Aghili, A. (1998). *Dar al-Zarb of Iran in the Islamic era*. Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. (in Persian)

Aghili, A. (2010). *Money & Coins* (A. Bahramian, Trans.). The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian)

Ahangaran, A. (2016). *Causes and historical factors of the separation of Herat from Iran during the Qajar period* [Doctoral dissertation]. ProQuest Dissertations and Theses Global.

Amini Hiravi, A. S. A. (2004). *Futuhāt-I Shahi (History of Safavid dynasty until 920 A.H.)* (M. R. Nasiri, Trans.). Tehran University Press. (in Persian)

Barthold, W. (1930). *Historico-Geographical Survey of Iran* (H. Serdadver, Trans.). ittihadie. (in Persian)

Bayāt, O. B. (1959). *Don Juan of Persia* (M. Rajabnia, Trans.). B.T.N.K. (in Persian)

Behshid, B. (2019). A review of the history of Shah Ismail Safavi's emergence in the political arena of Iran based on the new coins found of him. *The Specialized Scientific Quarterly of Iranian Archeology - Shushtar Unit*, 13-19. (in Persian)

Bozorg Bigdeli, S., Akbari Gandomani, H. A., & Mohammadi Kalesar, A. (2007). Symbols of Eternality: A Study of Circular Symbols in Religious and Mythical Texts. *Research on Mystical Literature*, 1(1), 79-97. (in Persian with English abstract)

Calmard, J. (2006). *Etudes Safavides* (S. D. Tabaei, Trans.). Art Academy Publications. (in Persian)

Chardin, S. J. (1957). *Voyage de Chardin en Perse et autres Lieux de l'Orient* (M. M. Abbassy, Trans.; Vol. 4, Part 2). Amir Kabir Press Institute. (Original work published 1959)

پرداخت حقوق قزلباشان، ایجاد یک حکومت نظامی و تفهیم مشروعیت شاه اسماعیل به مردم را به همراه داشت.

۳. پیامدهای اجتماعی: در ۹۱۶ق، شاه اسماعیل بیشتر به منافع حکومتی خود اهمیت می‌داد تا وضعیت فکری و اجتماعی مردم هرات. او با عملکردی سیاسی در تلاش بود تا جامعه را تغییر دهد و مردم عام در راستای اهداف شاه اسماعیل قدم بردارند و علیه آن شورش نکنند که در این عملکرد نیز موفق بود. شاه اسماعیل در ابتدا با اعمال زور، تهدید مردم، تبعید، قتل‌عام، افزایش مالیات، کاهش اوزان سکه‌ها و افزایش تورم و غیره مردم را در مضیقه قرارداد و باعث افول اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مردم شد. از طرفی هنرمندان ضراب نیز از آزادی بیان برخوردار نبوده و ضرابخانه تحت کنترل حکومت بود و بر اساس خواسته‌های حکومتی سکه ضرب می‌شد. بر اساس سکه‌های مورد مطالعه، نقوش ترنج، دایره، نیم‌دایره، زنجیره و مربع رواج یافت که نشانگر اهمیت شاه اسماعیل به گسترش اولیهٔ مذهب شیعه در این منطقه است. با بهره‌گیری از سکه‌ها به‌واسطهٔ ضراب، سعی در انتقال مفهوم اینکه هر فردی مذهب شیعه را بپذیرد به بهشت می‌رود که به‌نوعی بیان ارجحیت مذهب شیعه نسبت به دیگر مذاهب بود، در کانون توجه قرار گرفت. در بین مردم کم‌سواد جامعهٔ هرات دوگانگی رخ داد که در نهایت باعث تغییر مذهب مردم شد و بعد از آن با گسترش تجارت در همان سال و افزایش امنیت راه‌های تجاری باعث ورود کاروان‌های تجاری مختلف به هرات شد و بازار مجدد رونق گرفت. تبادلات سکه‌ها و اوزان و کیفیت سکه‌ها بیشتر شد که باعث ثروت‌اندوزی مردم شیعه و تغییر تفکرات مردمی شد که هرچند به‌ظاهر به فکر حفظ منافع خود بودند. در همان سال، هرات به یکی از مراکز اصلی مذهب شیعه در شرق ایران مبدل شد.

Reference

Afzali, N. (2018). *The Study of Economic Situation of Khorasan Province in the Period of Safavid Dynasty* [Master's thesis]. ProQuest Dissertations and Theses Global.

- Politics* (Vol. 1). Hoza and University Research Institute Publications. (in Persian)
- Kazem Imam, S. M. (1969). *Mashhade-Tous (A Genaral Information About the History and Geography of Khorasan, Ancient touse and the Holy city of meshed)*. publications of Malik National Library. (in Persian)
- Keyvani, M. (2020). *Trade and Artisans' Guilds in the Safavid Era*. The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian)
- Khazaei, M. (2002). A thousand roles. *Publications of the Institute of Islamic Art Studies*, 1(49–50), 102–103. (in Persian)
- Labbaaf-Khaniki, M. (2014). Interactions between Nishapur and the Silk Road in the Sasanian Period. *Journal of Archaeological Studies*, 6(1), 87–97. (in Persian with English abstract)
- Le Strange, G. (1998). *The lands of the eastern caliphate* (M. Erfan, Trans.). Scientific and cultural publications.
- Mahvan, A. (2004). *Mashhad Al-Reza History*. Mahvan Publications. (in Persian)
- Matthee, R., Floor, W. M., & Clawson, P. (2013). *The monetary history of Iran: From the Safavids to the Qajars* (J. Abbasi, Trans.). Naamak. (Original work published 1953)
- Matthee, R. P. (2006). Mint Consolidation and the worsening of the Late safavid Coinage: The mint of Huwayza (H. Zandieh, Trans.). *New Historical Studies*, 2(2), 14–53. (in Persian)
- Mirzaamini, S. M. M., & Bassam, S. J. E. (2011). A Study on the Symbolic Significance of Medallion in Persian Carpet. *Iranian Journal of Hand Woven Carpet*, 7(18), 9–30. (in Persian)
- Mojir Shaibani, N. A. (1967). *The formation of the Safavid Empire, the revival of national unity, a treasure of*
- Esmaili, S. (2006). *A Study on the Seals and Coins of the Safavid*. Research Institute of Cultural Heritage Organization. (in Persian)
- Faizi, F., Hajizadeh, K., & Sattarnejad, S. (2017). The influence of Shiite beliefs and teachings on the decorations of Safavid period coins. *Jondishapour Journal*, 2(8), 13–23. (in Persian)
- Falsafi, N. (1968). *The life of Shah Abbas I* (Vol. 1). Scientific Publications. (in Persian)
- Farahbakhsh, H. (2006). *Iranian hammered coinage 1500-1879 AD*. Farahbakhsh. (in Persian)
- Fathi, L. (2022). *Motifs Ancient Coins (Timurid period)*. pazineh. (in Persian)
- Fazeli, F. (2013). *KHORASAN status in IRAN & OZBAKAN relation during SAFAVID's era* [Master's thesis]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Feridun Bey. (n.d.). *Mecmua-ı müinşeat-ı* (Vol. 1).
- Ghafari Fard, A. Q. (1997). *Safavid & Uzbeks relations (913-1031 H.G.)*. Publishing Institute of the Ministry of Foreign Affairs. (in Persian)
- Grayeli, F. (1995). *Nishabur The Turquoise Town*. Khavaran Publishing. (in Persian)
- Haddad Adel, G. A., & Mirslim, M. (1996). *Encyclopaedia of the world of Islam*. The Centre for the Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian)
- Hajianpour, H. (1999). Relations Iranians and Uzbakan the era of Shah Tahmasab Safavid. *Journal of The Faculty of Letters and Humanities*, 2(18–19), 35–60. (in Persian)
- Ibn Hawqal, M. A. (1987). *Safar Name-ye Ibn e Hawqal (surat ol-ard)*, *Historical geographie of Iran in 4th. Centry A.H.* (J. Shear, Trans.). Amir Kabir. (Original work published 1986) (in Persian)
- Jafariyan, R. (2000). *The Safavids in the Arenas of Religion, Culture and*

- Savagheb, J., Shahidani, S., & Amra'ee, S. (2016). The Process of Change in the Imprints (Images and Religious Mottos) on the Coins Minted in the Safavid Period. *Journal of Iranian Islamic Period History*, 7(12), 63–111. (in Persian with English abstract)
- Savory, R. M. (1987). *Studies on the History of Safawid Iran* (A. Q. Ghafari Fard & M. B. Aram, Trans.). Amir Kabir Publications. (in Persian)
- Seyyed Moosavi, S. A. (2019). *Review of Iranian Mints in Safavid Period* [Master's thesis]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Taghizade, S. (2012). *Organization of Coins and Bills in Museums; Methods and a Development Guideline* [Master's thesis]. ProQuest Dissertations and Theses Global.
- Taheri, A. (2004). *The political and social history of Iran from the death of Timur to the death of Shah Abbas*. Scientific and Cultural Publishing Company. (in Persian)
- Tahmasbi, S. (2013). The formalization of Shiism in Safavid era Khorasan. *Research Journal of Iran Local Histories*, 1(2), 105–113. (in Persian)
- Tattavi, A., & Qazvini, A. KH. (1999). *Tarix ealfi (The thousand-year history of Islam)* (A. Al Davud, Trans.). Thought of the day - Cottage. (in Persian)
- Torabi Tabatabai, S. J. (1971). *Coins of Islamic kings of Iran* (Vol. 2). Azerbaijan Museum
- Yaqut Hamavi, A. (2001). *Mojam-ol-Boldan* (A. N. Monzavi, Trans.). Cultural Heritage Organization.
- Iranian research*. Tehran University Press. (in Persian)
- Motevali, A., Aslani, E., & Fazli, F. (2014). Consequences of Uzbekan invasion of Khorasan region in Safavid period. *Research Journal of Iran Local Histories*, 2(4), 144–161. (in Persian)
- Mushīrī, M. (1972). *Coins of Shah Ismail I*. Gothenburg. (in Persian)
- Navai, A. H., & Ghaffari fard, A. GH. (2010). *History of Political, Social, Economic and Cultural Transformation of Iran in Safavids Period*. samt. (in Persian)
- Olearius, A. (2000). *The Travels of OLEARIUS in Seventeenth-Century Persia* (H. Kurd Bacheh, Trans.; Vol. 2). Hirmand Publications. (in Persian)
- Parsadost, M. (1998). *Shah Tahmasb Safavid*. Publication. (in Persian)
- Qadyani, A. (2005). *History of culture and civilization of Iran during the Safavid period*. Farhang Maktoob Publications. (in Persian)
- Qaini, F. (2016). *Sekkeha-ye Safavid (Safavid Coins) in Persian Numismatics*. Pazineh. (in Persian)
- Qashqaienejad, Z., & Aghajari, S. H. (2013). Decline of Money Value in Safavid Era and Its Main Reasons. *History of Islam and Iran*, 23(18), 1–13. (in Persian with English abstract)
- Ranjbar, A. (1984). *Great Khorasan (A discussion about several cities of Khorasan)*. Amir Kabir. (in Persian)
- Ravandi, M. (1985). *Social history of Iran* (Vol. 5). Inscription printing house. (in Persian)
- Sarfaraz, A., & Avarzamani, F. (2012). *Iranian Coins: From the Early Beginning to Zand Dynasty*. samt. (in Persian)
- Sarwar, GH. (1995). *History of Shah Ismail Safawi* (M. B. Aram & A. Q. Ghafari Fard, Trans.). Academic Publishing Center. (Original work published 1939)

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 31 Dec 2022 | Revised 19 Apr 2024 | Accepted 11 Jun 2025 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Reflection of the left (socialist) discourse in the historiography of Ghubar With reference to "Afghanistan on the path of history"

Reza Arefi ^{(a)*}, Valiollah barzegar klishomi ^(b), Esmail Changizi ardehaei ^(c)

- a) PhD student of Islamic History and Civilization at Imam Khomeini International University Eran
- b) Assistant Professor at the Department of History and Civilization of Islamic Nations at Imam Khomeini International University, Eran, (v.barzegar@isr.ikiu.ac.ir)
- c) Assistant Professor of the History Department of Kharazmi University, Eran, (changizi@khu.ac.ir)

Keywords

Socialist historiography, Ghulam Mohammad Ghubar, Afghanistan, thematic analysis.

Citation

Arefi, R., Barzegar Klishomi, V., & Changizi Ardehaei, E. (2025). Reflection of the left (socialist) discourse in the historiography of Ghubar With reference to "Afghanistan on the path of history". *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 89-110.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The discourse of leftist historiography, alongside nationalist historiography, was an effort towards the modernization of Afghanistan in continuation of the Constitutionalist Movement. Ghulam Mohammad Ghobar (1897-1978 AD) is considered one of the most renowned left-leaning historians of Afghanistan. Despite the authoritarian environment, he published his historical works with a critical and analytical perspective, among which his book *Afghanistan in the Course of History* is a notable resource for scholars of Afghan history. The present study, seeking to answer the question of what the components and characteristics of Ghobar's historical perspective and historiography are and how they are reflected in his work, has employed a qualitative method using thematic analysis as the technique for data analysis. Therefore, explaining the dominant discourses in Ghobar's historiography is an objective of this research. The findings indicate the profound depth of the influence of the socialist discourse on his intellectual framework, though nationalism has also cast a shadow on his thoughts and writings. The logic of Ghobar's historiography has an anti-class and anti-aristocratic nature. He endeavored to bring marginalized groups into the text of history and to establish a connection between contemporary Afghanistan and its historical past. Thus, if contemporary historians sought out events within royal courts, Ghobar's gaze was focused on the life and sufferings of the subaltern.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.378778.1095>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232109.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (areefyreza@yahoo.com)

Introduction

Afghan historiography, with its deep roots in the Khorasan tradition, has frequently privileged narrative accounts over theoretical engagement. While a limited number of historians, such as Katib, Ghubar, and Farhang, have adopted a modern perspective, the field broadly requires critical appraisal to ascertain the value of its written heritage. Within this context, the posthumous publication of Mir Ghulam Mohammad Ghobar's *Afghanistan dar Masir-e Tarikh* (Afghanistan on the Path of History) marked a significant event. Composed after the author's rejection of political life (*hayat*), the work's anti-establishment and critical approach to the ruling discourse provoked considerable debate. Its subsequent canonisation following the ascendancy of a Marxist government in Kabul cemented its status as an influential historical text, and it was incorporated into educational curricula.

Methodology

This study employs a qualitative methodological framework. Data was collected using a library-documentary method and analysed through thematic analysis. The resulting thematic network serves as the study's conceptual framework. It is crucial to note, however, that the primary theoretical lens and overarching strategy is critical discourse analysis. Thematic network analysis is thus utilised as a subsidiary analytical technique within this larger framework. The subject of this research is Ghobar's *Afghanistan on the Path of History*. This text was selected for its singular influence; among Ghobar's oeuvre, it is the most frequently cited by scholars of Afghan studies and is widely regarded

as a seminal work in the modern historiography of Afghanistan. Sampling was purposive, aligned with the research questions and the interpretive nature of the inquiry.

The research is guided by the following questions:

- What are the defining characteristics and components of Ghobar's historiography?
- To what extent is socialist discourse reflected in his historical writing?
- Why have some scholars identified him as a progenitor of an Afghan nationalist discourse?
- How prominent is the position of social history—specifically of the common people (*Khaluk-Tudeh*)—in his work?

Analysis and Findings

In response to the primary research questions, the analysis yields the following results:

Ghobar's historiography can be interrogated from two distinct angles. The first reveals a profound influence from socialist discourse, which provides the core theoretical framework for his analysis of historical events. A principal component of his approach is the focus on subaltern social groups. In other words, a socialist worldview fundamentally structures his intellectual system. The components of Marxist historiography—including class conflict (featuring workers, peasants, landlords, and feudal structures), and concepts such as reaction, imperialism, bourgeoisie,

colonialism, and independence—are highly prominent. Furthermore, economic concepts like production, capital, value, the free market, and state economy are central to his narrative. Ghobar's reading of history is thus predominantly centred on economic structures and an analysis of historical development driven by economic interests. A key finding is that Ghobar successfully constructed his work upon the thesis of historical materialism. While the later rise of a leftist government in Kabul contributed to the hegemony of his historiographical discourse, his critical approach towards the ruling class and colonialism was intrinsically influential.

The second angle examines the dominance of an Afghan nationalist discourse in Ghobar's writing. Although he explicitly challenged 19th-century European nationalist thought, his work remains entangled within its discursive framework. Consequently, several scholars classify him as a nationalist historian. The frequent recurrence of archaic symbols—a core component of nationalist rhetoric—and the connection of modern Afghan values to an ancient Hindu Kush civilisation demonstrate the permeation of a nationalist vision. Ghobar constructs a direct, often unmediated, bridge between contemporary Afghanistan and its ancient past, eliding significant temporal and historical gaps. In conclusion, while his historiography represents a synthesis of leftist and nationalist ideas, the predominant governing discourse is "socialism."

Conclusion

This study has analysed the dominant discourses underpinning Ghobar's

historiography in Afghanistan on the Path of History. The findings position Ghobar as a foundational modern historian in Afghanistan, whose intellectual development was shaped by the rapid influx of Western modernity, domestic political tyranny, social inequality, and the contemporary prosperity of international leftist discourse.

Ghobar emerges as a committed intellectual, whose work is characterised by a moralistic impulse to guide the reader toward a prescribed solution, alongside a claim to objective, fact-based historiography. This mode of writing—often employing romanticised symbols, collective ideals, and categories like "precious heritage" and "national sovereignty"—invokes a desire for independence. This synthesis carries the superstructure of both nationalist and socialist ideas. A critical question arising from this approach is whether this invoked "independence" signifies liberation from authoritarian structures or merely from colonial domination—a question that merits separate, detailed investigation. Reflection of the left (socialist) discourse in the historiography of Ghobar With reference to "Afghanistan on the path of history"

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱

مقاله پژوهشی

بازتاب گفتمان چپ (سوسیالیستی) در تاریخ‌نگاری غبار، با تکیه بر کتاب افغانستان در مسیر تاریخ

رضا عارفی (الف)*، ولی‌الله برزگر کلیشمی (ب)، اسماعیل چنگیزی اردهایی (پ)

(الف) دانشجوی دکترا، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ع)، قزوین، ایران. هیئت‌علمی گروه تاریخ، دانشگاه تعلیم و تربیه، کابل

(ب) استادیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ع)، قزوین، ایران (v.barzegar@isr.ikiu.ac.ir)

(پ) استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران (changizi@khu.ac.ir)

چکیده

گفتمان تاریخ‌نگاری چپ در کنار تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی، تلاشی در راستای نوسازی افغانستان در تداوم جنبش مشروطیت بود. غلام محمد غبار (۱۲۷۶-۱۳۵۶ ش) از جمله معروف‌ترین تاریخ‌نگاران چپ‌گرای افغانستان محسوب می‌شود. او با وجود فضای استبدادی، با نگرشی انتقادی و تحلیلی به انتشار آثار تاریخی خود پرداخته و در این میان کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* یکی از منابع مورد توجه پژوهشگران تاریخ افغانستان است. پژوهش حاضر نیز برای پاسخگویی به این مسئله که مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری غبار چیست و چگونه در تاریخ‌نگاری او بازتاب یافته است، از روش کیفی و تکنیک تحلیل مضمون به عنوان تحلیل داده‌های تحقیق حاضر استفاده شده است. بنابراین، تبیین گفتمان‌های حاکم بر تاریخ‌نگاری غبار از اهداف این پژوهش بوده و یافته‌ها بیانگر تأثیر بسیار عمیق گفتمان سوسیالیستی در منظومه فکری اوست، اما ناسیونالیسم هم بر افکار و نوشته‌های او سایه افکنده است. منطق تاریخ‌نویسی غبار، ماهیت ضدطبقاتی و اشرافی دارد. او کوشیده تا گروه‌های فرودست جامعه را وارد متن تاریخ سازد و بین افغانستان امروزی و گذشته تاریخی آن پیوند برقرار کند. بنابراین، اگر تاریخ‌نویسان معاصر، رویدادهای درون کاخ‌های سلطنتی را می‌جویند، نگاه غبار معطوف به زندگی فرودستان و رنج‌های آن‌هاست.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۳۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۸۹-۱۱۰.

واژگان کلیدی:

تاریخ‌نگاری سوسیالیستی، غلام محمد غبار، افغانستان، تحلیل مضمون

استناد به مقاله:

عارفی، رضا؛ برزگر کلیشمی، ولی‌الله و چنگیزی اردهایی، اسماعیل. (۱۴۰۴). بازتاب گفتمان چپ (سوسیالیستی) در تاریخ‌نگاری غبار، با تکیه بر کتاب افغانستان در مسیر تاریخ. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*. ۱۶ (۵۹)، ۸۹-۱۱۰.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.378778.1095>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232109.html

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

در چند دهه گذشته، مطالعات تاریخی تحولات بنیادین را تجربه نموده و آراء و مکاتب بسیار متنوعی ظهور یافته است. در این دوره، تحول شگرفی در نگرش مورخان از موضوعات سیاسی (نقل اعمال و سیاست حکام و فرمانروایان) به سمت موضوعات اجتماعی پدید آمد. تاریخ انتقادی به جای تاریخ توصیفی و تاریخ تحلیلی به جای تاریخ توصیفی مورد استفاده پژوهشگران قرار گرفت (Moftakhari, 2011, p. 3). با ظهور مکاتب جدید روش‌شناسی، انقلابی در رشته تاریخ به وقوع پیوست. نشریه‌هایی نظیر *آنال* در فرانسه و گذشته و حال در انگلیس کانون تحولات جدید بوده است. موضوعاتی همچون جمعیت، شهر، خانواده، زنان، طبقات، ورزش، جغرافیا و شرح حال روانی جامعه، عناوینی هستند که طی چند دهه اخیر بر عناوین تاریخ سنتی سبقت گرفته و آن‌ها را تحت الشعاع قرار داده است (Razavi & Rahnama, 2017, p. 78). تاریخ‌نویسی در افغانستان/خراسان قدیم، دارای سنتی دیرینه است، اما با وجود آن، غفلت از مباحث نظری در میان تاریخ‌نگاران امری رایج بوده است. رویکرد تاریخ‌نگاری در این کشور غالباً به شکل روایی و تعداد اندکی از نویسندگان همچون کاتب، غبار، فرهنگ و دیگران، وقایع این سرزمین را با نگاهی متجددانه ثبت کرده‌اند. نمایاندن ارزش واقعی این میراث مکتوب در زمینه تاریخ‌نگاری به نقد و داوری نیازمند است. در این میان کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* اثر غبار، زمانی از توقیف حکومت آزاد شد که نویسنده آن در قید حیات نبود و به دلیل ماهیت ضدطبقاتی و رویکرد انتقادی کتاب به گفتمان حاکم، واکنش‌های مختلف را به دنبال داشت، اما با فرادستی و حاکم شدن گفتمان مارکسیستی در افغانستان، اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت و به عنوان اثر تأثیرگذار تاریخی، وارد متون آموزشی شد.

پیشینه پژوهش

غبار آدم گمنامی نیست، بلکه هر فردی از منظرهای مختلف به کارنامه سیاسی و فرهنگی او نگاهی داشته است. از مهم‌ترین پیشینه‌های تحقیقاتی در این زمینه می‌توان از مجموعه مقالاتی نام برد که به مناسبت صدمین سالروز تولد غبار به همت پویا فاریابی در ۱۳۸۰ ش منتشر شد. علاوه بر آن، گفتگویی به همت بنیاد آرمان شهر تحت عنوان «شصت سال تاریخ‌نگاری در افغانستان» در ۱۳۹۰ ش چاپ شده است. این منابع به دلیل رویکرد توصیفی به شاخصه‌های تاریخ‌نگاری غبار با پژوهش حاضر سنخیت دارند. از مصادیق این آثار پژوهشی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: مقاله پژوهشی رسول رحیم (۱۳۸۰) با عنوان «نگاهی به اصول تاریخ‌نگاری و شخصیت سیاسی غلام محمد غبار»، به عوامل روی آوردن غبار به تاریخ‌نگاری پاسخ می‌دهد و در نهایت می‌کوشد رویکرد ناسیونالیستی او را در امر تاریخ‌ورزی توجیه کند. جستار دوم از رهنورد زریاب (۱۳۸۰) با عنوان «نقش‌هایی از شقاوت‌های شرقی» به نقد و بررسی محتوای جلد دوم افغانستان در مسیر تاریخ پرداخته است. به اعتقاد زریاب، این کتاب نه تنها تاریخ، بلکه ترکیبی از رمان، خاطره، زندگینامه، نسب‌شناسی و انسان‌شناسی است. به نظر زریاب، غبار موفق شده ماهیت استبداد سیاسی افغانستان را با تمام شقاوت‌های آن بازتاب دهد. امیری (۱۳۹۰) در گفتگوی «دسته‌بندی تاریخ‌نگاری معاصر افغانستان» از غبار به عنوان تاریخ‌نگار مدرن نام برده و رویکرد باستان‌گرایی او را به چالش کشیده است. مقالاتی با عناوین «خاطرات سیاسی غبار»، «بازتاب پژوهش‌های غبار در مطبوعات»، «غبار قله بلند آزادی» نیز در آن مجموعه مشاهده می‌شوند. یافته‌های مشترک پژوهش‌ها به این نکته دامن زده که غبار در زمره روشنفکران و مورخان افغانستان محسوب می‌شود که خواهان اصلاحات غیردینی، جدایی دین از سیاست، تأمین عدالت اجتماعی-اقتصادی و کم‌رنگ شدن سیطره نهاد

روحانیت در راهبرد جامعه افغانستان بود. با چنین رویکردی، مراکز نظریه‌پرداز مذهبی سنت‌گرا و سیاست‌پیشگان دربار، غبار و بسیاری از همفکرانش را راهی حبس و به انزوای اجتماعی ناخواسته وادار نموده‌اند. تفاوت پژوهش حاضر با منابع فوق در این است که در آثار مذکور، تأثیر گفتمان سوسیالیستی بر بینش و روش تاریخ‌نگاری غبار به شکل تخصصی و حرفه‌ای داوری نشده، بلکه اغلب با رویکرد توصیفی به کارنامه سیاسی او پرداخته‌اند.

روش پژوهش

رویکرد روشی انجام پژوهش حاضر، کیفی است. داده‌ها با استفاده از روش عام کتابخانه‌ای-اسنادی گردآوری شده و از تکنیک تحلیل مضمون برای تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است. تحلیل مضمون رویکردهای مختلفی دارد که تحلیل شبکه مضامین یکی از ابزارهای پرکاربرد آن محسوب می‌شود (Sheikhzadeh, 2019, pp. 35-40). شبکه مضامین ارتباط میان مضامین را در نگاره‌های شبیه تارنما نشان می‌دهد. نمودار بافت شبکه مضامین این پژوهش به مثابه چارچوب مفهومی آمده، اما باید افزود راهبرد اصلی و چارچوب نظری تحقیق حاضر، تحلیل گفتمان است و از ابزار تحلیل شبکه مضامین صرفاً به عنوان یک تکنیک تحلیلی استفاده می‌شود. جامعه آماری این پژوهش کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* و دلیل انتخاب آن به این شرح است که در میان تمام آثار تاریخی غبار، این منبع بیش از همه مورد استناد پژوهشگران مسائل افغانستان قرار گرفته و ازجمله کتاب‌های تأثیرگذار در حوزه تاریخ‌نگاری افغانستان است. در صورت لزوم به سایر آثار تاریخی او نیز استناد شده است. شیوه نمونه‌گیری با توجه به مقتضای سؤالات پژوهش و ماهیت تحقیق هدفمند می‌باشد. بنابراین، مهم‌ترین پرسش‌های تحقیق حاضر عبارت‌اند از: مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری غبار چیست؟ تأثیر گفتمان سوسیالیستی در تاریخ‌نگاری او تا چه میزان عمیق است؟ چرا برخی از

پژوهشگران از او به عنوان بنیان‌گذار گفتمان ناسیونالیسم افغانی نام برده‌اند؟ جایگاه تاریخ اجتماعی «خلق-توده» تا چه حد در تاریخ‌نگاری او برجسته است؟

حیات فکری و قلمی غبار

غلام محمد غبار فرزند میرمحبوب‌خان، ۱۲۷۶ش در شهر کابل چشم به جهان گشود. از تحصیلات رسمی او گزارش رسمی در دسترس نیست. طبق روایتی از حشمت خلیل پسر غبار در پیشگفتار جلد دوم *افغانستان در مسیر تاریخ*، او در حوزه‌های تاریخ و ادبیات، فلسفه و منطق تخصص پیدا نمود (Ghubar, 1999, p. 277). نکته قابل تأمل اینکه افغانستان آن دوران نه تنها فاقد نظام آموزشی مدرن بود، بلکه سیستم آموزشی سنتی نیز به دلیل بی‌ثباتی مداوم سیاسی از هم پاشیده بود. به همین دلیل، مطالعات غبار بیشتر با تلاش شخصی صورت گرفت، زیرا برابر با دوره جوانی غبار، نهاد تحصیلات عالی در افغانستان وجود نداشت، اما برخی مدارس دینی مانند «دارالعلوم سلطنتی» در شهر کابل و تعدادی مکاتب آموزشی تا کلاس دوازدهم فعال بود (Daulatabadi, 2003, pp. 460-470). در دوره جوانی غبار، افغانستان درگیر تحولات اجتماعی-سیاسی می‌شود. در پی ظهور تفکر مشروطه‌خواهی در ایران و ترکیه، افغانستان با توجه به تأثیرات استعمارگران دولت بریتانیا در هند، بیشتر از همه دچار تغییر گردید. در این زمان برنامه‌های گسترده‌ای برای نوسازی افغانستان در حال اجرا بودند (Gregorian, 2017, pp. 231-238). ظهور مطبوعات، مدارس آموزشی به سبک مدرن، تفکر مشروطیت و استقلال‌خواهی در دو دهه اول قرن بیستم میلادی، از نمونه‌های بارز نوسازی افغانستان به شمار می‌رود. در دهه سوم قرن بیستم میلادی، مصادف با حکومت امان‌الله‌خان (۱۹۱۹-۱۹۲۹م) روند اصلاحات شتاب بیشتری گرفت (Ghubar, 1967, pp. 793-799)، اما

در عمل به دلیل کمبود شدید نیروهای تحصیل‌کرده و نخبه در جامعه افغانستان، طرح‌های نوسازی موفقیت‌آمیز نبودند، چراکه شواهد نیز بر عدم حضور حتی یک نفر متخصص در امور حقوقی آن روزگار در سراسر افغانستان دلالت دارند ([Amiri, 2012, p. 223](#)) بنابراین، روند نوگرایی در شکل‌گیری نگرش تاریخ‌نگاری غبار تأثیراتی عمیق نهاد.

غبار در دوره جوانی، استبداد سیاسی را نیز تجربه می‌کند و رویدادهایی همچون به رگبار بسته شدن اعضای نهضت مشروطیت توسط امیر حبیب‌الله را مشاهده می‌کند ([Habibi, 1993, p. 95](#)). با شکست نوسازی، این کشور همچنان از استبداد رنج می‌برد. همین استبداد سیاسی و نابرابری اجتماعی در افغانستان، باعث شکل‌گیری تفکر ضدطبقاتی غبار می‌شود. او پس از استخدام در وزارت خارجه و سفر به پاریس و لندن، به‌عنوان سرکاتب سفارت مشغول به‌کار می‌شود. این دوران در تکامل فکری او و آگاهی یافتن از گفتمان‌های سوسیالیسم و ناسیونالیسم بسیار پرثمر بود ([Shour, 2001, p. 57](#)). برخی منابع نیز به مأموریت غبار به‌عنوان معاون «شرکت امانیه» و نمایندگی تجاری آن در نمایشگاه مسکو (۱۳۰۳ش) اشاره دارند ([Ghubar, 1989, p. 6](#)). بی‌تردید، تولد افغانستان به‌عنوان یک کشور جدید زیر چتر استعمار بریتانیا باعث شکل‌گیری گفتمان ناسیونالیسم در اندیشه غبار می‌شود و این منظومه فکری در تاریخ‌نویسی او به شکل بارزی تبلور یافته است.

کارنامه سیاسی غبار پررنگ است. او از بنیان‌گذاران اصلی جریان سیاسی موسوم به «وطن» محسوب می‌شود. این حزب در (۱۳۲۹ش / ۱۹۵۰م) تأسیس شد و یک دهه قبل از ظهور حزب دموکراتیک خلق با نگرش سوسیالیستی فعالیت داشت ([Farhang, 1988, pp. 476-480](#)). غبار در کنار نورمحمد تره‌کی، ببرک کارمل و طاهر بدخشی ازجمله هیئت مؤسسان حزب دموکراتیک خلق افغانستان به شمار

می‌آیند. غبار پیوسته با رهبران حزب دموکراتیک خلق افغانستان دیدارهایی داشت، اما باوجود داشتن تفکر سوسیالیستی، از ادامه کار با حزب تحت حمایت مستقیم شوروی سرباز می‌زد، زیرا اندیشه ناسیونالیستی و ضد استعماری باعث می‌شد تمایل چندانی به اتحاد جماهیر شوروی نداشته باشد ([Mehreen, 2001, p. 120](#)).

سلطان‌علی کشتمند از اعضای حزب دموکراتیک خلق می‌گوید: غبار در جلسات اولیه تشکیل حزب شرکت می‌کرد و ضرورت تشکیل جریان سیاسی دموکراتیک را در اندیشه داشت، اما به سبب اختلاف فکری با برخی اعضای حزب، کناره‌گیری نمود ([Keshtmand, 2003, p. 132](#)) اکرم عثمان در خاطراتش می‌گوید: «آخرین باری که با غبار ملاقات کردم، وی بعد از تحلیلی دقیق از تاریخ افغانستان و نهضت مشروطیت بیان داشت: من کارنامه‌ای جز جنگ با استبداد داخلی و خارجی ندارم» ([Osman, 2001, p. 160](#)). از دیگر فعالیت‌های سیاسی غبار، وکیل منتخب شهروندان کابل در لوی جرگه پغمان در ۱۳۰۷ش / ۱۹۲۸م و راه یافتن به شورای ملی در دوره هفتم مجلس نمایندگان افغانستان (۱۹۴۹-۱۹۵۱م) بود ([Ghubar, 1999, pp. 272-](#) [273](#)).

بعد از سقوط دولت مشروطه‌خواه امیر امان‌الله (۱۹۲۹م) از یکسو استبداد و دیکتاتوری دوباره در این کشور برقرار شد و از سوی دیگر گفتمان سوسیالیستی به شدت در حال رونق گرفتن بود. در این زمان غبار دوبار زندانی و تبعید سیاسی می‌شود. این حوادث زمینه‌های شکل‌گیری بینش تاریخ‌نگاری ضد طبقاتی (سوسیالیستی) را در او فراهم ساخت. سپس در پی حصر خانگی، مهم‌ترین اثرش یعنی *افغانستان در مسیر تاریخ* را می‌نگارد. سرانجام در تاریخ ۱۶ دلو / بهمن ۱۳۵۶ش برابر با ۵ فوریه ۱۹۸۷م در سن ۸۰ سالگی، رخ در نقاب خاک کشید و برای همیشه خاموش شد.

مهم‌ترین فعالیت‌های فرهنگی غبار در دوره‌های مختلف زمانی، علاوه بر عضویت در انجمن ادبی کابل (تأسیس در ۱۳۱۰ ش) و انجمن تاریخ افغانستان (تأسیس در ۱۳۲۱ ش)، مدیریت نشریه *ستاره افغان* و نشریه *وطن* بود. کارنامه تاریخ‌نگاری او با عضویت در «انجمن ادبی کابل» آغاز می‌شود و با نگارش *افغانستان در مسیر تاریخ* پایان می‌یابد، آثار قلمی غبار عبارت‌اند از: ۱. *افغانستان و نگاهی تاریخی به آن* که در ۱۳۱۰ ش به چاپ رسید و محتوای آن جغرافیای تاریخی افغانستان را پوشش می‌دهد. این کتاب با اقتباس از آثار شرق‌شناسان مانند تذکره *جغرافیای تاریخی ایران* اثر بارتولد نگارش یافته، زیرا او ضمن معرفی منابع می‌گوید: «این علم (جغرافیای تاریخی) در دوره معاصر مورد مکاشفه بیشتری قرار گرفت. دانشمندان با استفاده از آثار کلاسیک، سفرنامه‌ها و باستان‌شناسی، آثار جالب‌توجهی تألیف نمودند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: *جغرافیای تاریخی ایران و ترکستان‌نامه* بارتولد، *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی* اثر لسترنج» (Ghubar, 1989, p. 11).

۲. *افغانستان در هندوستان*، ۱۳۱۱ ش در شماره اول تا نهم مجله کابل منتشر شد. ۳. *تاریخچه مختصر افغانستان از عهد اوستا تا قرن بیستم میلادی*، ۱۳۱۱ ش به چاپ رسید.

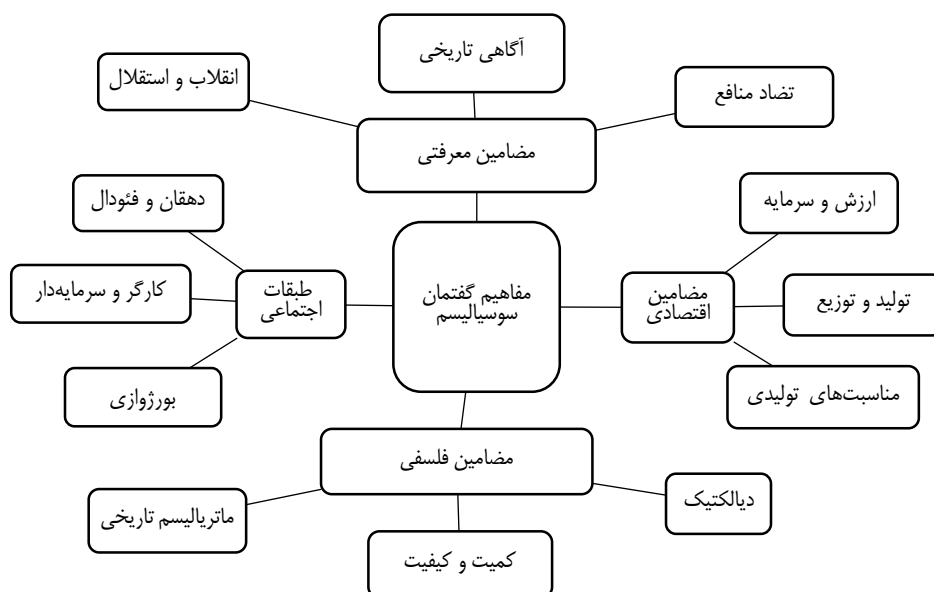
۴. *تاریخ احمدشاه ابدالی*، وقایع تاریخی قرن هجدهم میلادی افغانستان را پوشش می‌دهد. این کتاب در ۱۳۲۲ ش منتشر و بعدها به زبان روسی و سپس به انگلیسی ترجمه شد و به‌عنوان مهم‌ترین منبع مورد استفاده شرق‌شناسان قرار گرفت (Ghubar, Ibid., pp. 6-9).

۵. *رساله خراسان* که در ۱۳۲۶ ش چاپ شد. ۶. *رساله امرای محلی افغانستان*، در مجله آریانا در ۱۳۲۳-۱۳۲۲ ش به چاپ رسید. ۷. *تاریخ ظهور*

اسلام و نفوذ اعراب در افغانستان در ۱۳۲۶ ش منتشر شد. ۸. *تاریخ قرون اولی افغانستان* برای تدریس در کلاس‌های دهم مدارس در ۱۳۲۶ ش منتشر شد. ۹. *ادبیات دوره محمدزایی* در ۱۳۳۱ ش انتشار یافت. ۱۰. *افغانستان در مسیر تاریخ* در دو جلد که جلد نخست آن در ۱۳۴۶ ش و جلد دوم در ۱۳۷۷ ش منتشر شد. ۱۱. *تاریخ احزاب سیاسی افغانستان در قرن بیستم*. ۱۲. *خاطرات زندگی غبار* (دو عنوان اخیر هنوز به چاپ نرسیده‌اند).

نقد‌های غبار نسبت به مسائل روز در روزنامه‌های *اصلاح*، *انیس و وطن* منتشر می‌شد. مقاله «اقتصاد ما» در روزنامه *اصلاح*، ظهور و تکوین طبقه بورژوازی افغانستان را شرح می‌دهد (Ghubar, 1946, p. 6) و در این مقاله با تیزی تمام برخلاف تاریخ‌نگاری رسمی، به نقد بهره‌کشی سرمایه‌داران می‌پردازد. به روایت غبار، این مقاله با واکنش طبقات حاکم مواجه شد (Ghubar, 1999, p. 237).^۱ بنابراین، او در مقام نویسنده مطبوعاتی، قلم و حملات آتشینی داشت، اما در جایگاه یک مورخ، خونسرد و خالی از تعصب عمیق بود. استفاده غبار از مفاهیم اقتصادی، مانند مورخان کشورهای تازه استقلال‌یافته، ماهیت ضد سرمایه‌داری داشت، اما او در میان مورخان افغانستان اولین فردی بود که به شیوه هدفمند نظام سرمایه‌داری را نقد کرده است. تحلیل غبار از مسائل اجتماعی و اقتصادی مبنی بر گفتمان سوسیالیستی قابل‌تأمل است. برای تبیین مسئله اصلی پژوهش حاضر، ابتدا مفاهیم گفتمان چپ‌گرایی را در قالب شبکه مضامین (نمودار ۱) تنظیم می‌نماید و در گام بعدی بازتاب این مفاهیم را در تاریخ‌نگاری غبار موردبررسی قرار می‌دهد.

۱. «اولین صدای اعتراضی ضد امتیاز و انحصار سرمایه بزرگ، مقاله‌ای است با عنوان اقتصاد ما که در نشریه اصلاح منتشر شد و نگارنده که نویسنده مقاله بود در مجلس وزرا مورد بازپرسی و تهدید قرار گرفت» (Ghubar, 1999: 237).

نمودار ۱: شبکه مضامین تحلیل گفتمان چپ (مأخذ: نگارندگان)

غبار و روایت سوسیالیستی از تاریخ

غبار درست زمانی می‌زیست که سوسیالیسم به‌عنوان گفتمان غالب و ایدئولوژی حاکم، حیات فکری و فرهنگی بسیاری از کشورهای جهان را تحت تأثیر قرار داد و ادبیات سوسیالیستی به‌گونه‌ای نیرومند، محرک جریان‌های فرهنگی و ادبی محسوب می‌شد. این گفتمان متأثر از رونق جنبش بین‌المللی چپ بود که در دهه‌های شصت و هفتاد قرن بیستم میلادی به یگانه دستاویز ملل محروم در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین برای مبارزه با استعمار خارجی و استبداد داخلی بدل شده بود.

برخی از پژوهشگران معتقدند سوسیالیسم افغانی با فقر معرفتی مواجه است: «سوسیالیسم افغانی هرچند منش لنینی و استالینی فراوان داشت، اما ارتباط فکری مستقیم با لنین کمتر داشت و بیشتر از اقمار منطقه سوسیالیسم، به‌ویژه حزب توده در ایران ارتزاق فکری می‌کردند» (Amiri, 2012, p. 35). در این میان، غبار نخستین تاریخ‌نگار افغانی بود که روایتش را از تاریخ بر این حکم استوار ساخت: «تاریخ تمام جوامعی که تاکنون وجود داشته، تاریخ مبارزات طبقاتی بوده است». غبار با سرخط قرار دادن چنین حکمی توانست

خود را به‌عنوان نخستین تاریخ‌نگار سوسیالیست افغانستان معرفی کند. وجه مشترک تمام آثار پیش از کتاب افغانستان در مسیر تاریخ، روایت سرگذشت دربار بود. این غبار است که تاریخ را از عوام (توده غیرسیاسی) آغاز و به مردم (توده سیاسی) خاتمه می‌دهد (Arvand, 2019, p. 397).

مهم‌ترین مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری غبار

برای فهم بازتاب گفتمان سوسیالیسم در تاریخ‌نگاری غبار، در ادامه به تبیین مهم‌ترین مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری او می‌پردازیم.

طبقات اجتماعی و نزاع آن در تاریخ

واژه طبقه بارها در ادبیات کهن و نثر فارسی استفاده شده، اما معنای قدیم آن در گفتمان تاریخ‌نگاری سنتی، غیر از معنای امروزی است. مفهوم طبقات در تاریخ‌نگاری سنتی به معنای نزاع طبقاتی نبوده، اما وجه تمایز گروه‌های مختلف اجتماعی مانند پیامبران، خلفا، سلاطین و عوام به شمار می‌رفت. به‌طور مثال، مقصود جوزجانی از طبقات در کتاب *طبقات ناصری*، گروهی از انبیاء و پادشاهان است که وجه مشترک نبوت یا سلطنت، آنان را از سایر طبقات اجتماعی متمایز ساخته است (Jawzjani, 1963, pp. 133-144).

استفاده از مفهوم امروزی طبقات اجتماعی با دلالت مارکسیستی آن‌که بر رابطه انسان با نوع مالکیت، قدرت و مناسبت‌های اقتصادی اشاره دارد، برای نخستین‌بار توسط غبار در تاریخ‌نگاری افغانستان ترویج شد. غبار نخستین تاریخ‌نگاری است که درباره طبقات اجتماعی با ارقام و مشاهدات، بحث کوتاه اما بنیادینی را در ابتدای کتاب خود مطرح نمود. این شالوده‌شکنی غبار در امر تاریخ‌ورزی، ناشی از حاکمیت بینش سوسیالیستی در او می‌باشد، زیرا پرداختن به تحلیل طبقاتی تاریخ تا عصر غبار تابو شمرده می‌شد (Farhoud, 2020, pp. 8–9). او برخلاف گفتمان رایج در تاریخ‌نگاری سنتی، طبقات اجتماعی زمان خویش را در قالب گفتمان سوسیالیستی چنین دسته‌بندی می‌کند: «از نظر کمیت و کیفیت، طبقات اساسی امروزی جامعه افغانستان را طبقات ملاک و دهقان تشکیل می‌دهد» (Ghubar, 1967, p. 12).

طبقات اجتماعی که غبار معرفی می‌کند، عبارت‌اند از: «طبقه ملاکین: ملاک افغانستان از ۵۰ تا ۵۰۰ جریب زمین و بیشتر از آن دارند که به تجارت و مأموریت‌های دولتی هم مشغول‌اند. طبق آمارهای رسمی تعداد آنان معادل ۲۸ هزار خانواده و ۶٪ از مجموع زارعین افغانستان را تشکیل می‌دهد و مجموعاً ۷۰٪ زمین‌های آبی کشور را در دست دارند (Ghubar, 1967, p. 12). «طبقه دهقانان کشور نیز به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱. دهقانان مرفه‌الحال که هریک از ۲۰ تا ۵۰ جریب زمین دارند و طبق آمار رسمی، ۹٪ از مجموع زارعین کشورند.
 ۲. دهقانان میانه‌حال که از ۸ تا ۲۰ جریب زمین دارند.
 ۳. دهقانان خرده‌زمین‌دار که از ۳ تا ۸ جریب زمین دارند و بعضاً زمین‌های ملاکین را نیز اجاره می‌کنند.
 ۴. دهقانان کم‌زمین یا بی‌زمین که در اراضی ملاکین از نظر سهمیه‌کار، اجاره‌دار و یا گمارده‌شده زراعتی کار می‌نمایند. سه دسته اخیر، ۸۵٪ از

مجموع زارعین کشور را تشکیل می‌دهند و یک‌سوم دهقانان کشور بی‌زمین هستند (Ghubar, 1967, p. 12).
 بر اساس عرف، تاریخ‌نگاری تحلیلی باید در ابتدا تاریخ سلسله‌ها را از لحاظ نسب‌شناسی و انسان‌شناسی، شیوه معیشت و آداب و رسوم اجتماعی مورد بحث قرار دهد و سپس به ترتیب و توالی وقایع بپردازد (Horkheimer, 2004, p. 78; Soroush, 1995, p. 235). غبار ظاهراً از این موضوع آگاهی داشته، بنابراین نخست به تشریح طبقات اجتماعی و جغرافیای طبیعی افغانستان پرداخته است. نگرش سوسیالیستی غبار موجب شده تا وضعیت معیشت دهقانان را توضیح دهد و تحلیلی از میزان مالکیت ابزارهای تولید توسط ملاکین و چگونگی بهره‌کشی اقتصادی در این سیستم را ارائه نماید. او از کنار نابرابری اجتماعی نمی‌تواند بی‌تفاوت بگذرد و تنها به ارائه ارقام اکتفا نمی‌کند. بنابراین، در ادامه خواستار حل مسئله اراضی افغانستان می‌شود: «نفوذ پول در دهات بیشتر شده و زمین به شکل مال‌التجاره درآمد و هرروز قیمتش بیشتر می‌گردد. طبقه دهقان‌های کم‌زمین به تدریج زمین خود را از دست داده و جزء دهقان‌های بی‌زمین می‌شوند. این است که حل اساسی مسئله تقسیم اراضی در افغانستان به شکل یک قضیه عمده اقتصادی، سیاسی و حیاتی قرار دارد» (Ghubar, 1967, p. 13).

غبار بعد از تشریح وضعیت طبقات روستایی جامعه، طبقات شهرنشین جامعه افغانستان را چنین دسته‌بندی می‌کند: «طبقه کارگر» در افغانستان در کارخانه‌ها و کارگاه‌های صنعتی بیش از شصت هزار نفر بوده و به واسطه ظهور صنایع، رو به فزونی است. این طبقه در صنایع مختلف کشور پراکنده است و تاکنون اتحادیه و تشکیلات کارگری مختص به خود را ندارند. در ۱۹۵۹م، معاش ماهانه یک کارگر عادی تا ۴۰۰ افغانی، از کارگر متوسط تا ۵۰۰ افغانی و از کارگر ماهر تا ۸۰۰ افغانی بود. در همین سال یک کیلوگرم نان ۵،

برنج ۱۲، گوشت ۱۵، روغن زرد ۴۲، بوره و یک متر چیت ۹ افغانی قیمت داشته که به‌هیچ‌عنوان کفاف زندگی روزانه آنان را نمی‌داد (Ghubar, 1967, p. 13).

غبار در ادامه به تبیین وضعیت «قشر روحانی» و «قشر روشنفکر» می‌پردازد و جایگاه اجتماعی و طرز معیشت هر گروه را به شکل مختصر توضیح می‌دهد. موضع غبار نسبت به روحانیان غالباً خصومت‌آمیز بود، زیرا از نظر او این گروه در خدمت منافع ارباب قدرت قرار داشته و یا اینکه پاسدار تفکر ارتجاعی بوده‌اند. در مواردی که روحانیان در حمایت از جنبش‌های ضد استعماری و همسو با جنبش مشروطیت فعال بودند، غبار حساب آنان را از بقیه روحانیان جدا می‌کند (Ghubar, 1967, p. 1). همین‌طور طبقه روحانی را در سقوط دولت نوگرای امانی، تحت عنوان «تحول جدید و عکس‌العمل گروه‌های ارتجاع» بسیار برجسته می‌کند (Ghubar, 1967, p. 751).

تحلیل دو صفحه‌ای غبار، با تمام اختصاری که دارد، راه را برای طبقه‌شناسی در کشور فراهم می‌سازد. در این دسته‌بندی که مبنی بر نگرش گفتمان سوسیالیستی است، برخلاف گفتمان تاریخ‌نگاری سنتی به‌جای نخبگان و اشراف به تبیین وضعیت دهقانان و کارگران می‌پردازد. کاربرد اصطلاحات طبقه، ستم طبقاتی و مبارزه طبقاتی تا چند دهه قبل از فرادستی و حاکم شدن گفتمان چپ در افغانستان به‌عنوان مفاهیم ناپسند تلقی می‌شد. دولت و طبقه حاکم تلاش می‌کردند تا دربارهٔ طبقه بالا و پایین (اعیان و عوام) بحث نشود و از افشای ثروتمندی اعیان و گرسنگی طبقات فرودست جامعه می‌هراسید. بنابراین، با مطرح شدن این مباحث توسط غبار و سایر نویسندگان جریان چپ، بسیاری از تاریخ‌نگاران درباری علیه گفتمان چپ موضع گرفتند و کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* را چپی و مارکسیستی دانسته که در آن از طبقات بحث شده و از خیزش‌ها و مبارزه

طبقات فرودست در آن دفاع شده است. پس از نشر این کتاب، دستگاه حکومت توقیف آن را صادر نمود.

یکی از منتقدان تاریخ‌نگاری غبار، سید قاسم رشتیا که از تاریخ‌نگاران همسو با دربار ظاهرشاه است، نمی‌تواند عظمت کار غبار را نادیده گیرد و می‌نویسد: «سبک نگارش غبار در کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ*، برخلاف دیگر تألیف‌های تاریخی وی، به‌وضوح جنبهٔ چپ‌گرایی خاص داشته، تمام قضایا و جزئیات را از نقطه‌نظر طبقاتی چنان تحلیل و ارزیابی نموده که گویا همواره در افغانستان یک طرف توده رنجبر و طرف دیگر دستگاه حکومت قرار داشته، مثلاً اینکه تمام تاریخ کشور شرح مبارزات دائمی این دو طبقه را تشکیل داده باشد» (Rashtiya, 1992, p. 317). مخاطبان تاریخ‌نگاری غبار، توده‌های مردم است، درحالی‌که در سنت تاریخ‌نگاری اسلامی و محلی، تاریخ برای شاه و شاهزاده نگارش می‌یافتند، چنانکه صیفی هروی *تاریخ‌نامه هرات* را برای جاودان ساختن شاهزادگان آل‌کرت به نگارش درآورد (Nasiri Jozghani, 2017, p. 71).

انقلاب، استقلال و ماتریالیسم تاریخی

نمی‌توان با صراحت بیان داشت، اما از روایات و تحلیل‌های غبار می‌توان برداشت نمود که او پس از انقلاب اکتبر (۱۹۱۷م) با مارکسیسم آشنا شده است. غبار بااینکه سال‌ها از مشروطه‌خواهی و استقلال سخن می‌گفت، اما جنبش مشروطیت را گام‌به‌گام در راستای تحقق سوسیالیسم می‌دید. از منازعات غبار با مارکسیست‌های نوظهور می‌توان نتیجه گرفت که او با حرکت‌های شتابزده انقلابی و اقدامات مسلحانه برای استقرار دیکتاتوری پرولتاریا مخالف بود. بااین‌حال، به‌گسترش آگاهی میان کارگران و دهقانان و سپس تحریک جنبش‌های اجتماعی تحت عنوان «انقلاب» باور داشته است. غبار نمی‌تواند تمایل قلبی خود را نسبت به پدیده «انقلاب اجتماعی» پنهان کند، از این‌رو حدود ۱۰۰ صفحه از کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* را به جنگ اول

افغان-انگلیس (۱۸۳۹-۱۸۴۲م) تحت عنوان «مقدمه انقلاب» و «انقلاب مردم» اختصاص داده است (Ghubar, 1967, pp. 539-638) و جنگ دوم افغان-انگلیس (۱۸۷۸-۱۸۸۰م) را تحت عنوان «قیام ملی» با ادبیات حماسی توصیف کرده و شورش‌های داخلی را نیز تحت عناوین «مبارزه با فئودال‌ها» و «قیام‌های مردمی» دسته‌بندی نموده است (Ghubar, 1967, pp. 711-715). در اینکه غبار گرایش سوسیالیستی داشت، هیچ تردیدی وجود ندارد، اما مسئله اصلی موفقیت غبار در تحلیل تاریخ افغانستان در چارچوب گفتمان سوسیالیستی و ماتریالیسم تاریخی است. شورای نویسندگان افغانستان در پیشگفتار چاپ سوم *افغانستان در مسیر تاریخ* نیز معتقد است که غبار در شیوه تحلیل تاریخی خود عمدتاً از منطق ماتریالیسم تاریخی تبعیت کرده، تعبیرات «ارتجاع»، «بورژوازی»، «ملاک»، «دهقان» و غیره با همان معیارهای ماتریالیسم تاریخی در این کتاب به‌کاررفته است (Ghubar, 1996, p. 38).

صدیق فرهنگ نیز معتقد است آثار تاریخی غبار در اواخر عمرش با رویکرد سوسیالیستی نگارش یافته (Farhang, 1988, p. 786)، اما تلقی غبار از سوسیالیسم متفاوت بود. از این‌رو، پس از شرکت در چند نشست کمیته تدارک حزب خلق از آن فاصله گرفت. کشتمند عامل اختلاف غبار را با رهبران حزب دموکراتیک خلق بر سر رهبری حزب می‌داند، زیرا غبار از هر لحاظ شایسته رهبر بالقوه حزب به شمار می‌رفت، اما ترهکی و کارمل رهبری غبار را تحمل نمی‌کردند و از این‌رو غبار حزب را ترک نمود (Keshtmand, 2003, pp. 132-133). پنجشیری اختلاف دیدگاه را مبنی بر شیوه مبارزه و نگرانی غبار از واکنش شدید نهاد سلطنت می‌داند، زیرا غبار تجربه مواجهه بیشتری را با سلطنت ظاهرشاه و حلقه دربار داشت، چنانکه یک دهه قبل نیز حزب وطن تحت رهبری او ملغی اعلام شد

و بسیاری از اعضای برجسته آن را سال‌ها زندانی و شکنجه کردند (Panjshiri, 1998, pp. 149-150). غبار در جلد دوم *افغانستان در مسیر تاریخ*، از ظهور گروه‌ها و انجمن‌های گوناگون متمایل به چپ در افغانستان و نیز اصطلاح «امپریالیسم» برای توصیف استعمار غربی و نظام سرمایه‌داری بارها استفاده نموده است (Ghubar, 1999, pp. 194-199). با اینکه بیشتر افراد چپ‌گرا درک درستی از ماتریالیسم تاریخی، تضاد دیالکتیک و پیوند این دو نداشتند، اما توسط گفتمان‌های راست‌گرای دینی آن دوران در افغانستان، همیشه متهم به بی‌دینی می‌شدند (Arvand, 2019, p. 102; Kashkaki, 1986, pp. 136-139). اصولاً گفتمان اسلام سیاسی افغانستان در مواجهه با گفتمان سوسیالیستی ظهور کرد و اهداف اسلام‌گرایان افغانی نه غلبه ظلم و استعمار و نه علیه استعمار و استبداد، بلکه عکس‌العملی در واکنش به جنبش‌های چپ (سوسیالیست) افغانی بود (Akhgar, 2002, p. 142). غبار به‌صراحت از تقسیم‌بندی دوره‌های تاریخی طبق گفتمان مارکسیسم یاد نمی‌کند، اما در مقدمه کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* می‌نویسد: «شکی نیست در مطالعه علمی تاریخ، دوره‌های اساسی تاریخی (مراحل پنج-گانه تاریخی) وقتی مشخص می‌شود که نظام اجتماعی، اقتصادی و سیاسی از بنیان تغییر کرده و نظام نوینی جای نظام قبلی را بگیرد. ولی در طی یک مرحله تاریخی نیز اتفاقات متضادی به وجود می‌آید که در نتیجه مرحله‌ای به مرحله دیگر تبدیل می‌شود» (Ghubar, 1967, p. 2). به‌این‌ترتیب، غبار بدون ارجاع تکامل تاریخ از یک مرحله به مرحله دیگر به مارکس، دیدگاه خود را ابراز می‌دارد و عامل این تحول را نیز تضاد دیالکتیک می‌داند.

غبار مانند تاریخ‌نگاران ناسیونالیست «انجمن تاریخ کابل» بر مؤلفه‌های «استقلال» و «انقلاب» توجه زیادی نمود، اما تفسیر او از این پدیده‌ها متفاوت بود. غبار محرک تاریخ را

تضاد طبقاتی می‌داند و هر انقلاب را از منظر تضاد دیالکتیکی که همان واکنش طبقات و نیروهای اجتماعی محروم علیه صاحبان ابزار تولید و ثروت بود، خوانش و تحلیل کرده است. از دیدگاه او قیام‌های مردم در دوره عباسی در ولایت‌های شمالی و غربی افغانستان، بیشتر ماهیت اقتصادی داشتند که هم بر ضد اعراب و هم خان‌های محلی صورت می‌گرفت (Ghubar, 1967, pp. 79–81).

برخلاف گفتمان تاریخ‌نگاری اسلامی که ظهور اسلام، عصر پیامبر^(ص) و خلفای راشدین را از بدنه جریان تاریخ‌نگاری اسلامی بیرون می‌کشد و این دوره را عصر طلایی تاریخ اسلام می‌شمارد، غبار بدون استثناء روایت گروهی از رقیبان فتودال عرب، منتقدان اسلام، اصحاب قریش و سایر قبایل را به دست می‌دهد. او به جای استفاده از مفاهیمی چون «گسترش اسلام در خراسان» از عبارات «استیلای عرب» و «نفوذ اعراب» سود جسته است. همین‌طور شورش‌های مردم خراسان را نه به دلیل برتری جویی نژادی اعراب، بلکه به دلیل ستم طبقات حاکم بر طبقات زحمتکش و موضوعات اقتصادی چون جزیه، خراج و مالیات دسته‌بندی می‌کند. برای غبار اصلاً اهمیت ندارد که چه کسی و از چه نژاد و قومی حکومت می‌کند، خواه عرب باشد و یا عجم، اما از ماهیت حکومت‌های ارتجاعی به شدت انتقاد می‌کند. برخی پژوهش‌های تاریخی نیز با این روایت غبار هم‌داستان هستند که عامل اصلی منازعات اجتماعی در جغرافیایی تاریخی خراسان/ بلخ، هرات، بامیان، بخارا، ماوراءالنهر و سایر سرزمین‌های شرقی خلافت، بیشتر موضوعات اقتصادی چون زمین‌های وسیع کشاورزی بوده است که نظامیان اعراب پس از گسترش اسلام در آن مناطق تصاحب کردند (Najafzadeh & Imanpour, 2022, pp. 7–14).

بعد از ظهور دولت‌های مستقل در سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی، تحلیل‌های غبار بر پایه همین منازعات

طبقاتی استوار است و در فصل مربوط به دولت سامانیان می‌نویسد: «اساساً دولت سامانی که خود از طبقه اشراف نشئت گرفته، اشراف و تاجر و متمول را بیشتر از توده مردم اهمیت می‌داد. حکومت‌های محلی و سپاه ایالتی متعلق به فتودال‌ها بود، اراضی بسیار و قطعات گران‌بهای داشتند. این‌ها خود مثل روحانیان بزرگ و اشراف دریاری مالیات نمی‌پرداختند، ولی از مردم مالیات می‌گرفتند (Ghubar, 1967, p. 100). سرانجام همین نابرابری‌های اجتماعی باعث ظهور دولت غزنویان ترک‌نژاد از بطن دولت سامانیان شد، زیرا بسیاری از مردم تهی‌دست آن مناطق از ظلم دولت اشرافی آل‌سامان ناراضی بودند و در محوریت آلتگین جمع گردید (Ghubar, 1967, pp. 102–103).

به این ترتیب، غبار اصول ماتریالیسم تاریخی را در شیوه تاریخ‌نگاری افغانستان به کار برد. برای نخستین بار برخلاف تاریخ‌نگاری سنتی، به جای مفاهیم «مشیت الهی»، «قضا و قدر»، «خواست شاهانه»، «مقدرات و مشیت»، «شانس و اقبال» و «چرخ روزگار»، روح ماتریالیسم تاریخی توسط غبار در کالبد تاریخ‌نگاری افغانستان به عنوان یک الگو دمیده شد و این روند توسط جریان چپ به شکلی گسترده‌تر پیگیری گردید (Arvand, 2019, p. 407; Akhgar, 2002, p. 142).

غبار استبداد حاکم بر تاریخ افغانستان را ناشی از عملکرد فردی نمی‌داند، بلکه به عنوان یک ساختار و گفتمان مسلط بر حیات فکری و فرهنگی قلمداد می‌کند: «در طول تاریخ، اکثریت ملت یعنی دهقان‌ها، چوپان‌ها و پیشه‌وران، کماکان در زیر فشار مالیات دولت، فتودال‌ها و ارباب‌ها قرار داشتند. طبقه فرودست جامعه علاوه بر تأمین مواد غذایی طبقه حاکم، خدمات رایگان (بیگاری) رسمی و شخصی دولت و مأمور و ملاک و مستأجر را نیز بر عهده داشتند. ملاک بیش از حد از دهقان‌ها استفاده می‌کردند و ارباب و

مستأجر باهم، زارع و دهقان را استثمار می‌کردند [...]» (Ghubar, 1967, p. 751).

استبداد و استعمار، امپریالیسم و سرمایه‌داری

شکل‌ها، پردازها و تصویرهایی که غبار به تصویر می‌کشد، زندان و زندانی، زنجیر و زولانه، تازیانه و فریاد، ناله و ترس، ناامیدی و رنج، دلهرگی و گرسنگی را به نمایش می‌گذارند. اکثراً بازتاب این مفاهیم به‌عنوان نشانه‌های نظام معنایی طبقه فرودست در تاریخ‌نگاری غبار انعکاس‌دهندهٔ سلطهٔ گفتمان سوسیالیستی است. غبار روحیه ضد استبدادی را بر مبنای تفکر سوسیالیستی در تاریخ‌نویسی افغانستان زنده نگاه داشت، زیرا بزرگ‌ترین آسیب را جامعه افغانستان از سمت استبداد دیده بود. او به‌گونه‌ای غیرمستقیم طرح یک جامعه سوسیالیستی را در تاریخ‌نویسی افغانستان مطرح می‌کند. نوع نگاه غبار به تاریخ‌نویسی بر تضاد طبقاتی استوار و در سراسر تاریخ‌نگاری او مشهود است. یک‌طرف رویدادها، دولت‌های استعماری و طبقه حاکم قرار دارد و در جهت دیگر طبقه فرودست (کارگر، دهقان و خلق-توده). او در تحلیل حوادث، طبقه حاکم و سیاست استعماری هند بریتانیا را تنها مانع تحقق تاریخ آرمانی و جاودانهٔ مردم افغانستان می‌داند: «سیاست جهانگیر دولت انگلیس نه اینکه در افغانستان هر نبوغی را معدوم نمود، بلکه در مقابل هر تحول طبیعی و تدریجی آن نیز سد می‌کشید. در افغانستان کیست که نداند چرا دولت دوست‌محمدخان بیست و چند سال عمر بی‌خطر نمود، ولی شیرعلی‌خان در طی چند سال منهدم گردید و یا عبدالرحمن و حبیب‌الله‌خان چهل سال سلطنت کردند و امان‌الله در ده سال از بین می‌رود؟» (Ghubar, 1999, p. 7).

غبار عوامل سقوط بدفرجام جریان تجددخواهی امانی توسط حبیب‌الله کلکانی و سپس تکیه‌زدن خاندان نادری بر

مسند قدرت را برآیند سیاست‌های استعماری انگلیس می‌داند، درحالی‌که به باور بسیاری از پژوهشگران تولد قبل از وقت، فقدان کار تئوریک و نسخه‌برداری ناقص از بیرون در کنار مداخلهٔ انگلیس در سقوط مشروطیت افغانستان را بیان داشته‌اند. چشمان غبار در تحلیل وقایع تاریخی در سراسر تاریخ‌نگاری او به رنج توده‌های فرودست جامعه دوخته شده بود، اما در تاریخ معاصر افغانستان به دلیل نزدیکی مورخ با شواهد تاریخی، حجم گزارش‌های تاریخی او گسترده می‌شود، چنانکه در فصل مربوط به زوال دولت احمدشاه ابدالی و جنگ‌های افغان و انگلیس (۱۸۴۲-۱۸۴۹م) و (۱۸۷۸-۱۸۸۰م)، میزان توجه غبار به جزئیات تاریخی عمیق‌تر می‌شود: در داخل افغانستان فتوادل‌های استثمارگر از جنگ‌های خارجی سود برده و بر تحمیلات خود بر مردم افزودند. مثلاً بنیادخان مالستانی از رعایای متعلقهٔ خود سالانه ۴۰۰ گوسفند، ۱۱۰ سیر روغن، ۱۲۷ خوراک گندم و چندین سیر پشم بره سرخ‌موی، مالیات می‌گرفت، اما به دولت فقط ۴۰۰ گوسفند می‌پرداخت. نائب یوسف‌خان، یک فتوادل دیگر، در ۱۸۸۰م هفت نفر از دهقانان خود را در علاقه-ای‌هیچه^۱، زنده در آتش سوزاند. خان‌های بلوچ نیز از رعایای مالدار خود در خانه، یک شتر و از متوسطان در خانه یک گوسفند می‌گرفتند. در نتیجه، فشار یک فتوادل دیگر (محمد حسین‌خان) در علاقه‌ای «لاش» ۶۰۰ خانوار در ۱۸۹۶م مساکن خود را ترک و فرار کردند (Ghubar, 1967, p. 643).

سرانجام سنتز بزرگ تاریخ جدید افغانستان از میان مبارزه و نبرد شامل تز (پایگاه ضد استقلال و آزادی) شامل طبقه حاکم، گروه‌های ارتجاعی و نیروهای استعمار، آنتی‌تز (پایگاه استقلال و آزادی) شامل دهقانان، کارگران و مردم زحمتکش افغانستان سر برآورد که آن ظهور دولت مشروطه‌خواهی امانی بود. غبار از واکنش تاریخ‌نگاران انگلیس که جنگ‌های

۱. نام یکی از مناطق ولایت غزنی افغانستان.

افغان-انگلیس را به «جنون مذهبی افغان‌ها» تعبیر کرده و «جنگ استقلال ۱۹۱۹م» افغان‌ها را ناشی از قدرت‌طلبی امان‌الله می‌داند، به شدت پرافروخته می‌شود. سپس برای تأیید این جنگ‌ها به «انقلاب ضد امپریالیستی» به توصیف استالین از این قیام‌ها می‌پردازد: «لازمه جنبه انقلابی نهضت ملی در شرایط فشار امپریالیسم به هیچ‌وجه آن نیست که عناصر پرولتاریائی در نهضت وجود داشته باشد. مبارزه امیر افغان (امان‌الله) برای استقلال افغانستان باوجود نظریه سلطنت‌طلبی او، از نظر عینی، مبارزه انقلابی بود، زیرا این مبارزه امپریالیسم را ضعیف و قوایش را تجزیه کرده [...] چنانکه مبارزه مردم مصر برای استقلال مصر، از نظر عینی مبارزه‌ای انقلابی است، باوجود آنکه رهبران نهضت ملی مصر از طبقه بورژوازی و مخالف سوسیالیسم هستند» (Stalin, 1949, pp. 89-90; Ghubar, 1967, pp. 476-477). یکی از مفاهیم گفتمان سوسیالیستی ظهور و تکوین طبقه بورژوازی از دل نظام سرمایه‌داری است. بنابراین، نه تنها غبار که اکثر تاریخ‌نگاران چپ افغانستان نتوانسته‌اند جایگاه طبقه بورژوازی را در مناسبت‌های سیاسی-اجتماعی افغانستان تبیین نمایند، بلکه برخی پژوهشگران نیز معتقدند در تاریخ افغانستان طبقه بورژوازی ظهور نیافته، اما درعین حال مراحل گوناگون نظام سرمایه‌داری که امپریالیسم آخرین مرحله آن است، در آثار تاریخ‌نویسان چپ افغانستان به صورت مستقیم به‌وفور بازتاب یافته است (Khalq Magazine, 1966, p. 3). در این بین مشکل اساسی، تعریف اقتصادی از امپریالیسم و ظهور طبقه بورژوازی از دل آن است که نه در آثار غبار و نه در نوشته‌های سایر تاریخ‌نگاران جریان چپ افغانستان به شکل علمی تبیین نشده است. در این میان، کتاب «چگونگی رشد و پیدایش بورژوازی در افغانستان» اثر سازمان سرخا (از جریان‌های چپ) یک استثناء است. می‌توان ادعا نمود که غبار با مقاله‌ای «اقتصاد ما»، به تحلیل اقتصادی امپریالیسم نزدیک شده بود، اما در کتاب «افغانستان در مسیر تاریخ» با همان تعریف

عامیانه از امپریالیسم مواجه است: طبقه بورژوازی در زندگی اقتصادی و سیاسی مملکت تأثیر زیادی دارد. تجار بزرگ توسط شرکت‌های تجاری و بانک‌ها در تجارت خارجی و داخلی کشور به شکل عمده‌فروشی اشتغال دارند و بعضاً هم در حوزه صنایع به فعالیت می‌پردازند. تجار متوسط بین تجار بزرگ و کوچک در نوسان هستند و تلاش دارند در صف تجار بزرگ قرار گیرند، ولی اغلب متوقف و جایگاه آنان از دست رفته و به صورت نماینده تجار بزرگ درمی‌آیند. خلاصه دیدگاه غبار در مقاله «اقتصاد ما» چنین است: پایه‌های اقتصادی سلطنت ظاهرشاه بعد از جنگ جهانی دوم به جای فئودالیسم، بر اساس «سرمایه‌داری دولتی» قرار داده شد. درواقع، این نوع سرمایه‌داری همان نظام اقتصادی زراعتی با ویژگی‌های سرمایه‌داری بود (Ghubar, 1964, pp. 2-13). اما نظام اقتصادی حکومت ظاهرشاه عیب‌های بزرگی داشت که مهم‌ترین آن کنار زدن نیروهای خلق، خاصه بورژوازی نوظهور افغانی و همچنین احتکار محصولات کشاورزی و صنعتی توسط دستگاه سلطنت با همکاری عبدالمجید زابلی بود که ضربه بزرگی به دهقانان، پیشه‌وران، اصناف و مشاغل وارد نمود و بورژوازی نوظهور افغانستان را در نطفه از بین برد (Ghubar, 1999, pp. 193-194). به خصوص اینکه مانع شد تا صنعت از مرحله نظام فئودالی به سرمایه‌داری عبور نماید و طبقه اصناف شاغل به طبقه بورژوازی صنعتی تحول یابد.

غبار تأکید می‌کند تنها نیرویی که می‌توانست در برابر سرمایه‌داری صنعتی استعمار اروپایی از منافع مردم افغانستان دفاع کند، همین بورژوازی بود که شرکت‌های انحصاری زابلی نه تنها مانع رشد آن گردید، بلکه باعث اضمحلال آن‌ها نیز شد. تضعیف طبقه خرده‌مالکان داخلی باعث افزایش قدرت سرمایه‌داری غربی در افغانستان شد. بنابراین، برخلاف متون تاریخ‌نگاری دولتی و همسو با سلطنت ظاهرشاه، غبار زبان نقد را باز می‌کند و خوانش متفاوت از وضعیت اقتصادی

افغانستان را ارائه می‌کند. غبار به تکرار از استعمار، سرمایه‌داری و امپریالیسم یاد می‌کند و معتقد است استعمار در سایه ملیتاریسم (نظامی‌گری) مبدل به امپریالیسم وسیعی شد که نتیجه آن استثمار پهناترین مناطق جهان بود. پیروزی این سیستم بر زندگی بشر، هنر، تاریخ و ادب سایه افکند و تاریخ، چهره تازه‌ای به خود گرفت (Ghubar, 1967, p. 1).

جایگاه تاریخ اجتماعی در تاریخ‌نگاری غبار

در مقدمه این پژوهش یادآوری شد که یکی از تحولات تاریخ‌نگاری مدرن، عبور از سد تاریخ‌نگاری سیاست‌محور به تاریخ اجتماعی است. هرچند اجماع عمومی بر تعریف و مؤلفه‌های «تاریخ اجتماعی» وجود ندارد، اما برخی پژوهشگران مهم‌ترین ویژگی تاریخ اجتماعی را چنین تعریف نمودند: «تاریخ اجتماعی به‌عنوان رویکرد نوین می‌کوشد زندگی اجتماعی مردم را در سه حوزه رابطه مردم با مردم در زندگی روزانه، رابطه مردم با دولت و حکومت و رابطه مردم با زندگی جهان مادی و معنوی را بررسی و این روابط را در چارچوب‌های علت و معلولی تبیین کند» (Muspour, 2008, p. 142). به عبارت دیگر، تاریخ اجتماعی را غالباً «تاریخ‌نگاری از پایین» یا تاریخ توده مردم، یعنی تاریخ مردم عادی و معمولی می‌خوانند. با همه اختلاف‌هایی که بر ماهیت و ویژگی‌های تاریخ اجتماعی وجود دارد، تمام محققان با این واقعیت موافق هستند که تاریخ اجتماعی از تاریخ سیاسی و نظامی و آنچه تاریخ مردان بزرگ نامیده می‌شود، متمایز است. در تاریخ‌نگاری جدید به زندگی افراد، گروه‌ها و مناطقی پرداخته می‌شود که قبلاً از نظر تاریخی حائز اهمیت نبودند همچون توجه به زنان، بردگان، طبقات کارگری و مهاجران (Razavi, 2017, p. 78).

با توجه به مطالب فوق، نگاه اصلی غبار معطوف به تاریخ اجتماعی بود، زیرا همان‌گونه که ذکر شد، در تاریخ‌نگاری غبار سرگذشت طبقات فرودست جامعه اعم از کارگران، دهقانان

و سایر گروه‌های حاشیه جامعه در سه حوزه رابطه مردم با سیاست، رابطه مردم با مردم و رابطه مردم با شیوه زیست و زندگی، به شکل بسیار عمیقی بازتاب یافته است. غبار در مقدمه جلد اول *افغانستان در مسیر تاریخ* بیان داشته: «تاریخ اجتماعی یک کشور در آسیای میانه وابسته به تاریخ اجتماعی کلیه کشورهای آسیای میانه است، چه این ملت‌ها باوجود تعدد ممالک و ملل و اختلاف زبان، نژاد و مذهب، قرن‌ها در سایه یک تمدن مشترک باهم زیسته و با توجه به این حقیقت است که می‌توان تاریخ اجتماعی آسیای میانه را نوشت» (Ghubar, 1967, p. 2).

تلقی غبار از تاریخ اجتماعی ماهیت فرهنگی و تمدنی دارد و بر شاخصه‌های فرهنگ، زبان، قومیت و سایر عناصر تمدن‌ساز اشاره دارد، درحالی‌که بر مبنای تعریف جدید، تاریخ اجتماعی یعنی تاریخ‌نگاری از پایین به بالا و محوریت با گروه‌های حاشیه‌ای و فرودست جامعه مانند کارگران، دهقانان و زنان است. از این‌رو، تاریخ‌نگاری غبار دقیقاً بر مؤلفه‌های تاریخ اجتماعی استوار است، زیرا رویکرد غالب تاریخ‌نگاری او مبنی بر تاریخ‌نگاری از پایین به بالاست. در تاریخ‌نگاری غبار، طبقات فرودست جامعه عامل اصلی محرک تاریخ به شمار می‌روند، چنانچه می‌نویسد: «[...] اما مردم افغانستان که عامل اصلی تکامل تاریخی کشورند، چنانکه در طی یک‌ونیم هزار سال با مبارزات و قیام‌های ضدفئودالی و همچنین ضداستیلاگران خارجی، از مراحل سختی عبور کرده بودند، در قرن نوزدهم نیز با هجوم‌های استعماری انگلیس مواجه شدند» (Ghubar, 1967, p. 2).

غبار گسترش تفکر ناسیونالیستی را در آسیای میانه، ایران و افغانستان مهم‌ترین چالش‌تکوین تاریخ اجتماعی می‌داند: «تعصب‌های ملی‌گرایی میراث قرن نوزدهم مانع چنین اقدامی است. ولی ممکن است روزی به همت نمایندگان حقیقی این توده‌های بزرگ اعم از آریا و ترک و مغول و غیره

تلقی غبار از تاریخ به مثابه علم

غبار در پیشگفتار جلد نخست *افغانستان در مسیر تاریخ* به تحولات دانش تاریخ‌نگاری اشاره می‌کند و معتقد است که دیگر عصر ضبط وقایع شگفت‌انگیز گذشته است: «زیرا آن مرحله‌ای که انسان در مناظر طبیعت و دریای ناپیدای ماوراءالطبیعه ناپدید می‌شود، گذشته؛ امروزه تاریخ‌نگاری بر پایه تحلیل و تعلیل همه‌جانبه استوار است» (Ghubar, 1967, p. 2). غبار با نگاه انتقادی، گفتمان تاریخ‌نگاری سنتی را به چالش کشیده است. درواقع، عنصر «مشیت و تقدیرگرایی» را در تاریخ نمی‌پذیرد و تاریخ را زاده اعمال انسانی می‌داند، اما از طرف دیگر معتقد به عینیت علمی تاریخ نیز نیست و تاریخ را فارغ از داوری اخلاقی نمی‌داند: «چه عامل تدوین تاریخ انسان است و انسان محکوم شرایط اجتماعی است» (Ghubar, 1967, p. 2). بنابراین، نباید رویکرد فردمحور و رخدادمحور در تاریخ‌نگاری غبار بازتاب یابد، اما به‌طور عملی نمی‌تواند بر این حرف خویش وفادار بماند، زیرا تاریخ‌نگاری او ترکیبی از فردمحوری و ساختارمحوری است. البته این پارادوکس در مبانی نظری گفتمان مارکسیسم نیز قابل تأمل است. تلقی اول مارکس این بود که تاریخ به‌عنوان یک علم دارای قوانین کلی است و در سایه همین قوانین می‌شود تحولات تاریخی را تبیین نمود (ماتریالیسم تاریخی). تلقی دوم اصطلاح «دیالکتیک» است که نقش مهمی در تفکر تاریخ‌نگاری مارکسیستی قرن بیستم میلادی بازی کرد. دیالکتیک نافی برداشت پوزیتیویستی از علم است، زیرا در دیالکتیک باور بر این است که تمام مظاهر مری، مسئله‌دار هستند و باید در بافتی گسترده‌تر، نیروهای متعارض درک و فهمیده شوند (Iggres, 2016, pp. 109–110).

از نظر مارکسیسم، سیر جهان، اعم از تاریخ بشر و طبیعت، تابع جبر تاریخی است. با این حال، مارکس در موارد بسیاری، نظریه فعالیت انسان را در تاریخ به‌عنوان نیروی تعیین‌بخش

که مجموعاً سهم بارزی در تاریخ تمدن جهان دارند، اهمیتی به چنین موانع نگذارد، با تدوین تاریخ اجتماعی ملل آسیای میانه راه تدوین تاریخ بر بخش اعظم آسیا هموار گردد» (Ghubar, 1967, p. 2).

غبار در کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ*، ذیل مباحث ظهور و زوال دولت‌ها، وضعیت اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن دوره تاریخی را نیز به شکل جداگانه‌ای موردبحث قرار داده است. برای نمونه فصل‌های ششم و هفتم به‌ترتیب تاریخی از ظهور اسلام تا شکل‌گیری دولت‌های مستقل در سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی را پوشش می‌دهد، سپس در فصل هشتم به طبقات اجتماعی، اقتصاد، شهرها، مذهب و فرهنگ پرداخته است. از دید غبار ظهور اسلام مقارن با آغاز مرحله فنودالیسم و پایان عصر برده‌داری در افغانستان است. گروه‌های اجتماعی در این دوره تاریخی بر مبنای سه طبقه اجتماعی استوار بود: ۱. طبقه فئودال (اشراف، ملاک و روحانی) که نیروهای حاکم را تشکیل می‌داد. ۲. طبقه متوسط شهری (تاجر، مأمور، پیشه‌ور و غیره). ۳. طبقه دهقان. به‌طور طبیعی دشواری‌های زندگی بیشتر متوجه طبقه دهقانان بود، زیرا مالیات و عوارض به عناوین مختلفی از این طبقه گرفته می‌شد. غبار پس از طبقه‌بندی ترکیب اجتماعی، به تشریح مفصل وضعیت این سه طبقه و سایر نهادهای اجتماعی مانند مذهب، تعلیم و تربیت، اقتصاد و شهرها می‌پردازد (Ghubar, 1967, pp. 183–184). رویکرد اصلی به تاریخ اجتماعی در سایر آثار تاریخ‌نگارانه غبار ازجمله کتاب‌های *جغرافیای تاریخی افغانستان*، *رساله خراسان و تاریخ ادبیات افغانستان* به‌خوبی انعکاس یافته است. در این آثار فارغ از توجه به نهاد قدرت، بر مؤلفه‌های تاریخی اجتماعی با رویکرد مدرن می‌پردازد. از تبیین سایر آثار تاریخی غبار پرهیز می‌شود، زیرا این مقاله با تکیه بر کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* نگارش یافته است.

می‌پذیرفت (Tabari, 2008, p. 113; Bashirieh, 1998, p. 19). غبار باوجود آنکه شرایط اجتماعی را حاکم بر اراده فردی می‌داند، اما بارها بر نقش افراد و رهبران در تاریخ تأکید دارد و افراد خاص را در تاریخ به‌عنوان جهت‌دهنده تاریخ توصیف نموده است. به‌طور مثال، ابومسلم خراسانی قهرمان حرکت‌های استقلال‌طلبانه قلمرو خلافت شرقی جهان اسلام معرفی می‌شود (Ghubar, 1967, pp. 76-78).

تناقض دیگر در تاریخ‌نگاری غبار، تأثیر گفتمان ناسیونالیستی است. او از طرفی علیه تاریخ‌نگاری ناسیونالیستی اروپا می‌تازد و کار آنان را با اهداف استعماری، جعل و کذب می‌داند (Ghubar, 1967, p. 1) و از سوی دیگر خودش در دام توهم ناسیونالیسم افغانی می‌افتد و نمی‌تواند روند تاریخ‌نگاری خود را از سلطه این گفتمان نجات دهد. غبار بارها عملکرد ناسیونالیستی قومی نهاد سلطنت کابل را نقد می‌کند، اما نمی‌داند تعمیم‌بخشی ارزش‌های حاکم بر تاریخ معاصر افغانستان به‌عنوان یک گفتمان با دال مرکزی «افغان» و «افغانیت» بر کل فرایند تاریخ از عهد باستان تا اکنون در راستای تسلط و حاکمیت گفتمان ناسیونالیسم افغانی است، درحالی‌که شهرهای تاریخی خراسان بزرگ، از هویت تاریخی، فرهنگی و تمدنی متمایز برخوردار بودند و نسبت چندانی با واقعیت‌های جغرافیایی افغانستان امروز ندارد (Rhmani & Gurbankhani, 2013, pp. 11-17).

از این منظر، برخی پژوهشگران از غبار به‌عنوان بنیان‌گذار تئوری ناسیونالیسم افغانی نام می‌برند و عقیده دارند: «غبار تئوری ناسیونالیسم نوین افغانستان را بر مبنای دلایل گفتمانی چون قدمت سرزمین، تاریخ مشترک و حق شهروندی بنیان‌گذاری کرد» (Rahimm, 2001, p. 83). غبار تنها به‌سبب پیروزی در یک جدال فرهنگی-تاریخی، به نظریه‌پردازی ناسیونالیسم نوین افغانستانی نمی‌پردازد. او با

واقعیت‌های سرسخت دوره پسااستعماری، تشکیل دولت ملی در افغانستان و چالش‌های دیگری به‌سر می‌برده که تمام شاخه‌های علوم اجتماعی و ازجمله تاریخ، مجبور به یافتن پاسخ برای آن بودند (Rahimm, 2001, p. 82).

غبار معتقد به حیات‌مندی تاریخ در طول زمان است و زوال و سقوط فرهنگی را در تاریخ نمی‌بیند، بلکه معتقد به حیات جاودانه فرهنگ و تاریخ است، درحالی‌که فیلسوفان انتقادی، مخالف این نگاه تاریخی هستند: «هرگونه تلاش برای فروکاستن تاریخ به یک الگو، به‌منظور به‌کار بستن تعمیم‌ها، تخلف و نقض واقعیت موجود است» (Eddnis, 2001, p. 183). مشکل بسیاری از مورخان، نسبت دادن اندیشه‌های امروزی به گذشتگان است: «ما باید جهان نسل‌های گذشته را در ذهن خود بسازیم و بازآفرینی کنیم، نه آنکه تصورات و اندیشه‌های خود را به گذشته‌ها نسبت دهیم» (Horkheimer, 2004, p. 112). غبار فارغ از اشاره به تاریخ‌نگاری جهان اسلام و منابع تاریخی این سرزمین‌ها که محتوای اصلی کتاب او را تشکیل می‌دهد، به‌نقد آثار شرق‌شناسان غربی می‌پردازد، زیرا افغانستان مدرن به‌عنوان یک کشور جدید بر ساخت ادبیات و تاریخ‌نگاری گفتمان استعماری است. توجه غبار به مطالعات شرق‌شناسی، ناشی از سلطه تاریخ‌نگاری گفتمان استعماری بر تاریخ و ادبیات این کشور است. به تعبیر غبار، ما با دو دسته از مورخان مغرب زمین مواجه هستیم. یکی دانشمندان حقیقی و دیگری وابسته به اغراض استعماری که تاریخ باستانی بین‌النهرین، مصر، افغانستان و ایران مدیون خدمات باستان‌شناسی و تحقیقات دسته اول است. دسته دوم کسانی هستند که علم و دانش خود را وقف خدمت در راه سیاست و استعمار غرب در شرق نموده‌اند، سیاست و استعماری که تعصب مسیحیت اروپا را بر منافع اقتصادی و سیاسی خود افزوده بود. از این‌رو، تاریخ ملل آسیا بازیچه اغراض استعماری گردید و پرده جعل و تحریف و کذب و افترا

بر چهره حقایق و وقایع کشیده شد (Ghubar, 1967, p. 1).

با همه این‌ها، در گفتمان تاریخ‌نگاری غبار برخلاف تاریخ‌نگاری سنتی، به دانش تاریخ از حیث عبرت‌آموزی و تجربه‌آموزی محض نظر نمی‌شود، بلکه جایگاه تاریخ در منظومه فکری او بیشتر به ابزار آگاهی‌بخش مردم از حقوق خویش و همچنان ابزار مبارزه با نابرابری اجتماعی تلقی می‌شود: «ما تاریخ گذشته کشور خود را برای این مطالعه می‌کنیم که اوضاع امروزی خود را صحیح‌تر درک نماییم تا مبارزان جوان افغانستان در حرکت به سمت درست، آگاه و مختار باشند، زیرا این تاریخ است که سیر تکامل یک جامعه را در روشنایی نشان می‌دهد» (Ghubar, 1967, p. 2). غبار، تاریخ را تنها وسیله کسب اطلاعات از گذشته‌گان نمی‌داند، بلکه فایده و اهمیت اصلی دانش تاریخ معطوف به آینده است (رسیدن به جامعه بی‌طبقه). در منظومه فکری غبار، نه بینش شریعتمدار و نه جلب رضایت شاه و سلطان حاکم است. بنابراین، تاریخ‌نگاری او زنده، پویا و پرتحرک است. مهم‌ترین نقدی که بر تاریخ‌نگاری غبار وارد است، عدم مستندسازی متن آن است. به‌استثناء موارد نادر، غبار نه تنها داخل متن از روای روایت ذکری به عمل نیاورده، حتی در مقدمه کتاب نیز مراجع خود را نقد و بررسی نکرده است.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر گفتمان‌های حاکم بر تاریخ‌نگاری غبار مبنی بر کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ* واکاوی شد. ضمن بررسی حیات فکری و قلمی غبار، یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که او از جمله تاریخ‌نگاران مدرن افغانستان محسوب می‌شود. از دیگر نتایج پژوهش اینکه غبار درست زمانی می‌زیست که امواج مدرنیته غربی به‌شدت در این کشور در حال گسترش بود. ساختارهای استبداد سیاسی و نابرابری اجتماعی موجود در افغانستان همگام با گسترش و رونق گفتمان بین‌المللی چپ در تکوین شخصیت و تفکر تاریخ‌نگاری او

تأثیرات عمیق نهاد. با مطالعه کارنامه سیاسی و فرهنگی غبار، از او به‌عنوان شخصیت مبارز و متعهد در قبال مردم و جامعه یاد می‌شود. در راستای پاسخگویی به پرسش‌های اصلی تحقیق، نتایج زیر به دست آمد: تاریخ‌نگاری غبار از دو زاویه متفاوت قابل‌تحلیل است. زاویه اول تأثیرپذیری او از گفتمان سوسیالیستی موجب شد تا تمام سعی خود را برای تحلیل وقایع تاریخی در چارچوب نظری آن گفتمان انجام دهد. تحلیل رخدادها با محوریت گروه‌های فرودست جامعه از مهم‌ترین مؤلفه‌ها و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری غبار به شمار می‌رود. به تعبیر دیگر، نگرش سوسیالیستی غالب منظومه فکری او را تشکیل می‌دهد و مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری مارکسیستی همچون طبقات اجتماعی و نزاع آن در تاریخ مانند کارگران، دهقانان، ملاک، فئودال، ارتجاع، امپریالیسم، بورژوازی، استعمار، استقلال و مفاهیم اقتصادی همچون تولید، سرمایه، ارزش، بازار آزاد و اقتصاد دولتی در تاریخ‌نگاری غبار بسیار برجسته است. علاوه بر این، خوانش غبار از تاریخ با محوریت ساختارهای اقتصادی و تحلیل تحولات تاریخی بر پایه منافع اقتصادی است. نتیجه مهم موفقیت غبار در نگارش کتاب *افغانستان در مسیر تاریخ*، بر پایه تز ماتریالیسم تاریخی است. هرچند حاکمیت دولت چپ-گرایی کابل نیز در برجسته شدن گفتمان تاریخ‌نگاری او نقش داشت، اما رویکرد انتقادی به طبقه حاکم و پدیده استعمار نیز در مطرح‌شدن تاریخ او تأثیرگذار بود. زاویه دوم، سلطه گفتمان ناسیونالیسم افغانی در تاریخ‌نگاری غبار است. باوجود آنکه او بارها، اندیشه ناسیونالیستی قرن نوزدهم میلادی اروپا را به چالش کشید، اما در عمل نتوانست روند تاریخ‌نگاری خود را از سیطره آن گفتمان نجات دهد. از این‌رو، برخی پژوهشگران از غبار به‌عنوان تاریخ‌نگار ملی‌گرا یادکرده‌اند. تعدد بازتاب نمادهای باستان‌گرایی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های نگرش ملی‌گرایی و پیوند ارزش‌های حاکم بر تاریخ معاصر افغانستان به عصر تمدن هندوکش ناشی از

Tehran: Akhtaran Publishing House. [in Persian]

Daulatabadi, B. A. (2003). *Afghanistan birth certificate* (2nd ed.). Tehran: Irfan Publications. [in Persian]

Eddnis, B. (2001). *History and philosophy of history* (N. Salehi, Trans.). *Islamic History Magazine*, 36. [in Persian]

Edwards, P. (1996). *Philosophy of history* (B. Saleki, Trans.). Tehran: Research Institute of Human Sciences. [in Persian]

Farhang, M. M. S. (1988). *Afghanistan in the last five centuries* (2nd ed.). Peshawar: Ariana. [in Persian]

Farhoud, M. S. (2020). *Samaritan classes "Zar, Zur and Zemin in the last two decades"*. Online publication. [in Persian]

Faryabi, P. (2001). *Memoir of Ghubar: Collection of essays*. Kabul: Parnian Publishing Foundation. [in Persian]

Ghubar, G. M. (1946). *Our economy*. *Islah Newspaper*, 51(18), 8 October. [in Persian]

Ghubar, M. G. (1960). *Ahmad Shah Abdali*. Kabul: Government Press. [in Persian]

Ghubar, M. G. (1967). *Afghanistan on the path of history* (Vol. 1). Kabul: Government Press. (2nd ed., 1996, Qom: Ehsani). [in Persian]

Ghubar, M. G. (1989). *Historical geography of Afghanistan* (F. Bijand, Ed.). Kabul: Government Press. [in Persian]

Ghubar, M. G. (1999). *Afghanistan on the path of history* (Vol. 2). Tehran: Jumhori Publications. [in Persian]

Gregorian, V. (2017). *The emergence of modern Afghanistan* (A. A. Kermani, Trans., 3rd ed.). Tehran: Irfan Publications. [in Persian]

Habibi, A. H. (1993). *Constitutional movement in Afghanistan* (new ed.). Bitu. [in Persian]

Horkheimer, M. (2004). *Dawn of the philosophy of bourgeois history* (M. J. Poindeh, Trans.). Tehran: Nashreny. [in Persian]

حاکمیت بینش ناسیونالیستی در تاریخ‌نگاری غبار است. غبار تلاش نمود بین افغانستان امروز و گذشته تاریخی آن بدون رعایت گسست‌های زمانی و تاریخی ارتباط برقرار کند. در نتیجه می‌توان گفت، تاریخ‌نگاری او آمیزه‌ای از چپ‌گرایی و ملی‌گرایی محسوب می‌شود، اما گفتمان اصلی حاکم بر تاریخ‌نگاری او سوسیالیسم است. نتیجه‌گیری اخلاقی و نشان دادن راهکار برای خواننده، کاری است که غبار در انجام آن خود را مجاز می‌داند، درست برخلاف تاریخ‌نگاری عینی که بر پایه اسناد و امر واقع مبتنی است. این‌گونه تاریخ‌نگاری، قالبی با نمادهای رمانتیک، به‌صورت کلی با آرمان‌های جمعی، روح جمعی و مقوله‌های میراث گران‌بها، حاکمیت ملی و استقلال که روبنای اندیشه‌های ناسیونالیستی و سوسیالیستی را حمل نموده، با معصومیت ظریفی آرزوی مستقل بودن در کنار سایر مردم جهان را در ذهن خواننده تداعی می‌کند. حال این استقلال‌رهایی انسان را از متن یک نظام استبدادی صورت داده یا از سلطه یک کشور استعماری؟ سؤالی است که نیازمند بررسی جداگانه است.

Reference

Akhgar, Q. (2002). *Intellectuals and the attraction of power*. *Conversation, Third Line Magazine*, 3–4, Summer. [in Persian]

Amiri, A. (2011). *Sixty years of historiography in Afghanistan (conversation)*. Kabul: Arman Shahr Foundation. [in Persian]

Amiri, A. (2012). *Khab Kherad*. Kabul: Amiri Publications. [in Persian]

Arvand, A. (2019). *Socialism or atrocity: Historiography with the help of left-wing publications*. Kabul: Amiri Publications. [in Persian]

Bashirieh, H. (2008). *History of political thoughts in the 20th century (Marxist thoughts)* (8th ed.). Tehran: Nashrani. [in Persian]

Collingwood, R. J. (2006). *The general concept of history* (A. A. Mahdian, Trans.).

- <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516131.1397.8.30.5.5>
- Osman, A. (2001). Ghubar memoranda: Ghubar quale bland azadi (P. Faryabi, Ed.). Peshawar: Parnian Publishing Foundation. [in Persian]
- Panjshiri, D. (1998). The rise and decline of the People's Democratic Party of Afghanistan. Peshawar: Bina. [in Persian]
- Rahim, R. (2001). Memoir of Ghubar: Another look at the principles of historiography of Ghubar. Peshawar: Parnian. [in Persian]
- Rahin, R. (2001). Ghubar note: Reflection of Ghubar's researches in the press. Peshawar: Parnian. [in Persian]
- Rahmani, A., & Gurbankhani, M. (2013). Review of the history and civilization of the cities of Greater Khorasan: A case study of Samarkand, Herat, Balkh and Marv. Research Journal of Greater Khorasan, 9, Winter. [in Persian with English abstract]. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.22516131.1397.1.3.9.1.0>
- Rashtiya, S. Q. (1992). Political memoirs (M. Q. Kushan, Ed.). Peshawar: Afghan Press Center. [in Persian]
- Razavi, S. A., & Rahnama, S. (2017). What is, purpose and reasons for the rise of social history. Scientific-Research Quarterly of Islamic History, 18(1), Spring, 69. [in Persian with English abstract]. https://hiq.bou.ac.ir/article_63457.html
- Sheikhzadeh, M. (2019). Analysis of themes, concepts and approaches. Tehran: Logos. [in Persian]
- Shour, A. (2001). Ghubar's memoir: Ghubar and National Party (P. Faryabi, Ed.). Peshawar: Parnian Publishing Foundation. [in Persian]
- Soroush, A. K. (1995). Lessons in social science philosophy: Method of interpretation in social sciences. Tehran: Nei Publishing. [in Persian]
- Stalin, J. (1949). Problems of Leninism. Moscow: Department of Publications.
- Iggres, G. G. (2016). Historiography in the 20th century (M. E. Basit, Trans.). Tehran: Samt. [in Persian]
- Jawzjani, M. al-S. (1963). Tabaqat-Nasseri (A. H. Habibi, Rev., 2nd ed.). Kabul: Afghan History Association. [in Persian]
- Kashkaki, S. al-D. (1986). The decade of the constitution. Shura Thaqat Jihad Afghanistan. [in Persian]
- Keshtmand, S. A. (2003). Political memoirs and historical events (Vol. 1). Kabul: Mayvand Publications. [in Persian]
- Khalq Magazine. (1966). The terms of the people's democratic ideology. 4(1), 12 Thor 1966. [in Persian]
- Lucas, G. (1998). History and class consciousness (M. J. Poindeh, Trans.). Tehran: Experience. [in Persian]
- Marx, K., & Engels, F. (2013). The communist manifesto (M. Saberi, Trans.). Tehran: Talaye Porsoo. [in Persian]
- Mehreen, M. N. (2001). Ghubar's memoir: Some views on Ghubar's political position. Peshawar: Parnian Publishing Foundation. [in Persian]
- Moftakhari, H. (2011). The basics of history. Tehran: Samt. [in Persian]
- Muspour, E. (2008). Social history: New approaches to historical studies. Journal of Islamic History and Civilization, 3(6), Spring. [in Persian with English abstract]. <https://sanad.iau.ir/Journal/jhcin/Article/788128>
- Najafzadeh, A., & Imanpour, M. T. (2022). The change of Khorasan and Transoxiana land ownership from arrival of Islam to the end of Umayyad. Great Khorasan Research Journal, 47, 7-14. [in Persian with English abstract]. https://jgk.imamreza.ac.ir/article_153122.html
- Nasiri Jozghani, A. R. (2017). Insights and method in the historiography of Seyfi Heravi. Greater Khorasan Research Journal, 30, Spring. [in Persian with English abstract].

Surkha (Organization for the Liberation of the People of Afghanistan). (1978/2012). How the bourgeoisie rises and grows in Afghanistan (2nd ed.). Kabul: Surkha. [in Persian]

Tabari, E. (1998). Understanding and measuring Marxism. Tehran: Amirkabir Publications. [in Persian]

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 01 Nov 2022 | Revised 22 Jul 2023 | Accepted 24 Apr 2024 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The situation of Ziya-e Sultani in Khorasan and Transoxiana (From the beginning of the Abbasids to the fall of the Samanids)

Ali Najafzadeh (a)*, Mohammad-Taghi Imanpour (b)

- a) Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Birjand, Birjand, Iran
- b) Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. (Timanpour@um.ac.ir)

Keywords

Khorasan, Transoxiana, Ziya-e Sultani, Abbasid Caliphate, Samanids, Ziya-e Khase

Citation

Najafzadeh, A., & Imanpour, M. T. (2025). The situation of Ziya-e Sultani in Khorasan and Transoxiana (From the beginning of the Abbasids to the fall of the Samanids). *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 111-130.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Ziya-e Sultani was the lands belonging to the Abbasid caliphate, which included various types such as Zia Khasa, Abbasi, Faratiyah, and Mustahdesah. The ownership and income of Ziya-e Sultani was exclusive to the caliphs. These properties were mostly in Iraq and Khuzestan, but there were also in other regions such as Khorasan, Transoxiana and Fars. After the fall of the Umayyads, these properties were transferred to the Abbasids, and then during two centuries of going ups and coming downs, they were greatly reduced during the Samanid period. Although a lot of researches have been conducted on the condition of Khorasan during the Abbasid period, but no research has been done on Land ownership and Ziya-e Sultani. Therefore, based on ancient sources and descriptive-analytical method, in the present research, an attempt has been made to answer questions about the way of emergence, characteristics, causes of growth and then reduction of Ziya-e Sultani wastage in Khorasan and Transoxiana. It seems that the Ziya-e Sultanate in Khorasan and Transoxiana was created and developed by the confiscation of Umayyad properties and other opponents and rebels in the first half of the Abbasid caliphate. Then, from the second half of the Abbasid caliphate and simultaneously with the Tahirian and Samanid governments, their size and importance were reduced due to their handing over in the form of vassalage and sale.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.367649.1084>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228329.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (anajaf@birjand.ac.ir)

Introduction

During the Abbasid period, land ownership became more diverse. Private ownership, the estates (*ḍiyāʿ*) of the caliphs and their relatives, and endowments (*waqf*) were the most important types of property. Lands belonging to the caliphal institution held greater significance, as they placed the caliphs among the major landowners and constituted a crucial part of their income. The methods of acquiring these estates and their decrease or increase varied over the long Abbasid period. The origin of these lands traced back to properties confiscated from the Umayyads and their affiliates, but their extent gradually increased. These lands were referred to by names such as *ṣawāfi al-sultān* (Sultan's crown lands) and *ḍiyāʿ sultānī* (royal estates). Khorasan and Transoxiana were significant regions of the caliphate in the early Abbasid period where the caliphs held estates. While much research has been conducted on the history of Khorasan during the Abbasid era and the local dynasties of the Tahirids, Saffarids, and Samanids, no independent study has specifically addressed the status of land ownership, particularly the royal estates (*ḍiyāʿ sultānī*), in that region. Therefore, this article attempts, based on sources, to answer the following questions: How did the royal estates in Khorasan and Transoxiana emerge and develop? How did the ownership of these royal estates change, and what was their fate in Khorasan and Transoxiana?

Materials and Methods

As the research topic is historical, its data was collected from sources dating to the early Islamic centuries. Consequently, the information gathering method was based on library research. After classifying and cross-referencing historical data from the sources, the aim has been to provide a clear picture of the status of royal estates in Khorasan and Transoxiana from the beginning of the Abbasid period until the fall of the Samanids, using a descriptive-analytical method.

Discussion and Findings

Royal estates (*ḍiyāʿ sultānī*) were one of the most important types of land ownership during the Abbasid period. This ownership was established through the confiscation of lands belonging to the Marwanids and the Umayyads. The confiscation of Umayyad properties and the suppression of rebellions were the primary methods through which royal estates emerged in Khorasan and Transoxiana. Confiscating the lands of opponents or local governors aligned with the Umayyads was a common practice during the conquests of Abu Muslim. The Abbasid caliphs held significant personal estates in Khorasan. A major portion of the Umayyad estates was restored during the Abbasid period. The estates of the Kidarkhina family in Bukhara were among the most important examples in this regard. Suppressing rebellions was another way royal estates expanded. The fate of the Bukhār Khudāh family exemplifies confiscation and transfer of ownership in favor of the Abbasid caliph. Rebellions following Abu Muslim's death were also factors contributing to the increase of royal estates. Some military commanders loyal to the caliphate, who were effective in suppressing rebellions, received estates as rewards, illustrating a facet of land ownership change. An example of this was the granting of Ushtīkhan to 'Ajīf ibn 'Anbasa. After his death, these estates were confiscated and became royal property. The rise of the Tahirids in Khorasan did not create a fundamental change in the royal estates. However, the caliphs granted some of these estates as *iqṭāʿ* (land grants) to governors. For instance, the village of Askjagat, which Abu Ahmad al-Muwaffaq bi-llāh granted as *iqṭāʿ* to Muhammad ibn Tahir. During the Tahirid period, the most important methods of land ownership change were through granting *iqṭāʿ*, buying and selling, and endowment (*waqf*). With Ya'qub ibn al-Layth's entry into Nishapur, most of the Tahirids' personal estates were converted into governmental estates in favor of the Saffarids, although

Tahirid estates in Transoxiana underwent less change. With the rise of the Samanids in Transoxiana and Khorasan, extensive changes occurred in land and property ownership within the Saffarid realm. The Samanids brought some estates and royal domains (*ḍiyā' khāṣṣa*) under their own ownership. The most significant indication of the Samanids becoming landowners was the establishment of the *dīwān al-ḍiyā'* or *dīwān al-amlāk al-khāṣṣa* (Bureau of Royal Estates/Specific Properties) during the time of Nasr ibn Ahmad ibn Isma'il al-Samani. The Abbasid caliph could no longer maintain royal estates in more distant regions like Khorasan and Transoxiana. Therefore, he decided to sell them peacefully. The caliph sold caliphal estates to pay the salaries of soldiers. Amir Isma'il al-Samani purchased estates from the royal domains in Transoxiana. This action transformed the caliph's royal estates into the private estates (*ḍiyā' khāṣṣa*) of the Samanid amir. Jūy-i Mūliyān, Dashtak, and the estates of Bukhār Khudāh were among the royal estates that came to the Samanids. Probably, some royal estates in Transoxiana were sold to influential figures within the caliphal administration. The village of Arthakhshamiyin in the district of Khwarazm, belonging to Ibn al-Furat, was one such estate. By purchasing caliphal estates, the Samanids created private estates (*ḍiyā' khāṣṣa*), which represented a new form of ownership belonging to them.

Conclusion

The change of caliphate from the Umayyads to the Abbasids had various political, social, and economic consequences. The change in land ownership was one consequence of this event. This change led to the confiscation of Umayyad estates, large landowners, and even the estates of Nasr ibn Sayyar's secretaries in Khorasan and Transoxiana by Abu Muslim. Some confiscated Umayyad estates, like those of the

Kidarkhina family in Bukhara, were also restored to their owner. Numerous rural rebellions in the early Abbasid period and their defeat provided the grounds for confiscating the estates of the vanquished, most of which became royal estates. The dismissal of major commanders like Afshin and 'Ajfī ibn 'Anbasa during Caliph al-Mu'tasim's reign also led to the confiscation of their estates in Transoxiana. From the late Tahirid period, especially during the time of Muhammad ibn Tahir, part of the royal estates were granted as *iqṭā'* by al-Mu'tamid and his brother al-Muwaffaq; some of these were later sold to private owners. Ya'qub al-Layth al-Saffar also confiscated most of the Tahirid estates in Nishapur, a change confined to Khorasan. Concurrent with the establishment of the Samanid state, the financial and political conditions of the caliphate changed. Amir Isma'il al-Samani purchased a significant portion of the royal estates, including those of Bukhār Khudāh, the lands of Jūy-i Mūliyān, and Dashtak, from Hasan ibn Talut, the agent of the Abbasid caliph, and incorporated them into the private royal estates (*ḍiyā' khāṣṣa*). The financial difficulties of the caliphate led to the sale of royal estates in various regions. Consequently, through a natural process, a major part of the royal estates were transformed into the private estates of the Samanids with the formation of local governments in Khorasan and Transoxiana and the decline of the caliphate's direct influence.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

ISC | MSRT | ICI

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر (از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان)

علی نجف‌زاده^(الف)، محمدتقی ایمان‌پور^(ب)

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

(ب) استاد، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (Timanpour@um.ac.ir)

چکیده

ضیاع سلطانی، زمین‌های متعلق به خلافت عباسی بود که شامل انواع مختلفی نظیر ضیاع خاصه، عباسی، فراتیه و مستحدثه می‌شد. مالکیت و درآمد ضیاع سلطانی مختص خلفا بود. این املاک بیشتر در عراق و خوزستان بودند، اما در سایر مناطق نظیر خراسان، ماوراءالنهر و فارس نیز وجود داشت. این املاک بعد از سقوط امویان به عباسیان منتقل شد و سپس طی دو قرن فراز و نشیب فراوان در دوره سامانیان، به شدت کاهش یافت. با وجود پژوهش‌هایی درباره وضعیت خراسان در دوره عباسیان، اما درباره زمینداری و ضیاع سلطانی تحقیقی صورت نگرفته است. در پژوهش حاضر تلاش شده با تکیه بر منابع و مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی-تحلیلی به پرسش‌ها درباره شیوه پیدایش، ویژگی‌ها، علل رشد و سپس کاهش ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر پاسخ داده شود. به نظر می‌رسد ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر با مصادره املاک امویان و سایر مخالفان و شورشیان در نیمه اول خلافت عباسیان پدید آمد و توسعه یافت. سپس از نیمه دوم خلافت عباسیان و همزمان با حکومت طاهریان و سامانیان به دلیل واگذاری آن‌ها به شکل اقطاع و همچنین فروش، از وسعت و اهمیتشان کاسته شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۴/۳۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱۱۱-۱۳۰.

واژگان کلیدی:

خراسان، ماوراءالنهر، خلافت عباسی، سامانیان، ضیاع سلطانی، ضیاع خاصه

استناد به مقاله:

نجف‌زاده، علی و ایمان‌پور، محمدتقی. (۱۴۰۴). وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر (از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۱۱۱-۱۳۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.367649.1084>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_228329.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

در دوره عباسیان، مالکیت زمین تنوع بیشتری یافت. مالکیت شخصی، ضیاع خلفا و وابستگی و موقوفات، مهم‌ترین املاک بودند. از بین این املاک، زمین‌های متعلق به دستگاه خلافت اهمیت بیشتری داشت، زیرا خلفا را در ردیف زمینداران بزرگ قرار می‌داد و بخش مهمی از درآمد آنان را تأمین می‌کرد. شیوه به دست آوردن این املاک و کاهش و افزایش آن در دوره طولانی عباسیان متغیر بود. اصل و منشأ این اراضی به املاک مصادره شده از امویان و وابستگی‌شان بازمی‌گشت، اما به تدریج بر وسعت آن افزوده شد، به‌طوری‌که در سراسر قلمرو خلافت عباسیان زمین‌های خلیفه وجود داشت؛ زمین‌هایی که از آن‌ها در منابع با اسامی صوافی السلطان و ضیاع السلطانی یاد شده است. خراسان و ماوراءالنهر در اوایل دوره عباسیان از مناطق مهم قلمرو خلافت محسوب می‌شد که خلفا در آنجا دارای املاک بودند. بعلاوه، حفظ منافع شخصی خلیفه و املاکش یکی از عوامل مؤثر در توجه بیشتر به این مناطق بود. تاکنون درباره تاریخ خراسان در دوره عباسیان و حکومت‌های محلی طاهریان، صفاریان و سامانیان پژوهش‌هایی صورت پذیرفته، اما درباره وضعیت زمینداری به‌ویژه ضیاع سلطانی در آنجا به‌صورت مستقل تحقیقی انجام نشده است. از این‌رو، در

پژوهش حاضر تلاش شده با تکیه بر منابع به این پرسش‌ها پاسخ داده شود که ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر چگونه به وجود آمد و توسعه یافت؟ و نحوه تغییر مالکیت و سرنوشت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر چگونه بود؟

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهش‌های مختلفی درباره وضعیت مالی خلافت عباسی و خراسان و ماوراءالنهر صورت گرفته، اما به مسئله مالکیت زمین و ضیاع سلطانی در این منطقه توجهی نشده است. سعیدیان جزی (Sa'idian Jezi, 2015) در مقاله «منابع درآمد مالی امویان در خراسان» اگرچه مهم‌ترین منابع درآمدی نظیر خراج، غنائم، جزیه، عشور^۱، صوافی^۲، مال الصلح^۳، ثمارات^۴، مکوس^۵، مصادره، هدایا، طعمه^۶، مراعی^۷، عمائر و بازارها^۸ را مورد بررسی قرار داده که صوافی، مصادره، هدایا و بازارها و املاک را نیز شامل می‌شد و با انتقال قدرت به عباسیان به خلفای این دوره منتقل شد، اما مصداقی برای آن‌ها ذکر نکرده است. به همین جهت، براساس این مقاله نمی‌توان تصویری از صوافی امویان که به عباسیان رسید، ارائه داد.

حسین ایزدی و سیدمحمد حسینی (Izadi & Hosseini, 2015) نیز در مقاله «بخارا و نقش سامانیان در

۱. عشور به یک‌دهم درآمد گفته می‌شد که شامل عشور زکات از محصولات زراعی و عشور اموال تجاری می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 149).
۲. صوافی، زمین‌های خالصه متعلق به شاهان ساسانی، کشته‌شدگان، آتشکده‌ها و سایر املاک بی‌مالک بود که بعد از شکست ساسانیان در زمان خلیفه دوم به مالکیت خلافت درآمد (Abu Yusuf, 2020: 94; Ibn Adam, 2013: 35).
۳. مال الصلح، مال مشخصی بود که از ابتدا با غیرمسلمانان در پرداخت آن توافق شده بود و به‌صورت نقد و جنس دریافت می‌کرد (Sa'idian Jezi, 2015: 151).
۴. به مالیات باغات، مرغزارها و چشمه‌ها گفته می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 151).
۵. مکوس به مالیاتی گفته می‌شد که کارگزاران دولتی در هنگام خرید و فروش برخی اقلام مشخصی یا ورود افراد به شهر مطالبه می‌کردند (Sa'idian Jezi, 2015: 152).
۶. به حق استفاده از عایدات یک منطقه طعمه گفته می‌شد، اما معنی آن به تدریج در قرون اولیه اسلامی تغییر یافت. خوارزمی در اواخر دوره سامانی طعمه را نوعی از زمین تعریف کرده است که از طریق واگذاری انجام می‌گرفت. اراضی طعمه بر اساس قراردادی واگذار می‌شد تا آن را آباد کند و عشر آن را بپردازد و تا پایان عمر از آن شخص باشد و پس از مرگش از ورثه او پس گرفته شود (Khwarazmi, 1968: 62).
۷. مراعی، حقی بود که از زمین‌های قابل استفاده به‌عنوان مرتع گرفته می‌شد (Khwarazmi, 1968: 61).
۸. مالیاتی که از مستغلات و تأسیساتی نظیر آسیاب‌ها، رباط‌ها و بازارها گرفته می‌شد (Sa'idian Jezi, 2015: 155).

شکوفایی آن» وضعیت بخارا و بازارهایش را در دورهٔ اموی و عباسی موردبررسی قرار داده‌اند و حتی مبحثی به اقتصاد بخارا و ترویج فرهنگ اسلامی اختصاص دارد، اما به زمینداری و ضیاع سلطانی اشاره‌ای نکرده‌اند. اعظم گنجی هرسینی (Ganji Hersini, 2014) نیز در پایان‌نامهٔ «اوضاع سیاسی و اداری خراسان از آغاز حکومت عباسیان تا ظهور طاهریان (۱۳۲-۲۰۵ق)» به بررسی اقدامات والیان خراسان در دورهٔ عباسیان تا اوایل طاهریان پرداخته و بیشتر به اقدامات سیاسی و دیوان‌ها و خراج اشاره داشته و اگرچه به تحولات سیاسی، شورش‌ها و سرکوب آنها به خوبی اشاره دارد، اما دربارهٔ نتایج آن از جمله مصادره املاک مطلبی ننوشته و به زمینداری و ضیاع سلطانی توجهی نکرده است. عبدالرحیم قنوات (Ghanavat, 2009) نیز در مقالهٔ «خاتون بخارا»، سابقهٔ حاکمان بخارا و تداوم حکمرانی آنها را تا دورهٔ سامانیان بررسی و اشاره‌ای مختصر به املاک آنان دارد که سلطانی شده بود، اما آن را اشتباه تفسیر کرده است. امیر اکبری (Akbari, 2005) در کتاب *تاریخ حکومت طاهریان از آغاز تا انجام*، اگرچه مبحثی به مالکیت ارضی و کشاورزی در قلمرو طاهریان اختصاص داده و حتی از وجود املاک خالصه عباسیان یاد نموده، اما از وضعیت آنها چندان سخن نگفته است. التون. ل. دانیل (Daniel, 1997) نیز در کتاب *تاریخ سیاسی و اجتماعی خراسان در زمان عباسیان (۱۲۹ق/۷۴۷م-۲۰۵ق/۸۲۰م)* به فعالیت عباسیان علیه امویان و هدف قراردادن اشراف بزرگ و مالکان عمده اشاره دارد، اما به نتیجه آن که تغییر مالکیت بوده، اشاره نکرده است. همچنین، در مبحث شورش‌های اوایل دورهٔ عباسیان خاستگاه روستایی آنان را موردبررسی قرار می‌دهد، اما به نتایج شکست آنان که احتمالاً تغییر مالکیت زمین بود، اشاره نکرده است.

ضیاءالدین الریس (Al-Rayyis, 1994) نیز در کتاب *خراج و نظام‌های مالی دولت‌های اسلامی از آغاز تا نیمه دوم*

قرن سوم، موضوع انتقال املاک (ضیاع) آل مروان به عباسیان و گسترش ضیاع سلطانی در دورهٔ عباسی را بررسی نموده، اما گزارش‌های ارائه شده درباره عراق و شام است و به خراسان و ماوراءالنهر اشاره نکرده است. با اینکه دربارهٔ رابطهٔ معتصم با افشین نیز مطالبی ارائه می‌دهد، اما به مصادره املاکش اشاره نکرده است. ریچارد فرای (Frye, 2005) نیز در *تاریخ بخارا دستاورد قرون وسطی*، از مالکیت زمین در دوره سامانیان سخن گفته و اگرچه به شش نوع مالکیت خصوصی بزرگ مالکان، املاک خاص فرمانروا، دیوانی، موقوفه، اقطاع و جماعت اشاره داشته، اما به ضیاع سلطانی نپرداخته - است. بنابراین، مسئله ضیاع سلطانی خصوصاً در خراسان و ماوراءالنهر از مباحثی است که با وجود اهمیت آن، کمتر موردتوجه پژوهشگران این حوزه قرار گرفته است و ضرورت دارد که به‌صورت مستقل به آن پرداخته شود و به پرسش‌های موردنظر پاسخ داده شود.

روش پژوهش

از آنجاکه موضوع پژوهش تاریخی است، داده‌های آن از منابع قرون اولیه هجری جمع‌آوری شده است. بنابراین، شیوهٔ گردآوری اطلاعات بر پایهٔ مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. پس از طبقه‌بندی و تطبیق داده‌های تاریخی منابع، سعی بر آن بوده است تا به روش توصیفی-تحلیلی تصویر روشنی از وضعیت ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر از آغاز عباسیان تا سقوط سامانیان ارائه شود.

ضیاع سلطانی

یکی از مهم‌ترین انواع مالکیت زمین در دورهٔ عباسیان، ضیاع سلطانی یا اراضی متعلق به خلفا بود. واژه‌هایی چون صوافی‌السلطان، النواحی السلطانیه، ضیاع‌السلطان، ضیاع-الخلافة، ضیاع‌العباسیه، ضیاع مستحدثه (جدید و تازه‌ساز)،

املاک امویان و سرکوب شورش‌ها دانست که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرند.

ابومسلم خراسانی و مصادرهٔ املاک اموی

عملکرد عباسیان در اوایل خلافتشان در قبال تغییرات سیاسی و مالکیت زمین را باید در دو مقوله عملکرد ابومسلم و خلفای عباسی مورد بررسی قرار داد. نحوهٔ برخورد ابومسلم با عوامل بنی‌امیه در خراسان منطبق با دستورالعمل دریافتی از سوی عباسیان بود، هرچند که در جزئیات و اجرا تفاوت‌هایی دیده می‌شود. اولین افرادی که در مرو دعوت ابومسلم را پذیرفتند، اعراب قبیله خزاعه بودند. بنی‌ربیع که با کرمانی مقیم مرو بودند، از ابومسلم امان خواستند و گروهی که کار ابومسلم را خوش نداشتند از مرو گریختند و خود را به طوس رساندند، اما قُحطَبَه بن شَبِیب طائی آنان را تا نهایند و حلوان تعقیب کرد (Dinawari, 2004: 406). علاوه بر آنان، اعراب طرفدار بنی‌امیه مجبور به فرار از خراسان شدند. نصر بن سیار با سه هزار نفر از مضریان به سرخس و سپس نیشابور فرار کردند (Tabari, 1996: 10/4558). مشخص نیست این فراریان در خراسان صاحب املاک شده بودند یا نه، اما شواهدی از املاک داود بن طهمان و برادرانش، دبیر نصر بن سیار، نشان می‌دهد حتی کارگزاران ساده نیز املاکی داشته‌اند. منابع، تفاوتی بین شامیان و خراسانیان (اعراب خراسان) قائل شده‌اند. اعراب مقیم خراسان مثل ربیع و خزاعه صاحب املاک شده بودند. رویکرد ابومسلم با دو گروه مقیم و غیرمقیم متفاوت بود. او شامیان را بخشید، اما تمامی خراسانیان (اعراب خراسان) را کشت و هیچ‌یک از افرادی که از ابومسلم گریخته بود، زنده نماندند (Ibn Athir, 1992: 15/29). مجمل‌التواریخ ضمن اشاره به کشتار ابومسلم در خراسان از مهتران یمانی،

ضیاع فرائیه و الضیاع‌الخاصه، همگی با اندکی تفاوت^۱ به معنای اراضی خالصه یا صوافی است که در مناطق مختلف قلمرو عباسی پراکنده بودند (Spuler, 1990: 2/292; Al-Rayyis, 1994: 527). ضیاع، جمع ضیعه و زمین متعلق به خلفا، وزرا، امرا، مردم با نفوذ وابسته به دولت بوده است. ضیاع سلطانی متعلق به خلیفه نیز به دلیل گستردگی و پراکندگی جغرافیایی به اسامی مختلفی خوانده می‌شدند که به چهار نوع مهم تقسیم می‌شد: ۱. ضیاع خاصه یعنی املاک شخص خلیفه. ۲. ضیاع عباسی که غالباً متعلق به افراد خاندان عباسی بود. ۳. ضیاع مستحدثه و نوبیاد. ۴. ضیاع فرائیه در کنار رود فرات. این املاک در سواد (بغداد، کوفه، واسط و بصره) خوزستان و سایر مناطق پراکنده و دفتر و دیوان مخصوصی برای آن تأسیس شده بود که کارمندان خاص خود را داشت (Ya'qubi, 1977: 49-48).

مالکیت عباسیان بر این زمین‌ها در مرحلهٔ اول از طریق مصادرهٔ اراضی آل‌مروان و بنی‌امیه انجام شد (Baladhari, 1958: 464 & 494). اگرچه بیشتر گزارش‌های مربوط به مصادرهٔ املاک امویان توسط عباسیان در عراق و شام است که مرکز ثقل زمینداری بنی‌امیه بود، اما این سیاستی عمومی محسوب می‌شد که در تمام قلمرو خلافت اسلامی اجرا شد. از سوی دیگر، عباسیان ملک مورثی در خراسان و ماوراءالنهر نداشتند و حاکمیتشان در آنجا با قدرت شمشیر ابومسلم انجام شد. پس نمی‌توان انتظار داشت زمینی را به شکل مورثی و یا هدیه دریافت کرده باشند. شواهدی نیز از خرید املاک توسط خلفای عباسی و احیای اراضی موات همانند آنچه در عراق انجام دادند، در خراسان و ماوراءالنهر گزارش نشده است. از این‌رو، مهم‌ترین شیوه‌های پدید آمدن ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر را باید در پی مصادره

۱. صوافی السلطان، النواحی السلطانیه، ضیاع السلطان و ضیاع الخلافه همه برای زمین‌های متعلق به خلافت به‌کار می‌رفت، اما ضیاع العباسیه برای زمین‌های اعضای خاندان عباسی استفاده می‌شد. ضیاع مستحدثه به املاک تازه‌ساز و نوبیاد به زمین‌هایی که با سرمایه خلیفه در مناطق بایر احداث شده بود، گفته می‌شد. ضیاع فرائیه به زمین‌های خلافت در اطراف رودخانه فرات گفته می‌شد و الضیاع الخاصه زمین‌های مخصوص و شخصی خلیفه بود.

ربیع، قضاغه، ملوک، دهقان و مرزبان یاد کرده است (*Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas, n.d.:*) (328). این سرنوشت مایملک آنان را نیز دربر می‌گرفت که احتمالاً مشمول مصادره شدند، زیرا ابومسلم در سایر موارد چنین برخوردی کرد. از سرنوشت داود بن طهمان چنین برمی‌آید که مصادرهٔ املاک توسط ابومسلم ابعاد وسیعی داشت و نه تنها نظامیان، بلکه دبیران را نیز شامل می‌شد (*Jahshiyari, 1969: 200; Ibn Taqtaqi, 1988:*) (251). باینکه او در زمان قیام یحیی بن زید محرمانه اخبار نصر را به او داده بود، اما از انتقام ابومسلم هراس داشت و تنها بعد از رابطه با او اطمینان یافت که جاننش در امان است. با این وجود، اموالش از مصادره مصون نماند. ابومسلم اموالی را که او در ایام والیگری نصر به دست آورده بود، گرفت و تنها خانه‌ها و املاکی که از قدیم به ارث برده و در مرو بود، برایش باقی گذاشت (*Tabari, 1996:*) (12/5124؛ *Ibn Miskawayh, 2001: 3/472*). چنین برخورد با دبیری که تا حدی همسو با علویان بود، نشانگر رفتار بدون ترجم ابومسلم نسبت به بقیه طرفداران بنی‌امیه و افرادی است که در تشکیلات آنان فعالیت می‌کردند. البته نتیجه چنین عملکردی در درازمدت به نفع خلافت نوپای عباسی نبود. مصادرهٔ املاک خاندان اموی و منسوبان آن، پیامدهای مختلفی داشت. اگرچه بیشتر امویان توسط عباسیان کشته شدند، اما برخی از وابستگان و دیوانیان آنان جان به در بردند و تنها اموالشان مصادره شد و به‌خاطر از دست دادن اموال و املاکشان در ردیف مخالفان پنهان عباسیان قرار گرفتند. اگرچه اطلاعات دقیقی از تعداد این‌گونه افراد ثبت نشده، اما عملکرد اولاد داود بن طهمان نمونه‌ای از این‌گونه رفتارهاست.

گفتگوی ابومسلم با سپاهیان قبل از تصرف نیشابور نیز نشان می‌دهد مصادرهٔ اموال و املاک مخالفان یا حکام محلی همسو با امویان یک رویه جاری در این کشاکش نظامی

بوده است. هنگامی که ابومسلم به نیشابور نزدیک شد به او گفتند: شهر نیشابور را بگیر و اموال فاذوسیان (دهقان شهر) را به خود اختصاص بده، اما او خودداری کرد تا شهر نیشابور گشوده شد و فاذوسیان هدایا و تحف برایش فرستاد. باز به او گفته شد قبول مکن و اموال فاذوسیان را مگیر، اما او نپذیرفت و هدایا را قبول کرد و حق فاذوسیان را شناخت (*Ibn Athir, 1992: 15/115*). اصرار همراهان ابومسلم بر گرفتن اموال فاذوسیان، احتمالاً یک روند معمول در بین سپاهیان بنی‌عباس به‌عنوان غنیمت جنگی بوده است. با وجود مدارای ابومسلم با فاذوسیان، عملکردش در برخورد با اهالی محله بویاباد نشان می‌دهد اقدامش تأثیر عمیق بر مالکیت زمین در آن محله گذاشته است. او به تلافی رفتار جوانان محله بویاباد آن محله را تخریب کرد، به‌طوری‌که همچنان تا زمان حاکم نیشابوری معمر نشده بود (*Hakim, 1996: 201*). این یک انتقام ویرانگر بود که به‌طور مستقیم بر مالکیت زمین تأثیر منفی نهاد.

ابومسلم در ری نیز به مصادرهٔ املاک پرداخت. مردم آنجا مایل به بنی‌امیه بودند و از شهر گریختند و ابومسلم دستور داد اموال و املاک آنان ضبط و تملک شود. متواریان پس از حج در ۱۳۲ ق نزد ابوالعباس سفاح تظلم کردند و مصادرهٔ املاک به یک چالش بین او و ابومسلم تبدیل شد (*Ibn Athir, 1992: 15/26*). هرچند در رابطه با این کشمکش‌ها در خراسان گزارشی به دست ما نرسیده است، اما حداقل نشانگر وجود اختلاف نظر در زمینهٔ مصادرهٔ املاک در اوایل دورهٔ عباسی است. ابومسلم اموال فراوانی را جمع و املاک بسیاری را مصادره کرد، اما برخلاف خاندان عباسی املاکی برای خود تدارک ننید. نویسنده *مجموعه‌التواریخ* تأکید دارد که هیچ‌چیز از املاک، عقار، بنده و غیره از او جز پنج کنیزک باقی نماند (*Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas, n.d.:* 328). باین‌حال، باغی در نیشابور به نام ابومسلم وجود داشت که مشخص نیست متعلق به او بوده

یا تنها به نام او نامگذاری شده است. حاکم نیشابوری در ذکر اسامی محلات نیشابور محله درباغ را باغ ابومسلم صاحب-الدوله معرفی کرده است (Hakim Nishapuri, 1996: 201).

اقدامات ابومسلم در مرو نیز بر تغییر مالکیت زمین‌ها مؤثر بود. به‌عنوان مثال، ساخت مسجد آدینه و تغییر ساختار شهری مرو بی‌تأثیر بر رونق بخشی از شهر و رکود بخشی دیگر از آن نبود. او علاوه بر مسجد شارسران و مسجد آدینه کهن معروف به مسجد بنی‌ماهان در کنار رود زریق، مسجد آدینه ماجان را در کنار نهر ماجان بنا نهاد. مسجد، سرای امارت و بازار ماجان همه به‌وسیله ابومسلم ساخته شد و با این اقدام بازار قدیم که بر در مسجد آدینه کهن بود، به کنار نهر ماجان منتقل شد. علاوه بر این، سرای آل‌بونجم مولی آل‌ابومحیط همه بر کنار نهر ماجان بودند (Istakhri, 1961: 206). توجه ابومسلم به اطراف نهر ماجان موجب رونق این بخش از مرو شد. مسلماً چنین تغییراتی به نفع حکومت بود، زیرا در منطقه جدید از مالکیت بیشتری برخوردار می‌شدند. نقش ابومسلم در رونق مرو را باید جزو عوامل انسانی مؤثر بر این شهر قلمداد کرد که با توجه به عقاید و ایدئولوژی‌های خود تغییراتی در آن ایجاد نمود (Anamradnejad, 2020: 80).

گزارش‌های پراکنده نشان می‌دهد که خلفای اموی در ۱۲۰ ق و خلفای عباسی حدود ۱۸۴ ق در خراسان دارای املاک شخصی (ضیاع) فراوانی بودند (Spuler, 1990: 2/292) که نشانگر تداوم زمین‌داری خلفا در این منطقه است. دیهه اسک‌جگت که ضیاع ویران و آبادش کمتر از هزار جفت بود و مردمان آن همه بازرگان بودند و هر پنجشنبه بازاری تشکیل می‌دادند، جزو خاصه (مملکه) سلطانی شد (Narshakhi, 1984: 18). به واسطه فتح ماوراءالنهر به عهده در دوره امویان، تغییرات مالکیت زمین در آنجا اتفاق افتاد و به‌طور مشخص از تغییر مالکیت در سمرقند و بخارا

سخن گفته شده است. به‌عنوان مثال، املاک کدرخینه در بخارا تا زمان منصور خلیفه عباسی در دست مصادره‌کنندگان بود (Najafzadeh & Imanpour, 2022: 11).

بازگرداندن املاک مصادره شده دوره اموی

البته تمامی املاک مصادره شده دوره خلفای اموی به عباسیان منتقل نشد، زیرا برخی از آن‌ها مدعیانی داشتند که در تلاش بودند تا در حکومت جدید عباسی از املاک خود رفع توقیف کنند. بخش مهمی از املاک امویان در خراسان و ماوراءالنهر در دوره فتوحات از طریق مصادره اموال مخالفان و شکست‌خوردگان به‌دست‌آمده بود. مالکان و وراث آنان تغییر سیاسی و انتقال قدرت به عباسیان را فرصتی برای اثبات ادعا و حقانیت خود می‌دانستند و ضمن استقبال از آن تلاش کردند املاکشان را بازگردانند. اینگونه افراد در سراسر قلمرو اموی بودند و یکی از وجوه اشتراک آنان، مصادره املاکشان بود. سه گروه از این مغضوبین دوره اموی در منابع ثبت شده‌اند که شامل آل‌مهلب، خانواده کدرخینه بخارا و خاندان زبیری می‌شدند. خاندان کدرخینه در بخارا از مهم‌ترین نمونه‌هایی بودند که املاکشان در زمان خلافت منصور عباسی بازگردانده شد. املاکی که شامل برخی از مستغلات شهری، روستاها و کوی کاخ بود. این کوی که در اصل متعلق به دهقانی به نام کدرخینه یا احمد بود، پس از مصادره آن توسط فاتحان اموی، احتمالاً در زمان قتیبه بن مسلم، به نام وزیر او ابن‌ایوب نامگذاری شد. کاخی که پس از آن پیوسته محل زندگی امیران بخارا بود و به ورثه کدرخینه بازگردانده نشد. کدرخینه و وراثانش احتمالاً از رقبای خانواده بخار خداه بودند که املاکشان مصادره شد و در دوره اموی نتوانستند آن را پس گیرند و تنها بعد از استقرار عباسیان فرصت بازپس‌گیری املاکشان را یافتند. این در حالی بود که خاندان بخار خدات به خاطر رابطه خوب با والیان عرب املاکشان محفوظ ماند. ورثه کدرخینه در ۱۵۰ ق نزد منصور

عباسی رفت و نسبت به مالکیت کوی کاخ ادعا کرد و قباله ارائه داد. در این قباله ذکر شده بود یک هزار دکان در شهر بخارا و هفتاد و پنج پاره دیه خاص در حوزه رود بخارا و فراویز علیا املاک کدرخینه بوده است که محله کوی کاخ به‌تنهایی ربع شهرستان بخارا بود. مدعیان علاوه بر ادعای خود، قباله‌ها عرضه کردند و گواهی دادند. خلیفه نیز ضمن تأیید آن فرمود تا آن‌ها را سجل کردند و به بخارا بردند و همه را پس گرفتند (Narshakhi, 1984: 75). کوی کاخ بزرگ‌ترین نمونه از تغییرات مالکیت زمین در بخارا پس از استقرار عباسیان بود. این مسئله نشان می‌دهد گذشت زمان مانع نبود برای بازگرداندن حقی در زمینه مالکیت ضایع شده، اما احتمالاً بقیه املاکی که در مناطقی نظیر نیشابور، مرو، بخارا و سمرقند به دست امویان افتاده بود، به تصرف عباسیان درآمد و به ضیاع سلطانی تبدیل گردید؛ اگرچه منابع جرئیات زیادی از آن‌ها ارائه نداده‌اند.

شورش‌ها و افزایش ضیاع سلطانی

علاوه بر املاک سابق امویان، یکی دیگر از راه‌های اضافه شدن ضیاع سلطانی، وقایع سیاسی، نظامی و شورش‌هایی بود که سرکوب شدند. این شورش‌ها از زمان ابومسلم و پس از آن بر تغییر مالکیت زمین‌ها به نفع خلفای عباسی مؤثر بود. هرچند در گزارش شورش شُرَیک بن شیخ المَهری در بخارا و فرغانه در ۱۳۲ق علیه ابومسلم که زیاد بن صالح همراه بخار خداه به جنگ او رفتند (Gardizi, 1984: 268) اشاره مستقیمی به مصادره املاک و عوامل مؤثر بر این شورش ثبت نشده است، اما سرنوشت خاندان بخار خداه به دلیل همراهی با سپیدجامگان در چند سال بعد نشان می‌دهد مصادره و انتقال مالکیت به نفع خلیفه عباسی یکی از تبعات اینگونه شورش‌ها بوده است. لشکرکشی ابوداود از نقبای عباسی به بلخ، کش و خُتل نیز چنین مواردی را نشان می‌دهد. او در کنار نهر سرجنان بلخ مضری، یمانی، ربیعی و عجمان را شکست داد و اموال کشته‌شدگان یا متواریان را از

عرب و عجم مصادره کرد (Tabari, 1996: 10/4561). در جنگ ابوداود با آخرین شهریار کش که طی آن بسیاری از دهقانان، اعیان و سالاران کش کشته شدند (Ibn Athir, 15/86: 1992)، بر اساس روال معمول در پایان این نبردها اموال کشته‌شدگان در زمره ضیاع سلطانی درمی‌آمد. در این رویداد نیز احتمالاً املاک دهقانان و اعیان کشته‌شده در زمره ضیاع سلطانی قرارگرفته باشد. جیش بن شیل نیز همراه دهقانان اتباعش از ختل به سوی فرغانه و به ترکستان رفتند (Ibn Athir, 15/82: 1992). اقدامی که احتمالاً به مصادره املاکشان همچون سمرقند در دوره اموی، منجر شد، زیرا چنین عملکردی از سوی عمال خلیفه عباسی در ماوراءالنهر گزارش شده است. مهم‌ترین نمونه آن مصادره املاک خاندان بخار خداه بود. وقتی قُتیبه ابن طغشاد حاکم بخارا که مسلمان شده بود، مرتد شد و ابومسلم خبر یافت، او را با برادرش و خانواده‌اش کشت و ضیاعات و مستغلات آنان را مصادره و سپس به بنیات بن طغشاد داد (Narshakhi, 1984: 15). این واقعه باعث شد ضیاع خاندان بخار خداه که در دوره امویان مصون مانده بود، از ملک شخصی به ضیاع سلطانی خلیفه عباسی تبدیل شود. در مناطق دور از مرکز خلافت که عمال خلیفه نمی‌توانستند املاک را به‌طور مستقیم مورد بهره‌برداری قرار دهند، شیوه استفاده از آن متفاوت و همراه با نوعی تعامل بود، همچنانکه عباسیان حکومت بخارا و املاک مصادره شده بخارخداه را به یکی دیگر از اعضای آن خاندان واگذار کردند. املاک نیز «بر سبیل اجرت و جامگی» به آنان سپرده شد و هرساله درآمد محصولات و غلات به خلیفه می‌رسید (Narshakhi, 1984: 43). اگرچه مرتدشدن قتیبه بن طغشاد یک بار در زمان ابومسلم و بار دیگر بعد از شورش سپیدجامگان در ۱۶۶ق رخ داد، اما در نتیجه بحث تغییری ایجاد نمی‌کند، زیرا در هر دو گزارش مصادره املاک خاندان بخارخداه نقل شده است؛ سرنوشتی که نحوه تبدیل‌شدن املاک شخصی

مخالفتان خلافت به ضیاع سلطانی را به‌خوبی نشان می‌دهد. به همین جهت، خلفای عباسی در اکثر قلمرو جهان اسلام دارای املاک بودند. التون دانیل برخورد با بخار خدات را نمونه‌ای از سیاست عباسیان برای تملک املاک اشراف بزرگ دانسته تا توانگران عرب که می‌خواستند ملاک شوند بدانها دست یازند. باینکه منابع در این زمینه خاموشند، اما به نظر می‌رسد این وضعیت دامنگیر دهقانان یا اشراف خرد نگردید و منافع آنان از اشراف بزرگ جدا بود. درهرحال، آنان که بعد از فرار امویان باقی ماندند هدف کینه‌جویی و غنیمت‌گیری عباسیان قرار گرفتند. خاندان بخار خداه مهم‌ترین نمونه در این زمینه بود (Daniel, 1997: 137& 209). بنیات و سکان دو بخارخداه که هر دو در ورخ‌شه زندگی می‌کردند، در اوایل دوره عباسی کشته شدند. با مرگ آنان، حیات آخرین بخارخداه‌ها به سر رسید و حتی ملک و دارایی آنان نیز به میزان زیادی تقلیل یافت (Frye, 2005: 45) و بخش مهمی از آنان به‌صورت ضیاع سلطانی درآمد. ورخ‌شه درون حصار بزرگی قرار داشت و از قدیم ملک بخار خداه‌ها و از بخارا قدیم‌تر بود و در آنجا کاخ کهنه بخار خداه قرار داشت (Barthold, 1987: 1/271) و جزو معدود املاکی بود که احتمالاً هنوز دست وارثان بخار خداه باقی ماند، زیرا در تاریخ بخارا تأکید شده تا زمان امیر اسماعیل سامانی آن زمین‌ها ملکی بود.

شورش‌های شرق ایران پس از ابومسلم نیز از عوامل مؤثر بر افزایش ضیاع سلطانی بود؛ مسئله‌ای که تأثیر عمیقی بر انتقال مالکیت زمین به‌عنوان یک پیامد اقتصادی داشت. در شورش استادسیس به سابقه خاندانی او اشاره‌شده که از ابنای ملوک عجم خراسان بود (Tabari, 1996: 11/4950). او احتمالاً خود املاکی داشت و کسانی که به او پیوستند نیز بیشتر روستاییان بودند. سیصد هزار نفر به او پیوستند که مسلح به شخم، بیل و تبر بودند که خاستگاه سرچشمه روستایی آنان را نشان می‌دهد (Daniel, 1997: 11/4950).

(145). هرچند منابع از وضعیت و سرنوشت املاک و زمین‌های آنان بعد از شکست گزارشی نداده‌اند، اما به‌احتمال زیاد املاک آنان نیز باید مصادره و در زمره ضیاع سلطانی قرارگرفته باشد. شورش عبدالجبار بن عبدالرحمان ازدی، رئیس شرطه منصور، اهل ایبورد، از داعیان بنی‌عباس و نماینده ابومسلم در منطقه استقرار ازدی‌ها در اطراف مرو نشان می‌دهد ازدیان مهاجر در اطراف مرو پنبه‌زارهایی داشتند که عبدالجبار به آنجا پناه برد (Tabari, 1996: 11/4730). این گزارش از مالکیت مهاجران ازدی بر اراضی اطراف مرو خبر می‌دهد که به زیان زمین‌داران بومی بود؛ امری که در دهه‌های بعد با واکنش عمال خلیفه مواجه شد.

شورش مقنع یا سفیدجامگان مهم‌ترین جنبش اجتماعی بود که در دوره خلافت مهدی (۱۵۸-۱۶۹ ق) انجام گرفت. او از ده کازه مرو و دبیر عبدالجبار بن عبدالرحمن ازدی بود (Abu'l-Ma'ali, 1997: 116). علاوه بر آن، روستاییان بسیاری در سغد و بخارا به او پیوستند که درنهایت شکست خوردند، اما منابع سرنوشت املاک آنان را ثبت نکرده‌اند که احتمالاً همچون املاک خاندان بخار خداه به نفع خلافت عباسی مصادره شده است.

شورش رافع بن لیث در ۱۹۰ ق علیه هارون‌الرشید، واقعه مهم دیگری بود که به علت بدفتاری و ستم علی بن عیسی بر اعراب مقیم خراسان انجام گرفت. احتمالاً موضوع خراج و مالکیت زمین به‌عنوان یک زمینه اختلاف مطرح بود (Dinawari, 2004: 432) و نتایج آن به‌طور آشکارا به تغییر مالکیت زمین منجر شد. برخی از فرماندهان نظامی وفادار به خلافت که مؤثر در سرکوب شورش بودند، املاکی به‌عنوان پاداش دریافت کردند که گوشه‌ای از تغییر مالکیت زمین را نشان می‌دهد. نمونه‌ای از آن واگذاری اشتیخن به عجیف بن عنبسه بود. خاستگاه او یکی از دیه‌های اشتیخن در اطراف سمرقند ذکرشده که سپس در همانجا مالک دیه‌های بسیاری شد (Yaqut al-Hamawi, 2004: 12/100).

1/246). عجیف در ۱۹۲ق از رافع بن لیث جدا و به هرثمه بن اعین پیوست (Tabari, 1996: 12/5363). خلیفه نیز بعد از شکست رافع، اَشْتِیخَن را که یکی از شهرهای سمرقند و جایی خرم و آبادان و با نعمت بسیار بود (Ibn Hodud al alam: Khurrdadhbih, 1992: 27 men al mashreq ela al maqreb, 1982: 107) و بعد از تسلط اعراب شهری مستقل از سمرقند و دارای روستاها، باغ‌ها و بوستان‌ها و مرغزار، زرخیز، پرباغ و کشتزار بود، به او داد که در آنجا مالک دیه‌ها و ضیعتی چند شد (Yaqut al-Hamawi, Istakhri, 1961: 254) (2004: 1/246). درآمد بازار اَشْتِیخَن و عواید برخی از قریه‌ها نیز به عجیف بن عنبسه می‌رسید.

اهالی چاچ نیز به رافع پیوستند و خلیفه عباسی پس از شکست آنان، آنجا را به‌عنوان پاداش همراهی اسد بن سامان به فرزندان او از جمله یحیی بن اسد بن سامان واگذار کرد (Narshakhi, 1984: 264-263). اگرچه منابع از آن به‌عنوان ضیاع سلطانی یاد نکرده‌اند، اما فعالیت عمرانی در آن مناطق و سرمایه‌گذاری والیان خلیفه در آنجا، دلالت بر واگذاری آن املاک به خلیفه می‌کند. دیوار چاچ که از کوه سافلغ در برابر صحرای قلاص کشیده شده بود و تا رود چاچ امتداد داشت و ترکان را از تجاوز به بلاد اسلام باز می‌داشت به نام عبدالله بن حمید خوانده می‌شد و توسط عبدالله بن حمید ثوری یا به روایت یعقوبی حمید بن قحطبه ساخته شد (Ibn Hawqal, 1987: 247; Ya'qubi, 2003: 573) (& 234). اقدامی عمرانی که طی دو قرن چاچ را جزو آبادترین نواحی حوزه سیحون کرد و احتمالاً خلیفه نیز بهره‌ای از آن اراضی به دست می‌آورد، زیرا معتصم دو هزار هزار درهم برای نهی که در آغاز اسلام پر شده و مایه زیان اهالی شده بود، سرمایه‌گذاری کرد. این اقدام به پیشنهاد وزیرش ابوعبدالله بن ابی داود انجام گرفت و معتصم ناراضی بود که چرا مالش را برای مردم چاچ و فرغانه هزینه می‌کند، اما او استدلال کرد

که آنان رعیت اویند و دور و نزدیک در نظر او برابرند (Tabari, 1996: 14/5958). مسلماً این اقدام علاوه بر سرمایه‌گذاری، ایجاد مالکیت جدید در دورترین نقطه قلمرو اسلامی بود که اینگونه اراضی به ضیاع سلطانی تبدیل می‌شدند. نوح بن اسد نیز پس از فتح اسپچاپ در ۲۲۵ق گرداگرد آن را دیواری و حصار کشید که باغ و بوستان و کشتزار مردم آن ناحیه را مصون و محفوظ در داخل آن حصار قرار داد (Ibn Athir, 1992: 11/149). تا آخرین سال‌های سلطنت محمد بن طاهر پاره‌ای از اراضی ماوراءالنهر ملک شخصی خلیفه شمرده می‌شد (Barthold, 1987: 1/462).

تحولات سیاسی و نظامی دوره خلافت معتصم (۲۱۸-۲۲۷ق) نیز بر این املاک افزود. دو سردار مهم معتصم، افشین و عجیف بن عنبسه که در نهایت به مخالفان او تبدیل و محکوم به مرگ شدند، قلمروشان در شرقی‌ترین قسمت قلمرو عباسیان مصادره شد و املاکشان به ضیاع سلطانی تبدیل گردید. افشین از سرداران زمان معتصم، با وجود نقش مؤثر در سرکوب خرم‌دینان، به دلیل اتهامات متعددی در سامرا محاکمه و کشته شد و زمین‌ها و سرایش در آنجا مصادره شد (Ya'qubi, 1977: 35 & 38). البته منابع از سرنوشت املاکش در اشروسنه به‌ویژه قلعه معروفش در منیک که نزهتگاهش بود و موقوفات و آبادی‌هایی که پیش از رفتن به عراق بر رباط خدیسر در روستای فنکان وقف کرده بود (Ibn Hawqal, 1987: 231-232) گزارشی ارائه نداده‌اند. مشخص نیست آیا سرنوشتی مشابه املاک سامرا پیدا کرده است یا نه، اما در کشمکش حسین بن افشین و نوح بن اسد سامانی به مسئله زمین اشاره شده است. حسین بن افشین از نوح بن اسد شکایت نمود که به املاک و مزارع او تجاوز می‌کرد، اما عبدالله بن طاهر به دستور معتصم و توسط نوح بن اسد او را دستگیر و نزد معتصم فرستاد (Ibn Athir, 1992: 12/154). احتمالاً در پی این

حکومت‌های محلی شرایط به‌تدریج تغییر یافت و دوره کاهش آن آغاز شد.

ضیاع سلطانی در دوره طاهری

روی کارآمدن طاهریان در خراسان تغییری اساسی در مالکیت زمین به وجود نیاورد. در مالکیت خلیفه عباسی یا ضیاع السلطان نیز تغییری جدی ایجاد نشد و بسیاری از این املاک در خراسان و ماوراءالنهر حفظ شد (Akbari, 289: 2005). تنها حاکمان و والیان طاهری تلاش کردند مالکیت جدیدی به نفع خود ایجاد کنند. بزرگان طاهری بیشتر به دنبال مالکیت بر زمین‌های حاصلخیز نظیر طبرستان بودند (Ibn Athir, 14/6137: Tabari, 1996: 17/297: 1992). و اقطاعی در آنجا به دست آوردند که پاداشی برای سرداران نظامی و والیان محسوب می‌شد. اعضای خاندان طاهری از ضیاع سلطانی نیز تیول و اقطاع گرفتند. همچنین، معتمد خلیفه عباسی، اَشْتِیخَن را به محمد بن طاهر اقطاع داد (Ibn Istakhri, 1961: 254). این گزارش نشان می‌دهد خلفا املاک خالصه خود را تا حدود زیادی حفظ کرده بودند و این واگذاری می‌توانست زمینه‌ساز تغییر مالکیت شود، زیرا شواهدی از فروش ضیاع سلطانی نیز وجود دارد. دیه اسک-جَگت که جزو خاصه (مملکه) سلطانی بود و ابوحمدموفق‌بالله، برادر خلیفه معتمد (۲۵۶-۲۷۹ق) آن را به محمد بن طاهر امیر خراسان، مقاطعه داد که آن را به سهل بن احمد الداغونی البخاری فروخت و بهایش را گرفت (Narshakhi, 1984: 18). اقدام محمد بن طاهر این سؤال را مطرح می‌کند که آیا اقطاع، واگذاری از نوع تملیک و قابل‌فروش بوده است یا زمان این واگذاری اقطاع مؤثر بر سرنوشت آن بوده است؟ چون این اقطاع در زمان درگیری خلفا با مشکلات سیاسی نظیر جنگ با صاحب‌الزنج و یعقوب لیث صفاری واگذار شد که نظارت کمی بر اقطاعات وجود داشت و والیان آزادانه می‌توانستند آن‌ها را بفروشند،

رویداد املاک افشین به ضیاع سلطانی تبدیل شد، زیرا معتمد با عجیف بن عنبسه دیگر سردار مخالفش نیز چنین برخوردی کرد و املاکش را در ماوراءالنهر مصادره نمود. عجیف بن عنبسه، یکی از سرداران بزرگ عباسی که نقش مهمی در سرکوب شورش‌های عراق و جبال داشت، به دلیل شرکت در توطئه عزل خلیفه معتمد در ۲۲۳ق کشته شد (Tabari, 1996: 13/5888) و املاکش در اَشْتِیخَن مصادره گردید. نهر اَشْتِیخَن یکی از نهرهای منشعب از غوبار بود که پس از چهار فرسخ شامل نهرهای جزئی می‌شد که مسافت نه فرسخ را مشروب می‌کرد و به اَشْتِیخَن می‌رسید و خود آنجا را با روستاهایش آبیاری می‌کرد و بزرگ‌ترین نهر منشعب از غوبار بود. اَشْتِیخَن از توابع سمرقند بود و روستاها و باغ و بوستان و مرغزار بسیار داشت و در غایت صفا و خرمی و دارای باغ‌ها، قرا و گردشگاه‌ها و بیشه‌های بسیار و کهن‌دژی در شهر و ربض و نهرهای بسیار و آبادی‌هایی بود. عجیف بن عنبسه در یکی از قرای آن ساکن بود و اصطخری تأکید کرده که عجیف در این ناحیت مقام داشت تا معتمد او را گرفت و سپس دهکده‌ها، مزارع و بازارهای واقع در اَشْتِیخَن را تصرف کرد (Istakhri, 1961: 254: 223 & 227: Ibn Hawqal, 1987). و جزو ضیاع سلطانی قرار داد. شاید به دلیل اهمیت و آبادانی اَشْتِیخَن بود که معتمد آن را بر دیگر ولایات ترجیح می‌داد. سرگذشت املاک عجیف بن عنبسه و خاندان بخارخده نشان می‌دهد که بعد از سرکوب شورش‌های محلی و اعدام مخالفان سیاسی، املاکشان مصادره و به ضیاع سلطانی تبدیل می‌گردید و یا به‌عنوان پاداش به فرماندهان نظامی داده می‌شد. موارد فوق نشان می‌دهد مصادره املاک مخالفان خلیفه سنتی معمول برای افزایش ضیاع سلطانی بود. بدین ترتیب، خلفای عباسی تا پایان خلافت معتمد بر ضیاع سلطانی در خراسان و ماوراءالنهر افزودند اما با استقرار

از این طریق ضیاع سلطانی به املاک خصوصی تبدیل شد. با این حال، احتمالاً با کاهش قدرت خلفا و آزادی عمل حکام محلی، آنان توانایی فروش ضیاعی را یافتند که به اقطاع گرفته بودند.

سقوط طاهریان و تغییرات مالکیت زمین

در دوره طاهریان مهم‌ترین شیوه تغییر مالکیت زمین از طریق واگذاری اقطاع، خرید و فروش و وقف بود. افزایش امنیت داخلی و توجه به زمینداری موجب ارزشمندی زمین شد و تعداد زیادی از اعضای این خانواده در خراسان و نیشابور صاحب املاک شدند که با ورود یعقوب بن لیث به نیشابور بیشتر آن‌ها مصادره و از املاک شخصی به ضیاع حکومتی به نفع صفاریان تبدیل گردیدند. ورود یعقوب به نیشابور در شوال ۲۵۹ ق باعث دستگیری محمد بن طاهر و خاندانش و ضبط اموالشان شد (Ya'qubi, 1977: 85). گفتگوی یعقوب لیث با ابراهیم بن احمد الحاجی نشان می‌دهد املاک خاندان طاهری صرف‌نظر از عملکردشان در ابتدا توسط یعقوب مصادره شد، اما محدود مواردی نظیر ابراهیم بن احمد مستثنی شدند (Gardizi, 1984: 309). هنگامی که محمد بن طاهر از نیشابور بیرون برده شد، کوشک‌ها و سرای‌ها آباء و اجداد و بنی‌اعمام خود را ویرانه دید (Fami Heravi, 2008: 51). این تغییرات بیشتر در خراسان اتفاق افتاد و املاک طاهریان در ماوراءالنهر کمتر دچار تغییر شد. در بخارا برخلاف نیشابور بازماندگان طاهریان همچنان وارث املاک پدری خود بودند (Tha'alibi, 1983: 4/79)، اما تحولات سیاسی سال‌های پس از یعقوب لیث احتمالاً تأثیر منفی بر سرنوشت ضیاع سلطانی در خراسان گذاشته است. نیشابور، مرو و هرات طی دو دهه از ۲۶۵ ق تا ۲۸۷ ق درگیر جنگ‌های داخلی بین عمرو لیث با ابوطلحه منصور بن مسلم شرکب، خجستانی، رافع بن هرثمه، احمد بن سهل و حسین مروودی بود که در نهایت به رویارویی با امیر اسماعیل سامانی و

اسارت عمرو لیث صفاری انجامید (Mombini, & Forouzani, 2018: 34-37).

فروش ضیاع در زمان سامانیان

روی کارآمدن سامانیان در ماوراءالنهر و خراسان واکنشی در مقابل طاهریان یا خلافت عباسی نبود، بلکه بازستاندن قدرت از صفاریان بود. از این رو، تغییر گسترده‌ای در مالکیت زمین و مستغلات در مناطق خارج از سلطه صفاریان ایجاد نشد، اما در قلمرو صفاریان شامل خراسان و سیستان چنین تغییراتی گزارش شده است. در فتح بُست آمده است که احمد بن اسماعیل در ۲۹۸ ق بعد از دستگیری محمد بن علی بن لیث همه مال و املاک مسلمانان را به صاحبانشان بازگرداند (Tarikh-i Sistan, 1987: 293). این گزارش می‌تواند بدین معنی باشد که املاک مسلمانان توسط صفاریان مصادره شده بود که احتمالاً املاک خلافت را نیز می‌توانسته دربرداشته باشد. سامانیان به‌عنوان جایگزین طاهریان و صفاریان، پاره‌ای از املاک و ضیاع خاصه آنان را به مالکیت خود درآوردند که هسته اولیه ضیاع خاصه سامانی را تشکیل داد. از این رو، امرای سامانی در نیشابور صاحب املاکی شدند و ابوسعید محمد بن علی عطار نیشابوری (۳۵۷ ق) که از مشایخ خردمند و از خاندانی ثروتمند بود، وکیل و متولی املاک در زمان امیر نصر بن احمد و نوح بن نصر، در نیشابور بود. شکست صفاریان از سامانیان احتمالاً باعث بازگرداندن املاک طاهریان و سایر املاک مصادره‌ای به سامانیان شد و آنان را زمیندار کرد. مهم‌ترین نشانه آن، تشکیل دیوان ضیاع یا املاک خاصه از زمان نصر بن احمد بن اسماعیل سامانی بود که سرای برای آن در کنار کاخ خویش ساخت (Narshakhi, 1984: 36). امرای سامانی وارث املاک پدری چندانی نبودند. به همین جهت خود برای خرید ملک می‌کوشیدند (Frye, 2005, 179). آنچه درباره املاک و مستغلات امیر اسماعیل سامانی ذکر شده از طریق خرید بود که برخی نیز از ضیاع سلطانی متعلق به خلفای

عباسی در قلمرو سامانی خریداری شد. اسک‌جگت در بخارا، اراضی جوی مولیان، دشتک، اراضی بخارخده همه جزو ضیاع سلطانی بودند. عوامل مختلفی بر انتقال ضیاع سلطانی به سامانی مؤثر بود. معتضد (۲۷۹-۲۸۹ق) که همزمان با امیر اسماعیل سامانی خلیفه بود، دستور داد عواید هر منطقه را صرف امور کشوری و لشکری همان ناحیه کنند و به عبارتی سرزمین هر فرمانروایی را تیول او قرار داد (Ibn Khaldun, 2003: 2/578).

از سوی دیگر، رابطه سامانیان با خلفای عباسی به دلیل کسب مشروعیت سیاسی عموماً حسنه بود، مانع از مصادره ضیاع سلطانی می‌شد و چالش‌هایی که خلیفه در فارس بر سر دیه‌ها و ضیاع با صفاریان پیدا کرد و به خاطر املاک دولتی در ری رافع بن هرثمه را از ایالت و امارت کل خراسان عزل نمود و به جنگ مستقیم با سرداران خلیفه منجر شد (Ibn Athir, 1992: 18/292)، در قلمرو سامانی وجود نداشت. در اصفهان نیز حارث بن عبدالعزیز مشهور به ابولیلی برخلاف نظر خلیفه ضیاع اصفهان را بین افرادش تقسیم کرد (Mafaroukhi Isfahani, 2006: 112)؛ (Tabari, 1996: 15/66). این تجربیات نشان داد خلیفه عباسی دیگر نمی‌توانست ضیاع سلطانی در مناطق دورتر نظیر خراسان و ماوراءالنهر را حفظ کند. به همین جهت تصمیم به فروش آن‌ها به‌طور مسالمت‌آمیز گرفت. از سوی دیگر، اوضاع مالی و نفوذ سیاسی دستگاه خلافت مقارن با تشکیل حکومت سامانیان روبه ضعف نهاده بود و حتی در عراق ضیاع سلطانی به‌طور مستقیم توسط خلیفه به فروش گذاشته شد و در مناطق دورتر این املاک توسط عوامل خلفا فروخته می‌شد. در بین خلفای عباسی کاهش ضیاع سلطانی به‌طور تدریجی شروع شده و در زمان خلافت مقتدر (۲۹۵-۳۲۰ق) به اوج خود رسید. او برای پرداخت حقوق سپاهیان و جلب رضایت بیعت‌کنندگان اقدام به فروش املاک خلافت کرد. خلیفه در ۱۷ محرم ۳۱۷ق به وزیرش ابوعلی بن

مقله و سپاهیان اجازه بیعت و افزایش حقوق آنان را داد و تأکید کرد: «آنچه را از جامه‌ها و فرش‌هایمانده می‌فروشم و املاک خودم و املاک کسانی که دستور من بر آن‌ها رواست می‌فروشم. پس مردم با وی بیعت تازه کردند» (Tabari, 1996: 16/6929). استقلال حکومت‌های محلی و کاهش خراج‌های خلافت به ضعف مالی و فروش ضیاع سلطانی منجر شد که در خراسان و ماوراءالنهر توسط امرای سامانی خریداری شد. البته اطلاعی از تمام این املاک در دست نیست و تنها موارد شاخص و مهمی از آن در منابع ثبت شده است.

امیر اسماعیل سامانی در ماوراءالنهر املاکی از ضیاع سلطانی خریداری کرد. نرشخی خرید او از ضیاع سلطانی را از حسین بن محمد بن طلوت نوشته است. به‌عنوان مثال، اراضی جوی مولیان که ضیاع ملک طغشاد بود و به هریک از فرزندان و دامادهاش حصه‌ای رسیده بود و ضیاع سلطانی شده بود، توسط امیر اسماعیل سامانی از حسن بن محمد بن طلوت، سرهنگ خلیفه مستعین (۲۴۸-۲۵۲ق) خریداری شد (Narshakhi, 1984: 39). تطبیق تاریخ‌ها نشان می‌دهد خرید این املاک نمی‌توانست در زمان خلافت مستعین انجام گرفته باشد، زیرا او حدود سه دهه قبل از امیر اسماعیل سامانی (۲۷۹-۲۹۵ق) خلیفه بود و حکومت این امیر سامانی مقارن با خلافت معتضد (۲۷۹-۲۸۹ق) و مکتفی (۲۸۹-۲۹۵ق) بود. اگر امیر اسماعیل سامانی در دوره حکومتش این املاک را خریداری کرده باشد، آن‌ها در دست حسن بن طلوت عامل خلیفه سابق بوده و توسط او فروخته شده است. فارغ از اینکه این معامله در چه زمان انجام گرفته، نتیجه آن تبدیل ضیاع سلطانی خلیفه به ضیاع خاصه امیر سامانی بود. جوی مولیان تنها مورد از املاک تغییر مالکیت یافته ضیاع سلطانی در ماوراءالنهر نبود. امیر اسماعیل سامانی علاوه بر آن، دشتک را نیز از حسن بن محمد بن طلوت خرید. صحرایی پیوسته به حصار

بخارا پوشیده از نیستان که امیر اسماعیل آن را به قیمت ده هزار درهم خرید. این ملک آن قدر حاصلخیز و پردرآمد بود که در سال اول، ده هزار هزار درهم درآمد حاصل از فروش نی آن شد (Narshakhi, 1984: 40; Barthold, 1987: 1/260).

املاک بخار خداه نیز از جمله ضیاع سلطانی و در دست ابواسحاق ابراهیم بن خالد بن بنیات بود. آن‌ها قبلاً ضیاع سلطانی شده بود و خاندان بخار خداه تنها از آن بهره‌برداری می‌کردند. آخرین مالک املاک بخار خداه هرسال عایدات غلات آن را نزد نصر بن احمد می‌فرستاد تا به خلیفه معتضد برساند. از آنجاکه نصر بن احمد در ۲۷۹ ق درگذشت و معتضد نیز در همان سال به خلافت رسید، انتقال ضیاع سلطانی بخار خداه به امیر اسماعیل سامانی باید در همین سال انجام گرفته باشد. او ضیاع و مستغلات بخار خداه را از دست ابواسحاق ابراهیم بن خالد بن بنیات بیرون آورد. احمد بن محمد لیث صاحب شرطه بخارا و امیر اسماعیل از وجود این ضیاع نیکو و درآمد حاصل آن تعجب کردند و امیر سامانی متوجه شد که این ضیاع ملک ایشان نیست، بلکه ملک سلطانی است که بر سیل اجرت جامگی به ایشان داده شده که هرسال بعد از رنج بسیار و تکلف بیست هزار درهم حاصل به دست می‌آورد. امیر اسماعیل سامانی با ابواسحاق ابراهیم بن خالد مذاکره کرد و مقرر شد این اراضی را از او بگیرند و ابوالحسن عارض هرسال ۲۰ هزار درهم به او دهد. بدین شکل ضیاع بخار خداه از دست وارثانش بیرون آورده شد. ابواسحاق ابراهیم نیز در ۳۰۱ ق از دنیا رفت و فرزندانش در دیه سفنه و سیونج ماندند (Narshakhi, 1984: 16).

قنوات در مقاله «خاتون بخارا» بدون اشاره به فرآیند سلطانی شدن املاک بخار خداه این روند را به اشتباه چنین تفسیر کرده که امیر اسماعیل سامانی کوشید ارتداد پدران او را بهانه مصادره این اموال قرار دهد و این املاک را نه ملک آنان، بلکه

ملک سلطانی می‌دانست (Ghanavat, 2009: 32). درحالی‌که املاک بخار خداه از زمان ارتداد بزرگان خانواده در اوایل دوره عباسیان ضیاع سلطانی شده بودند و به همین جهت درآمد آن را به خلیفه می‌پرداختند و سپس امیر اسماعیل سامانی با شرط پرداخت حقوق جامگی ابواسحاق آن را به املاک سلطانی سامانی تبدیل کرد و بدین ترتیب املاک بخار خداه در اختیار امرای سامانی قرار گرفت و به ضیاع خاصه تبدیل شد، اما از سرنوشت سهم خلیفه از این املاک گزارشی ثبت نشده است. اگرچه امیر اسماعیل سامانی بسیاری از املاک خاندان بخار خداه را که ضیاع سلطانی بودند، خریداری کرد، اما برخی از آن‌ها نظیر وَرْخْشَه را نیز مصادره نمود. اسماعیل سامانی ده ملک بخار خداتان را که سالی بیست هزار درهم درآمد داشت، ضبط و مصادره کرد و به اهل ده تکلیف کرد که کاخ را مسجد سازند، اما به مقصود نرسید. کاخ به فرمان احمد بن نوح بن نصر خراب شد و مصالح آن در ساختمان کاخی که او در قرب کهن‌دژ بخارا بنا کرده بود، به‌کار رفت (Barthold, 1987: 1/271).

احتمالاً برخی از ضیاع سلطانی در ماوراءالنهر همچون عراق به شخصیت‌های صاحب نفوذ در دستگاه خلافت فروخته شده باشد، زیرا برخی از آنان بدون اینکه خاستگاه بومی در اینجا داشته باشند، صاحب املاک وسیعی بودند. نحوه انتقال اینگونه املاک به رجال صاحب نفوذ بغداد مشخص نیست. مهم‌ترین آنان ابن‌فرات بود که در زمان خلافت مقتدر سه بار به وزارت رسید و صاحب املاک وسیعی در عراق بود. قریه ارثخشمین^۱ از توابع خوارزم نیز متعلق به ابن‌فرات بود که توسط وکیل او فضل بن موسی نصرانی اداره می‌شد. ابن‌فضلان در سفر به قلمرو خزرها (۳۰۹ ق)، قرار بود این ملک را از فضل بن موسی نصرانی تحویل گرفته و به احمد بن موسی خوارزمی بسپارد (Ibn Fazlan, 1966: 62). همچنین، مقرر شد از درآمد املاک ارثخشمین جیره فقها و

۱. فرای نام این قریه را Artahusmitan نوشته است (Ibn Fazlan, 1966: 120).

معلمین پرداخت و برای پادشاه اسلاوها (صقالبه) مسجدی ساخته شود (Ibn Fazlan, 1966: 57). نامه نوشته شده در این زمینه به نصر بن احمد سامانی نشان می‌دهد اینگونه امرای تابع خلیفه، اطلاعات دقیقی از ادارهٔ املاک مالکان غایب داشتند و بر اداره آن‌ها نظارت می‌کردند. نحوهٔ اداره املاک خلیفه و وابستگان او از طریق همین نمونه مشخص می‌شود که گوشه‌ای از رقابت سخت بین کارگزاران برای به دست گرفتن آن‌ها را نیز نشان می‌دهد (Ibn Fazlan, 1966: 63). بعد از استقرار حکومت سامانیان، بخش مهمی از ضیاع سلطانی در قلمروشان به‌طور مسالمت‌آمیز از طریق خرید و فروش به ضیاع خاصه تبدیل شد، اما شواهدی از تغییر کامل یا باقیمانده اینگونه املاک در مناطق دوردست وجود ندارد. با این حال، تحولات سیاسی نیز باعث شد تا اینگونه اراضی دیگر ارزش سابق را نداشته باشند.

امیر بخارا شنیده بود که پیش از اقامت پادشاهان در بخارا، قیمت ضیاع کوشک مغان بیشتر بود و اگر کسی می‌خواست یک جفت گاو زمین بخرد، نمی‌توانست و اگر می‌یافت هر جفتی به کمتر از دوازده هزار درهم سنگ نقره نمی‌توانست بخرد. ثبات و امنیت نسبی قلمرو سامانیان به‌ویژه در اطراف بخارا مؤثر بر قیمت‌ها بود. انتخاب بخارا به‌عنوان دارالملک اگرچه بر ارزش و آبادانی آن افزود، اما از اهمیت کشاورزی‌اش کاست. مهم‌ترین تغییر در هفتصد کوشک آل‌کشکان مشاهده شد. کوشک‌هایی که از زمان ورود قتیبه بن مسلم ساخته شدند، بیشترشان تا اواخر دورهٔ سامانی ویران و جزو شهر شدند و تنها دو سه کوشک مانده بود که آن را کوشک مغان می‌خواندند و بسیار ارزشمند بودند (Narshakhi, 1984: 43). نرشی روند کاهش قیمت اراضی بخارا را در زمان امیر حمید (۳۲۱-۳۴۲ق) ثبت کرده است، به‌طوری‌که چنان ارزان شده بودند که هر جفت زمین به چهار هزار درهم سنگ نقره رسیده بود و در اواخر دورهٔ سامانی ضیاع کوشک مغان چنان کم‌ارزش شد که به‌رایگان

می‌دادند و کسی نمی‌خواست و آنچه می‌خريد همانند رایگان بود. علت اصلی این تنزل به عوامل انسانی نیز مربوط می‌شد و احمد بن محمد نصر آن را به سبب ظلم و شفقت بر رعیت نوشته است (Narshakhi, 1984: 44)، اما عدم توجه به حصار بخارا بسیار مؤثر بر سرنوشت املاک در آنجا بود. این گزارش نشان می‌دهد تولید محصول از عوامل مؤثر بر تغییر مالکیت زمین بود، اما کاهش محصول و ارزانی بیش از حد خریداران را نسبت به تغییر مالکیت بی‌میل می‌کرد و بی‌توجهی به امنیت داخلی بخارا در اواخر دورهٔ سامانیان ارزش زمین را به شدت پایین آورد. حکومت سامانی با خرید املاک، ضیاع خاصه را به وجود آوردند که شکل جدیدی از مالکیت متعلق به امرای سامانی بود.

نتیجه‌گیری

تغییر خلافت از امویان به عباسیان از رویدادهای بزرگ قرن دوم هجری بود که پیامدهای مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی داشت. تغییر مالکیت زمین یکی از پیامدهای این واقعه بود. این تغییر از یک سو باعث مصادره املاک امویان، ملاکان بزرگ و حتی دیبران نصر بن سیار در خراسان و ماوراءالنهر توسط ابومسلم شد و از سوی دیگر برخی از املاک مصادره شده دورهٔ اموی نظیر املاک کدرخینه در بخارا را به صاحبش بازگرداند. با بروز شورش‌های متعدد روستایی در اوایل دورهٔ عباسی و شکست آن‌ها، زمینهٔ مصادرهٔ املاک مغلوبین فراهم و بیشتر آن‌ها به ضیاع سلطانی تبدیل شدند و خلفای عباسی در دورترین نقطه قلمروشان نیز صاحب املاک گردیدند. عزل و اعدام سرداران بزرگی نظیر افشین و عجیف بن عنبسه در زمان خلافت معتصم نیز باعث مصادرهٔ املاکشان در ماوراءالنهر به نفع خلیفه شد. استقرار طاهریان در خراسان تغییر مشهودی در مالکیت زمین ایجاد نکرد، اما از اواخر آن دوره به‌ویژه زمان محمد بن طاهر، بخشی از ضیاع سلطانی توسط معتمد و موفق برادرش به‌صورت اقطاع واگذار شد که برخی از آن‌ها به

Ibn Khurrdadhbih. (1992). *Routes and realms* (S. Khakrand, Trans.). Mirath-e Melal Publications. [In Persian]

Ibn Khaldun, A.-R. ibn M. (2003). *Muqaddimah (Introduction to history)* (M. P. Gonabadi, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

Ibn Hawqal. (1987). *Travel account of Ibn Hawqal: Iran in Surat al-Ard* (J. Shoar, Trans.). Amir Kabir. [In Persian]

Ibn Fazlan, A. ibn F. ibn al-A. (1966). *Travel account* (A.-F. Tabatabaei, Trans.). Iran Culture Foundation. [In Persian]

Ibn Taqtaqi, M. ibn A. (1988). *Tarikh al-Fakhri on kingship and Islamic states* (M. V. Golpaygani, Trans., 3rd ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

Ibn Miskawayh, A. A. (2001). *Experiences of nations* (A.-Q. Emami, Trans., Vol. 3). Soroush. [In Persian]

Abu'l-Ma'ali, M. ibn U. (1997). *Bayan al-Adyan* (M. T. Daneshpajouh & G. Pishnamazadeh, Eds.). Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation. [In Persian]

Abu Yusuf, Y. ibn I. (2020). *Al-Kharaj* (S. M. R. Rabanizadeh, Trans.). Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Spuler, B. (1990). *History of Iran in the early Islamic centuries* (M. Mirahmadi, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

Istakhri, A. I. I. (1961). *Routes and kingdoms* (I. Afshar, Ed.). Book Translation and Publishing Bureau. [In Persian]

Izadi, H., & Hosseini, S. M. (2015). Bukhara and the role of the Samanids in its flourishing. *Islamic History Quarterly*, 16(2), 115–139. [In Persian with English abstract]

https://hiq.bou.ac.ir/article_14559.html

مالکان شخصی فروخته شد. یعقوب لیث صفاری نیز با ساقط کردن طاهریان بیشتر املاک آنان را در نیشابور مصادره کرد؛ تغییری که به خراسان محدود ماند و ضیاع سلطانی ماوراءالنهر سرنوشت دیگری یافت. با این حال، مقارن با تأسیس حکومت سامانی شرایط مالی و سیاسی خلافت تغییر کرد. امیر اسماعیل سامانی بخش مهمی از املاک ضیاع سلطانی شامل املاک بخار خداه، اراضی جوی مولیان و دشتک را از حسن بن طالوت عامل خلیفه عباسی خریداری کرد و جزو ضیاع خاصه قرار داد. این تغییر مالکیت مقارن با مشکلات مالی خلافت و اقدام به فروش ضیاع سلطانی در عراق اوج گرفت. از این رو، در روندی طبیعی بخش مهمی از ضیاع سلطانی با تشکیل حکومت‌های محلی در خراسان و ماوراءالنهر و کاهش نفوذ مستقیم خلافت در آنجا به ضیاع خاصه سامانیان تبدیل شدند.

Reference

Anamradnejad, R. (2020). The nature of urban transformation in the historical city of Merv. *Journal of Greater Khorasan*, (38), 73–90. [In Persian with English abstract]

https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137962_7cb574959822e44fbd9972d6fa7174c3.pdf

Al-Rayyis, D. al-D. (1994). *Taxation and financial systems of Islamic states* (F. Akbari, Trans.). University of Isfahan. [In Persian]

Akbari, A. (2005). *History of the Tahirid dynasty from beginning to end*. Islamic Research Foundation; SAMT. [In Persian]

Ibn Adam, Y. ibn A. ibn S. al-Umawi. (2013). *Kitab al-Kharaj* (A. M. Shakir, Ed. & Annotator). Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya. [Original work in Arabic]

Ibn Athir, A. ibn M. (1992). *The complete history of Islam and Iran* (A. Khalili & A.-Q. Halat, Trans.). Elmi Publishing Institute. [In Persian]

- Frye, R. (2005). *Bukhara: The medieval achievement* (M. Mahmoudi, Trans., 3rd ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Ghanavat, A. (2009). The lady of Bukhara. *Islamic History and Civilization*, 5(10), 3–34. [In Persian]
- Gardizi, A. S. A. ibn D. ibn M. (1984). *Zayn al-Akhbar* (A. Habibi, Ed.). Donyaye Ketab Publishing. [In Persian]
- Ganji Hersini, A. (2014). Political and administrative conditions in Khorasan from the beginning of Abbasid rule to the rise of the Tahirids (132–205 AH) [M.A. thesis, University of Birjand]. [In Persian]
- Sa'idian Jezi, M. (2015). Sources of Umayyad financial income in Khorasan. *Islamic Studies: History and Culture*, 47(94), 137–158. [In Persian] https://jhistory.um.ac.ir/article_26372.htm
- Majmal al-Tawarikh wa al-Qisas. (n.d.). M. al-Shoara Bahar & B. Ramazani (Eds.). Kalaleh Khavar. [2nd ed., In Persian]
- Mafaroukhi Isfahani. (2006). *Mahasen-e Isfahan* (H. bin M. Awari, Trans.; A. Eqbal Ashtiani, Ed.). Municipality Cultural and Recreation Organization. [In Persian]
- Mombini, A., & Forouzani, A.-Q. (2018). Factors affecting the political-military relations of 'Amr ibn Layth Saffari and Ismail Samani. *Journal of Greater Khorasan*, (32), 31–42. [In Persian with English abstract] https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137923.html
- Najafzadeh, A., & Imanpour, M.-T. (2022). The change of Khorasan and Transoxiana land ownership from arrival of Islam to the end of Umayyad. *Journal of Greater Khorasan*, (47), 1–16. [In Persian with English abstract] https://jgk.imamreza.ac.ir/article_153122.html
- Barthold, W. W. (1987). *Turkestan down to the Mongol invasion* (K. Keshavarz, Trans., 2nd ed.). Agah Publishing. [In Persian]
- Baladhari, A. ibn Y. (1958). *Fotoh Al boldan* (M. Tawakol, Trans.). Nugroh Publications. [In Persian]
- Tarikh-i Sistan (History of Sistan). (1987). Kalaleh Khavar. [2nd ed., In Persian]
- Tha'alibi, A. M. A. al-N. (1983). *Yatimat al-Dahr fi Mahasin Ahl al-Asr* (M. Qamisiya, Ed., Vol. 4). Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Persian]
- Tabari, M. ibn J. (1996). *History of Tabari* (A.-Q. Payandeh, Trans., 5th ed.). Asatir. [In Persian]
- Jahshiyari, M. ibn 'A. (1969). *Al-Wuzara wa al-Kuttab* (A.-F. Tabatabaei, Trans.). [n.p.]. [In Persian]
- Hakim Nishapuri, A. 'A. (1996). *Tarikh-i Nishapur* (M. ibn H. K. Nishapuri, Trans.; M. R. Shafiei Kadkani, Ed.). Agah. [In Persian]
- Hodud al alam men al mashreq ela al maqreb. (1982). M. Sotoudeh (Ed.). Tahouri Library. [In Persian]
- Khwarazmi, A. 'A. M. ibn A. ibn Y. K. (1968). *Mafatih al-'Ulum* (H. Khadivjam, Trans.). Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Daniel, E. L. (1997). *Political and social history of Khorasan during the Abbasid period (129–205 AH / 747–820 AD)* (M. Rajabnia, Trans.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Dinawari, A. H. (2004). *Akhbar al-Tiwal* (M. M. Damghani, Trans., 4th ed.). Ney Publishing. [In Persian]
- Fami Heravi, A. ibn A.-J. (2008). *History of Herat (newly found manuscript)* (M. H. Mirhosseinin & M. R. Abouei Mehrizi, Eds.; I. Afshar, Foreword). Mirath-e Maktoub. [In Persian]

Narshakhi, A. B. M. ibn J. (1984). *History of Bukhara* (M. Razavi, Ed., 2nd ed.). Toos. [In Persian]

Yaqut al-Hamawi, Y. ibn A. (2004). *Mu'jam al-Buldan* (A. N. Monzavi, Trans.). Iranian Cultural Heritage Organization. [In Persian]

Ya'qubi, A. ibn I. (2003). *History of Ya'qubi* (M. I. Ayati, Trans., 9th ed.). Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]

Ya'qubi, A. ibn I. (1977). *Al-Buldan* (M. I. Ayati, Trans.). Book Translation and Publishing Bureau. [In Persian]

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 22 Nov 2022 | Revised 02 Aug 2023 | Accepted 25 Jul 2024 | Published 15 Jun 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Geographical History of Tashkent (Chach) With Emphasis on Its Border Position

Maryam Khosrow Abadi ^{(a)*}, Keyvan Karimi Alvar ^(b)

a. Assistant Professor, Department of History, Law and Political Sciences, Yazd University, Yazd, Iran

b. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

(Keyvan1388@gmail.com)

Keywords

Tashkent, Chach,
Khorasan, border,
Transoxiana

Citation

Khosrow Abadi, M., & Karimi Alvar, K. (2025). Geographical History of Tashkent (Chach) With Emphasis on Its Border Position. *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 131-150.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

The northeastern borders of Transoxiana are recognized as one of the most influential regions in the historical fate of Iran. It appears that historical developments in Chach were directly shaped by its dual position as both a borderland and a central hub. Located at the outermost edge of the Iranian cultural sphere, Chach offered a unique experience of coexistence between two advanced cultural models—sedentary and nomadic—which eventually led to their integration and fusion. Between the 1st and 4th centuries AH (7th to 10th centuries CE), Chach, along with Isbijab, was considered one of the most important frontiers between the Islamic world and non-Islamic lands (beyond the Syr Darya River). Research evidence shows that after the gradual settlement of nomadic groups in Chach and the establishment of new states (the Qarakhanids and the Qara Khitai), the region ceased to be seen as a major frontier in the Islamic world and gradually turned into a province with an interior, non-border position—leading to a decline in its historical significance. Nevertheless, the geographical features of Chach, during the unification of Turkestan and Transoxiana and the emergence of Russian Turkestan and Central Asia, transformed the region into a central city and the heart of Central Asia. This study, using historical analysis and relying on primary geographical and historical sources, examines the transformations of Chach through the lens of its dual borderland-central position and analyzes its role as a significant factor in shaping the region's political fate.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.308610.0>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_212558.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Khosroabadi@yazd.ac.ir)

Introduction

The historical transformations of Tashkent, influenced by various cultural, political, and economic factors across different eras, are recognized as a prominent example of social interactions and developments in Central Asia. This region, with its rich and complex history, has undergone significant changes from ancient times, when it was known as "Chach," to the present day. This study analyzes the transformations of Chach by examining its dual border and central position and its impact on the political fate of the region.

Methodology

This study employs a historical and descriptive analysis method. By examining historical texts, travelogues, and reliable sources, an attempt has been made to provide a comprehensive picture of Tashkent's transformations. Based on documents and evidence, the impacts of various ethnic groups and governments on the social and economic life of this region have been investigated.

Discussion and Analysis

Chach was known as one of the most prosperous areas in the Syr Darya river basin, and its prosperity was tied to its geographical location along the Great Road near Bukhara. Various authors, including Al-Maqdisi, have referred to the beauty and prosperity of Chach, describing it as one of the finest lands. In Persian literature, including Ferdowsi's *Shahnameh*, Chach is mentioned as a renowned city, indicating its cultural significance. Historical evidence and various names, such as Chach (known as Shash in Arabic) in inscriptions and ancient texts, point to the depth of this region's history and culture. Part of the article examines the political, social, and cultural continuity of Chach with Iranshahr, exploring its connection with Iran from the Achaemenid period to the present. Archaeological discoveries, including the ruins of Turkic temples and

Zoroastrian fire temples, along with Sogdian coins, emphasize the deep cultural ties of this region with eastern and western Iran. Additionally, references to Sarts, Tajiks, and Iranian-origin inhabitants in Tashkent highlight the ethnic and linguistic diversity of the region.

The shift of the inhabitants' language to Turkic also indicates the historical and cultural influences in this area. Another section of the article examines the status of Chach during the Islamic conquests and their impact on the region. The article, citing early Islamic geographical sources, emphasizes that this area remained a prosperous and verdant city until the Mongol invasion. It then explores the impact of the Turks, Mongols, and Timurids on the status of Chach and Transoxiana in the post-Samanid era. The transformation of the name Chach to Tashkent and the shift in its geographical identity is the next topic of the article. The article points to the cultural disruption following the Mongol invasion, particularly during the Timurid period. A comparison of various historical reports highlights the cultural and identity transformations in Transoxiana. Clavijo, the Spanish ambassador in the 8th century AH, notes the significant cultural differences among the three languages and the history of this land. After Timur, conflicts and battles among the Turko-Mongol khans weakened the components of Iranian identity in the region, leading to significant social and cultural transformations. Finally, the article comprehensively examines Tashkent's historical transformations and the Russian influence in Central Asia, highlighting key points. During the Uzbek period, Tashkent was used several times as a base for attacks against Khorasan.

Kazakhs from the Qipchaq steppe invaded Tashkent and Samarkand, turning the city into a main hub for attacks on commercial caravans. These attacks led to their dominance and transformed Tashkent into a new strategic center. The Russian pursuit

of power in Central Asia and their particular focus on Tashkent were due to the city's geographical and strategic importance. Tashkent and Turkestan held particular military significance for strengthening Russian borders, especially during times when Russia was expanding its influence in the Balkans and Central Asia. This evidence testifies to the power and complexity of the political and military transformations in Tashkent and their impact on the region's history. Finally, the text examines Tashkent's political, social, and economic transformations during Russian rule, presenting key points about the changes resulting from Russian influence and the city's social and cultural developments. Tashkent became a major hub for Russian migrants. The construction of the Orenburg-Tashkent railway led to increased migration of Russian workers to the region. Additionally, Tashkent was recognized as a central city for trade between Bukhara, Khiva, and other regions, gradually becoming a migrant-friendly and commercial city. These transformations increased Tashkent's importance as a commercial center in Central Asia.

The presence of diverse ethnic and religious groups, including Jews, Orthodox Christians, and others, due to trade routes and the migration policies of Tsarist and Soviet Russia, led to the formation of a multiethnic society in Tashkent. This had significant impacts on daily life and local culture. With the division of the Bukhara Republic into the Soviet Socialist Republics of Uzbekistan and Turkmenistan in 1924, Tashkent was incorporated into Uzbekistan, and in 1930, the capital of the republic was transferred from Samarkand to Tashkent. This analysis contributes to a deeper understanding of the significant transformations in Tashkent's history and culture and illustrates their impact on the region's social structure.

Conclusion

In conclusion, Tashkent's history not only reflects political and social transformations but also has had profound impacts on the cultural and economic identity of its inhabitants. The cultural, political, and economic influences imposed by various ethnic groups and governments have played a significant role in shaping the contemporary life of Tashkent's residents, and this process continues. Analyzing these transformations is crucial for a better understanding of Tashkent's history and for addressing contemporary issues in the region. Ultimately, Tashkent's history represents complex processes resulting from cultural, economic, and political interactions, which continue to influence the city's identity and social structures. These historical transformations have long-lasting effects on the lives of the people and the socio-economic conditions of the region today.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

جغرافیای تاریخی تاشکند (چاچ) با تأکید بر موقعیت مرزی آن

مریم خسروآبادی (الف)*، کیوان کریمی الوار (ب)

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، ایران

(ب) استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه یاسوج، ایران (Keyvan.Karimi@yu.ac.ir)

چکیده

مرزهای شمال شرقی فرارود، به عنوان یکی از مهم ترین نواحی تأثیرگذار بر سرگذشت تاریخی ایران شناخته می شوند. به نظر می رسد که تحولات تاریخی در چاچ به طور مستقیم تحت تأثیر دو موقعیت مرزی و مرکزی قرار داشته است. چاچ، واقع در آخرین نقطه مرزهای تمدنی ایران زمین، تجربه ای منحصر به فرد از همزیستی دو فرهنگ متکامل یکجانشین و عشایری را فراهم آورد که منجر به ادغام و هم آمیختگی این دو گردید. در قرون اول تا چهارم هجری، چاچ به همراه اسبیج، به عنوان مهم ترین مرزهای بین جهان اسلام و سرزمین های غیراسلامی (آن سوی رود سیحون) شناخته می شد. شواهد پژوهش نشان می دهد که پس از استقرار تدریجی کوچ روها در چاچ و تشکیل دولت های جدید (قراخانیان و قراختاییان)، این ناحیه دیگر به عنوان یک مرز مهم در جهان اسلام در نظر گرفته نمی شد و تدریجاً به ولایتی با موقعیتی غیرمرزی تبدیل شد که در نتیجه آن، اهمیت تاریخی اش کاهش یافت. با این حال، ویژگی های جغرافیایی چاچ، در دوران یکپارچگی ترکستان و ماوراءالنهر و زایش ترکستان روس و آسیای میانه، این ناحیه را تبدیل به یک شهر مرکزی و قلب آسیای میانه نمود. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل تاریخی و تکیه بر منابع اولیه جغرافیایی و تاریخی، تحولات چاچ را از منظر موقعیت دوگانه مرزی و مرکزی بررسی و نقش آن را به عنوان عاملی تأثیرگذار در سرنوشت سیاسی منطقه تحلیل می کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱۵۰-۱۳۱

واژگان کلیدی:

تاشکند، چاچ، خراسان، مرز، ماوراءالنهر

استناد به مقاله:

خسروآبادی، مریم و کریمی الوار، کیوان. (۱۴۰۴). جغرافیای تاریخی تاشکند (چاچ) با تأکید بر موقعیت مرزی آن. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۱۵۰-۱۳۱

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.308610.0>URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_212558.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

از نظر آلن بیکر، عالم برجسته جهانی در رشته جغرافیای تاریخی، یکی از اصول رشته مذکور، ضمن حفظ ارتباط تاریخ با تغییرات فرهنگی و محیطی، به تغییرات جغرافیایی در طول زمان مربوط می‌شود. از این نظر، هر منطقه، تاریخ خاص خود را دارد، به‌طوری‌که جغرافیا و شرایط محیطی را اساس درک، تبیین و فهم تغییرات تاریخی می‌دانند. با این وجود، باید در نظر داشت که جغرافیا به‌عنوان صحنه‌ای که تاریخ در آن آشکار می‌شود، پیوسته در حال دگرگونی است. بر همین اساس، با توجه به لزوم آمیختن چشم‌اندازهای جغرافیایی در جستارهای تاریخی، به گفته فرای، جغرافیا شاید بیش از هر عامل دیگر، در نقشه فرهنگی و سیاسی آسیای مرکزی از زمان‌های باستانی، نقش تعیین‌کننده داشته است، به‌طوری‌که تاریخ این بخش از کره خاک را می‌توان در دو کلمه خلاصه کرد: تجارت و آب. این نقش طبیعت تاندازه‌ای است که گروسه، در کنار عامل انسانی تخریب به‌ویژه مغول و تیموریان، از تسلط صحرا بر زمین آباد و تفوق زمین بایر بر زمین دائر یاد می‌کند. شهر چاچ نیز با توجه به مرزی بودن، برخورداری از سیحون، در مسیر جاده ابریشم قرار داشتن و همجواری استپ‌ها، موردتوجه قرار گرفته است. چاچ (تاشکند) در آخرین نقطه مرزهای فرهنگی و تمدنی شرق ایران و در سمت راست شمال‌شرقی رود سیحون قرار داشت. مجاورت شهرها و نواحی آباد فرارودان که از رودهای سیحون و جیحون آبیاری می‌شد با مناطق بیابانی و خشک فراتر از سیحون، به‌عنوان محل سکونت و زندگی کوچ‌روها و عشایر، شرایط مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را برای ساکنان این سرزمین رقم زده بود. همچنین فتوحات اعراب، فرهنگ و تمدن ایرانی و ترک، اختلافات و درگیری‌های داخلی قراخانیان، خوارزمشاهیان و نایمان‌ها، فراز و نشیب‌های تاریخی زیادی را برای ساکنان این شهر به دنبال داشت. چاچ منطقه‌ای مرزی در سده‌های نخستین هجری

تا پیش از هجوم مغول بود. این منطقه پیش از مغولان توسط خوارزمشاهیان سوزانده شد. سؤالات این پژوهش عبارت است از با توجه به اینکه تحت‌تأثیر تحولات سیاسی، این شهر به‌طورکلی از بین رفت، موقعیت جغرافیایی چاچ، چه نقشی در ادامه حیات تاریخی این شهر پس از مغول داشته و چگونه تحولات سیاسی را تحت‌الشعاع قرار داده است؟ همچنین چگونه موقعیت جغرافیایی مرزی، تبدیل به موقعیت مرکزی می‌شود و ادامه حیات تاریخی این شهر را سبب می‌گردد؟ به‌واقع، این پژوهش در پی بررسی این موضوع است که موقعیت جغرافیایی، توانسته همواره تحولات سیاسی منطقه را تحت‌الشعاع قرار دهد و باعث اعتلای شهر در ادوار متفاوت تاریخی گردد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات تاریخی حوزه آسیای مرکزی یا به شکل کلی منطقه فرارودان را موردبررسی قرار داده‌اند و یا به تحولات تاریخی شهرها و نواحی مهم‌تر، ازجمله بخارا، سمرقند و خوارزم پرداخته‌اند. تاشکند به معنی واقعی کلمه در جغرافیای فرارود (ناحیه بین جیحون و سیحون) جای نمی‌گیرد، با این وجود در حوزه تمدنی ایران بزرگ فرهنگی بوده است. خسروآبادی در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر دوگانه اسلام در فرارودان از منظر تمدن ایرانی» به مرزهای هویتی، فرهنگی و آرمانی خراسان اشاره کرده که چاچ را نیز شامل می‌شده است. در کتاب *درآمدی بر جغرافیای تاریخی فرارود* از حسن شجاعی‌مهر، ذیل فصل‌های جغرافیای طبیعی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، فرارود را موردبررسی قرار داده است. در سایر تحقیقات و ازجمله مدخل مختصر «تاشکند» به قلم بارتولد و باسورث در *دائرةالمعارف جهان اسلام*، تمام توجه به اطلاعات ارائه‌شده از منابع یونانی، رومی و چین از این شهر است و از منظر تمدن ایرانی و مشترکات فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی گذشته چاچ، خلأ فراوانی دیده می‌شود. بر اساس این داده‌ها، چاچ گاه تحت کنترل چین و گاهی

ترکستان با نام یونی، چوچی، چوشی یا شی به معنی سنگ است و در عصر فتوحات اسلامی، با نام شاش معرب چاچ تحت سیطره مسلمانان بوده است. بنابراین، چنین به نظر می‌رسد که گذشته تاشکند یعنی چاچ، هیچ ارتباطی با تاریخ سیاسی و سرزمینی ایران ندارد. بیشتر ارتباطات سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی این سرزمین با ایران را می‌توان در متون جغرافیایی پس از اسلام مشاهده کرد که تا حدودی نادیده گرفته شده است. به‌استثنای منابع جغرافیایی قرون اولیه هجری که اطلاعات جالبی در مورد این سرزمین ارائه کرده‌اند و در خلال این متون می‌توان نقش موقعیت مرزی ناحیه چاچ (تاشکند) و به‌طور کلی شرایط جغرافیایی دره فرغانه را در شکل‌گیری تحولات تاریخی آن حدود، به‌خوبی درک کرد. در کتاب شش گفتار تاریخی پیرامون ایران و آسیای مرکزی از نگارندگان مقاله، تا حدودی با اتکا بر منابع جغرافیایی و تاریخی با رویکردی توصیفی، به تحولات تاریخی تاشکند پرداخته شده است. در تحقیقات جدید، شکاف اطلاعاتی در مورد سایر ادوار تاریخی تا دوران تسلط روسیه کاملاً محسوس است. نگارش متون تاریخی ایران عصر قاجار که با تسلط روسیه بر تاشکند همراه بود و همچنین گزارش مقامات خارجی که برای اطلاع از تحرکات روسیه به آن مناطق سفر کرده بودند، ازجمله سیاحت درویشی دروغین از آرمینیوس وامبری، سفرنامه ترکستان و ایران موزر، سفرنامه پاشینو و روزنامه خاطرات عین‌السلطنه نیز اطلاعات جالبی در مورد تاشکند ارائه داده‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل تاریخی و به‌ویژه با تکیه بر منابع دست‌اول جغرافیایی و تاریخی، تحولات تاریخی چاچ را از منظر موقعیت دوگانه مرزی و مرکزی، به‌عنوان یک عامل تأثیرگذار در سرنوشت سیاسی منطقه، موردبررسی قرار داده است. بر همین اساس با توجه به روش کار در موضوعات جغرافیای تاریخی، ناحیه موردپژوهش این مقاله از نظر

جغرافیایی و همچنین تحولات سیاسی که تغییر در موقعیت و درجه اهمیت تاریخی چاچ را به همراه داشته موردبررسی دقیق قرارگرفته است.

نام و موقعیت جغرافیایی تاشکند

تاشکند (چاچ) بزرگ‌ترین شهر در ناحیه آسیای مرکزی است (Stronski: 2010: 2؛ Golden, 2011: 18). ترک‌ها این شهر را تاشکند و بومیان، چاچستان به معنی شهر سنگی می‌نامیدند که واژه‌ای فارسی بود. برخی نیز از بنکث، شاه‌رخیه و تاشکند به‌عنوان اسامی دیگر چاچ نام برده‌اند، اما متون جغرافیایی و تاریخی، این مناطق را به‌عنوان توابع و شهرهای چاچ گزارش می‌دهند. خود چاچ گاه در قلمرو سغد و گاه شهری مشهور در تقسیمات اداری فرغانه بود (Ibn al Faqih, 1970: 177؛ Mobarak, 2004: 558؛ Lestrangle, 1998: 511-513). یعقوبی از چاچ به‌عنوان یکی از توابع سمرقند یاد کرده است. ازآنجا دو منزل تا سمرقند و پنج منزل از فرغانه تا چاچ فاصله بود. برای رفتن به شهر باشکوه چاچ در قرن سوم هجری، ابتدا باید هفت منزل به خجنده (از شهرهای سمرقند) و ازآنجا به چهار منزل تا چاچ و تا دو منزل راه تا مرز اعظم اسپجباب، جایی که جنگ با ترک‌ها صورت می‌گرفت و آخرین توابع سمرقند به شمار می‌رفت پیموده می‌شد (Yaqubi, 1968: 70-72؛ Qudama, 1991: 52-56؛ Maqdisi, 1982: 2/ 382-384؛ Ibn Rustah, 1986: 121-122). در ادبیات فارسی، ازجمله شاهنامه فردوسی، نام چاچ در کنار شهرهای معروف بخارا و سمرقند ذکر شده است:

«چنان بد همه شهرها تا به چاچ

تو گفתי عروسی است با طوق و تاج»

(Ferdowsi, 2008: 2/ 60, 76, 165).

در مقاله‌ای در ارتباط با وجه‌تسمیه و نام تاشکند، اولین استناد و آخرین نتیجه‌گیری محقق، اشاره به لفظ چاچستان (Chachastan) در کتیبه شاپور اول در نقش‌رستم است

(Aalto, 1977: 194, 198). مارکوارت نیز لفظ چاچ را تنها نام ترکی شده چاچ (به عربی شاش) ذکر می‌کند (Marquart, n.d.: 56). چاچ در نقشه قدیم چینی، به نام چا-چی در شمال غرب شهرهای فرغانه وجود داشته که منطبق با چاچ است. در سده‌های هفتم و هشتم میلادی/اول و دوم هجری، مقارن دوره حکومت تانگ، از ناحیه چاچ با اسامی شی، چه-چی یا چه-چه (مقلوب چاچ) یاد شده است (Bretschneider, 2002: 364). پاشینو شاید بر اساس سخن اهل تاشکند، چاچ را از بناهای ابوالملوک کیومرث ذکر می‌کند که بر روی تپه‌ای مشرف به رود چیرچیک واقع شده بود (Pashino, 1993: 176, 219). بر اساس گزارش‌های ارائه شده متون جغرافیایی، چاچ نام ایالت و شهری بزرگ در حوزه رودخانه گلزیون (سیحون) بود. جنوب این ایالت به ویشگرد و اسروشنه و انتهای چاچ به طراز یعنی آخرین نقطه مرزی ایران با سرزمین‌های ترک‌نشین غز می‌رسید (Ibn al-Faqih, 1970: 171; Abu al-Fida, 1970: 575; Idrisi, 1430: 2/ 703-704). چاچ به دره رود پرک (نیز ترک یا برک) اشاره داشت که همراه با منطقه ایلاق، یک واحد جغرافیایی یکنواخت کشاورزی را تشکیل می‌داد (Abu al-Fida, 1970: 573; Shojaei Mehr, Dughlat, 2004: 121-122; 41). کوه‌های مجاور ایلاق و چاچ، سرشار از سنگ معدن زر و سیم (معادن نقره، فیروزه، روی، مس، سرب و طلا) بود و سنگ‌های سیاه با خاکستر سفید ارزان برای شستن پارچه به کار می‌رفت و از طریق رودی که در اول قلمرو آن جاری بود، قابل کشتیرانی بود و از آب‌های شیرین آن، زمین‌های کشاورزی آبیاری و حاصلخیز می‌گردید (Ibn al-Faqih, 1970: 177; Qazwini, 1994: 618-; 620; Khvandamir, 2001: 4/ 674-675).

امروزه نیز دره فرغانه با وجود اینکه ۴٪ از جغرافیای منطقه را شامل می‌شود، اما ۱۵٪ از جمعیت آسیای مرکزی را در خود جا داده است و بین قرقیزستان، تاجیکستان و ازبکستان تقسیم شده است. پاشینو از هوای سالم تاشکند سخن می‌راند و می‌گوید که از امراض شدیده که در بخارا و خوقند یافت می‌شود در آنجا خبری نیست، گرچه این امر برای غریبه‌هایی چون سربازان روسی صدق نمی‌کرده و به بیماری‌هایی چون حصه دچار می‌شدند. با این وجود، به خاطر مناطق کوهستانی، کشاورزی در برخی نقاط همراه با سختی بوده، به طوری که تقسیم آب‌ها و تعمیر قنوات، شغلی معتبر و بر عهده یک نفر میراب بوده است. مرزبندی دولت‌های مستقل بعد از تجزیه شوروی، احتمالاً مشکلاتی در نحوه استفاده از رودخانه‌های دره فرغانه ایجاد نموده بود (Pashino, 1993: 224-; Abazov, 2008: 106) (226).

پیوستگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی چاچ با ایران‌شهر

بر طبق جغرافیای استرابو، «رود یاکسارتس، سکاها را از سغدیانی و رود اکسوس سغدیانی را از باکتريا جدا می‌سازد». استرابو بیشتر سکاها را عشایر ذکر می‌کند یعنی بیابان‌گردان ایرانی که به نام کلی سکیت یا سکا یا سیت‌ها معروف هستند (Strabo, 2003: 26, 35, 40; 40-35, 19, 35-40). (Grousset, 2000: 19, 35-40). کورت بر اساس گزارش‌های هرودوت و کنزیاس می‌نویسد: «باید بپذیریم که کوروش جنوب آسیای میانه (ترکمنستان، ازبکستان و تاجیکستان امروزی) را تسخیر کرد و زیر سلطه ایرانیان درآورد. داریوش نیز تمام این مناطق را در فهرست کشورهای تابعه خود کمی گنجانده» همچنین در کتیبه‌های دیگر شاهان هخامنشی از جمله کتیبه کشف شده از خشایارشا در تخت جمشید، از نواحی «سغد، خوارزم، پرثو (خراسان)، دها (شرق خزر)، سک‌های هوم خوار و سک‌های تیز خود»،

به عنوان بخش‌هایی از قلمرو هخامنشی سخن به میان آمده است (Kurt, 2000: 44-45; Kashmiri, n.d.; 339). استفاده زیاد ارتش ایران از اسکیت‌ها (سکاها) باعث شده بود که ایرانیان بتوانند غیرمستقیم به شمال آسیای مرکزی و سیبری دست پیدا کنند. رای چاچ را یکی از نواحی قدیمی سکونت سغدیان ذکر می‌کند که عادات و رسوم و زبان خود را به آن ناحیه آوردند. آن‌ها از مسیر دره فرغانه به چین و مغولستان سفر می‌کردند (Kurt, 2000: 110; 33-34; Frye, 2007). ابن‌خردادبه که او را پدر جغرافیا می‌توان نامید در باب فرغانه می‌نویسد: «این شهر را انوشیروان ساخت و از هر خاندان عده‌ای را به آنجا منتقل کرد و آن را از هر خانه» نامید (Ibn Khordadbeh, 1992: 29; Teshner and Ahmad, 1996). در کاوش‌های باستان‌شناسی، ویرانه‌های برخی معابد ترک و آتشکده‌های زردشتی در محوطه‌های باستانی، شناسایی شده است که در کنار کشف سکه‌هایی به خط و زبان سغدی، بر ارتباط فرهنگی این سرزمین با شرق و غرب ایران تأکید می‌کند. سند برجسته‌ی دیگری از ارتباط این منطقه با تاریخ ایران را می‌توان در کتیبه کعبه زرتشت مشاهده کرد، زیرا شاپور ساسانی (۲۴۰-۲۷۰م)، از چاچستان در کتیبه کعبه زرتشت به عنوان انتهای مرزهای شمال شرقی ایران نام برده است. شاپور که بیشتر برحسب فتوحات خود در غرب آسیا، خود را شاهنشاه ایران و انیران خوانده، در شرح ایالت‌های تحت فرمان و خراج‌گزار خود در نواحی شمال شرقی از «کوشان تا حدود پشکابور (پیشاور) و کاش (کاشغر)، سوگد (سغد) و کوه‌های چاچستان تا آن قسمت از دریا بنام داخلی خشتروما (هرمزد اردشیر شاپور)» نام برده است. حضور شاهزاده خانمی چاچی، در داستان چگونگی به قدرت رسیدن بزرگمهر وزیر، در حرم‌سرای انوشیروان ساسانی نیز ذکر شده است (Khvandamir, 2001: 1/ 172-173; Sami, 1969: 7; Foroozani, 2014: 28). از نظر

فرای، در گذشته بین بخارا، سمرقند، چاچ و فرغانه بیشتر از سایر واحه‌های آسیای مرکزی ارتباط وجود داشت و فرهنگ هر دو ناحیه هماهنگ بود و مردم آن منسوبان یکدیگر محسوب می‌شدند. سارت‌ها که در ذکر ساکنین تاشکند از آن‌ها در کنار اوزبک‌ها نام برده می‌شوند، گاه همان تاجیک‌ها و ساکنان ایرانی‌الاصل ناحیه ماوراءالنهر دانسته می‌شوند که زبان اصلی‌شان به ترکی تغییر یافته علاوه بر این امروزه (طبق سرشماری ۲۰۰۷م) از جمعیت بیست و هشت میلیون ازبکستان، ۵٪ را تاجیک‌ها تشکیل می‌دهند، این در حالی است که از جمعیت هفت میلیون تاجیکستان، ۱۵٪ را ازبک‌ها شامل می‌شوند. فرای ضمن مرتبط ساختن ترکان به ایرانیان، همبستگی ترک و تاجیک را در آسیای مرکزی چنین توصیف می‌کند: «محمود کاشغری نوشت کُله بدون سر و ترک بدون تاجیک وجود ندارد» (Frye, 2007: 18, 36; Vambery, 1964: 444; Abazov, 2008: 4). بنابراین، با توجه به اطلاعات و روایت‌های موجود، به‌طور کلی می‌توان به ارتباط تنگاتنگ قومی، سیاسی و اقتصادی ناحیه فرغانه با ایران آگاهی یافت.

چاچ مرز دارالاسلام در عصر اعراب و حاکمیت‌های ایرانی

در منابع عصر فتوحات، بارها گزارش شده است که اعراب مسلمان سعی کرده‌اند ایالت چاچ را فتح کنند. اتحاد چاچی‌ها و مردم فرغانه و همکاری اهالی سغد با آنان بر روی رودخانه چاچ در برابر اعراب به سرداری مسلم بن سعید کمکی نکرد و در نهایت منجر به شکست متحدان و پیروزی اعراب و از دست دادن بسیاری از سلاح‌ها، طوق‌های زرین و اسبان خوب شد (Tabari, 1996: 9/ 3856, 3861-3863). در لشکرکشی ۹۴ق، به فرماندهی قتیبه، سردار عرب، باوجود اینکه شهر فتح و به آتش کشیده شد، اما چاچی‌ها تسلیم سردار اموی نشدند و دست یاری به‌سوی چین دراز کردند که نتیجه نداد و اعراب سربازان خود را در شهر مستقر کردند. هنگامی که سربازان عرب، پس از مرگ

فرمانده خود قتیبه، چاچ را ترک کردند، چاچیان اتحادیه‌ای با شاهکان فرارود و ترکان حوضه رودخانه ایلی به رهبری سولو، تشکیل دادند. سولو در اواخر ۱۰۲ ق سپاهی به فرماندهی کورصول به فرارود اعزام کرد. در درگیری نیروهای متفقین با اعراب، عرب‌ها مجبور به عقب‌نشینی از برخی مناطق فرارود شدند. هشام خلیفه اموی، نصر بن سیار را به خراسان فرستاد تا چاچ و فرغانه را از دست ترکان آزاد کند. به نصر توصیه شد که ولایتشان را ویران کند و فرزندان آن‌ها را اسیر کند، اما مسلمانان را به خطر نیندازد. نصر سه بار به چاچ لشکر کشید و سرانجام در نبرد ۱۲۱ ق / ۷۳۹ م، کورصول شکست خورد و توسط نصر، برکنار نهر چاچ، به دار آویخته شد و نهایتاً در زمان زیاد بن صالح، سردار ابومسلم، سلطه مسلمانان عرب بر فرارود و چاچ تثبیت شد (Tabari, 3869-3870, 4116 1996: 10/ 4270-4271, Gibb, 1958: 26, 54, Barthold, 1973, 172).

عبدالله بن حمید بن قحطبه حاکم خراسان، در ۱۵۹ ق، دیواری در شمال این سرزمین از کوه‌ها تا ساحل سیحون ساخت تا شهر را از بیابان‌های اطراف و هجوم ترکان جدا سازد. یعقوبی ماورای چاچ و فرغانه را «بلاد شرک» و «ترکستان» ذکر می‌کند که از هر صنفی با ولایات خراسان می‌جنگیدند (Yaqubi, 1968: 71). این امر از نگاه حکومت اعراب بود، اما درواقع، گاه اتحادی بین اهل چاچ و ترکان در برابر اعراب رخ می‌داد، برای مثال در جریان شورش رافع بن لیث (۹۱۱ ق) علیه هارون الرشید خلیفه عباسی، از «صاحب چاچ و ترکان تحت امر او» صحبت می‌شود که به همراه مردم نسف، سعی کردند به رافع کمک کنند. پس از شکست این شورش و تسلیم رافع بن لیث، چاچ، بخشی از قلمرو سامانیان شد و توسط «ملوک اطراف» اداره گردید (Hudud al- Tabari, 1996: 12/ 5342-5343; Alam, 2004: 343). به گفته نرشخی، به‌عنوان پاداش همراهی اسد بن سامان از خانواده‌های بومی بلخ (سمرقند) در دفع شورش، حکومت بخش‌هایی از خراسان توسط مأمون

خلیفه عباسی، به فرزندان وی و ازجمله چاچ به یحیی بن اسد بن سامان واگذار شد (۲۰۴ ق) (Narshakhi, 1984: 263-264; Frye, 1986: 136-137). نوح بن اسد سامانی در راستای دفاع از رعایای ایرانی خویش، اسفنجاب را که از توابع چاچ بود، از تصرف ترکان خارج کرد و برای پیشگیری از حملات آنان دور شهر را حصار کشید (Foroozani, 2002: 12). از آنجایی‌که به نوشته یعقوبی، چاچ از «مضافات سمرقند و در گلوگاه ترکان واقع بود»، پس از استقرار سلسله سامانی، به مرز مهمی در برابر ترکان غیرمسلمان دشت‌های آسیای مرکزی تبدیل شد. مقدسی، از فرغانه، اسبجیاب، چاچ و اشروسنه به‌عنوان مهم‌ترین مرزهای خراسان با ترکستان و قدامه بن جعفر از چاچ و فرغانه به‌عنوان مرزهای مسلمانان و ترک‌ها نام برده‌اند (Yaqubi, 1968: 68; Qudama, 1991: 52-56; Maqdisi, 1982: 121-122; Ibn Rustah, 1986: 382-384).

همسایگی و نبرد دائمی با ترک‌ها، مردم چاچ را به همراه خوارزمی‌ها و اسبجایی‌ها به سلاح‌شناس‌ترین مردم مشهور کرده بود. بهترین نوع تیر و کمان، چرم‌های خشن، پارچه‌های کتان ضخیم و سایر کالاهای موردنیاز عشایر در این شهر تولید و کلاه‌های آن‌ها در خراسان و نواحی اسلامی تقلید می‌شد (Maqdisi, 1982: 343; Hudud al- Alam, 2004: 343). چاچ و شهرهای آن، معروف به شهرهای عجمی (ایرانی)، در آن زمان، آبادترین نواحی حوضه رودخانه سیحون بودند (Yaqubi, 1968: 32, 73; Maqdisi, 1966: 508-509, 491; Ibn Hawqal, 1982: 2/ 398-400). عامل اصلی رونق چاچ، موقعیت آن در مسیر «جاده بزرگ» نزدیک بخارا پایتخت سامانیان بود. همچنین در مجاورت معادن نقره و طلا قرار داشت و از این‌رو، یکی از مهم‌ترین ضرابخانه‌ها شمرده می‌شد

(Narshakhi, 1984: 16-; Yaqubi, 1968: 72)

(17; Spuler, 1985: 2/ 249-250;

به گزارش نویسنده *حدود العالم*، در آن زمان، چاچ ناحیه‌ای وسیع، آبادان، ثروتمند و پر نعمت بود و مردمانی غازی و جنگی داشت (Hudud al-'Alam, 2004: 43). مقدسی، جغرافیدان اواخر قرن چهارم هجری، با بیان اینکه چاچ از بهترین سرزمین‌ها بود، شرح مفصلی از وضعیت جغرافیایی و اجتماعی آن ارائه کرده است. او می‌گوید: «قصبه چاچ با گسترش بسیار و خانه‌های وسیع است، کمتر خانه‌ای بی‌باغچه و تاکستان و بی‌طویله یافت می‌شود. کمان نیکو می‌سازند ولی اطرافش را سست می‌گذارند. خوشگل هستند ولی سرد مزاجند، با شهامتند، زور می‌گویند. سردسیر است ولی میوه بسیار دارند. یک فرسنگ در یک فرسنگ مساحت دارد، ولی بیشتر آن باغ است. مردم شاش و فرغانه و پیرامون آن از همه شهرها زیاترند. زبان بلخی‌ها و چاچی‌ها زیاترین زبان خراسانند و خانه‌های ایشان خوش‌ساخت و خانه‌های اشروسنه شبیه آن‌ها ساخته شده است» (Maqdisi, 1982: 2/ 376, 398-400, 491-). مرکز چاچ، بنکث که مقدسی اشتورکث خوانده مانند بسیاری از شهرهای ایران، دارای شارستان، کهندژ و ریض با بستان‌های بسیار بود و «جوی‌های آب روان به درون شهر و ریض همه‌جا جاری بود» (Ibn Hawqal, 1966: 509; Maqdisi, 1982: 398-400). فرای ضمن اشاره به وجود چند شهر به نام بنجی کت یا بون کت (Bunkat/ Bunjikath)، می‌گوید گاهی بونکت به تاشکند امروزی اطلاق می‌شد (Frye, 2007: 290).

نفوذ ترکان و مغولان و خروج ماوراءالنهر و چاچ از خلأ قدرت
سامانیان با تغییر دادن دین روسای ترک و تقویت و تشدید سیستم غلامان درباری، درواقع سرنگونی خود را پی‌ریزی کردند. پس از سقوط دولت سامانی توسط ترکان، چاچ به همراه نواحی طراز، اسپبجانب، فرغانه شرقی، سمیرچای

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴

۱۴۰

(هفت رود) و کاشغر، بخشی از خانات شرقی قراخانی شد. نظام و سیستم دو خانی که یکی از ویژگی‌های اصلی دولت قراخانی بود و جدال‌های پیرامون چنین ساختاری، این سرزمین مرفه را به حاشیه برد و دیگر مانند دوره سامانیان، به دلیل چنین وضعیتی، مرز جغرافیایی مهمی محسوب نمی‌شد. جایی که درگیری‌های زیادی در آن رخ داد و به‌عنوان ولایتی در داخل، تغییر موقعیت داده بود. این روند تا ۵۳۶ق/ ۱۱۴۲م ادامه یافت یعنی زمانی که امرای غیرمسلمان قراختابی از سمت چین آمدند و قراخانیان را خراج‌گزار خود کردند. اوج حملات و لشکرکشی‌های مداوم که خسارات اقتصادی زیادی به این منطقه وارد کرد، دوره خوارزمشاهیان بود. در این زمان همچنان کرانه‌های سیحون، میان شهرهای ترکان و شهرهای اسلامی فاصله می‌انداخت. چاچ که تا پیش از هجوم مغول، خرم‌تر و آبادتر از آن نبود و تونکث را با آب‌های جاری و بستان‌های بسیار به مرکزیت داشت در این هنگام سوزانده شد، زیرا سلطان محمد خوارزمشاه که حاکم ایران محسوب می‌شد، نتوانست از شهر در برابر مغولان نایمانی به رهبری کوچک‌خان که از برابر سپاه چنگیز گریخته و وارد قلمرو خوارزمشاه شده بودند دفاع کند. سلطان محمد، در حدود ۶۱۱ق/ ۱۲۱۴م، به مردم بلاد اسپبجانب، فرغانه، چاچ و کاسان دستور داد تا کوچ کرده و به شهرهای خراسان بپیوندند آنگاه برای اینکه این مناطق به دست اتباع کوچک نیفتد آن‌ها را ویران ساخت، به‌طوری‌که «آن دیار از دار و درخت و گل و گیاه خالی شد». به همین دلیل هنگام عبور مغول‌ها از سیحون، اثری از چاچ وجود نداشت تا به سم ستوران آن‌ها ویران و در منابع تاریخی گزارش شود. حمله چنگیز و سپس تقسیم متصرفات او بین فرزندان و نوادگانش، تجزیه سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی خراسان بزرگ را در پی داشت. ماوراءالنهر و شهرهای آن در منابع به‌عنوان شهرهای ترک و مغول یاد شدند و این جغرافیای ویران، اکنون سهم اولوس جغتای پسر چنگیز و

محلّی برای رفت و آمد خان‌ها و خانواده‌های مهاجر مغول گردید (Ibn al-Athir, 1992: 22/22, 31/214; Dughlat, 2004: 51-63; Bosworth, 2002: 174; Grousset, 2000: 385-386). نام تاشکند به معنی شهر سنگی جایگزین نام چاچستان شد، به‌طوری‌که این نام، اولین بار در دوره مغول، بر روی سکه‌ها دیده شده است (Barthold and Bosworth, 2002: 273). به گفته برتشنایدر نیز، در منابع چینی از دوره مغول به نام تاشکند برمی‌خوریم (Bert Schneider, 2002: 365). تاشکند شهری از چاچ بود که پس از تخریب آن، جایش را گرفت. لسترنج از این امر، با جمله «زدوده شدن گرد و غبار فلاکت از پیشانی آن» قبل از ظهور تیمور یاد کرده است (Lest range, 1998: 512). در ادامه تحولات ایران شرقی، «روسای تیموری کار مغولان چنگیزی را به پایان رساندند». از نظر گروسه عاملان مغولی و تیموری در تخریب اراضی ایران شرقی، «معاونان در جرم اهریمن مرگ و همکار فعال صحرا در تخریب اراضی آباد در آسیای مرکزی بودند» (Grousset, 2000: 705). برعکس توجه مغول به غرب ایران و شهرهای تبریز، مراغه و شهر جدیدالتأسیس سلطانیه، تیموریان، مرکز قدرت را به ماوراءالنهر انتقال دادند، به‌طوری‌که سمرقند مقر قدرت سیاسی تیمور شد (Pashino, 1993: 14-15). در راستای توجه به ماوراءالنهر و درحالی‌که تاشکند در ماه شوال ۷۶۸ق، با هفتاد هزار سرباز تیمور، ویران شد و فرمان کشتار و غارت صادر گردید اما مدتی بعد، به زیبایی ساخته شد و نه‌های متعدد و گسترده‌ای برای کشاورزی در آن احداث گردید. دیوارها و اراضی گسترش یافت و از لحاظ بازرگانی و فرهنگی شکوفا شد و مکانی به نام جیناس در منطقه تاشکند به محل زمستانی (قشلاق) اردوگاه‌های بزرگ تیمور تبدیل شد (Mobarak, 2006: 134; 2003: 7/ 4983Tatavi, Samarqandi, Hafiz-i Abru, 2001: 2/ 729 2004: 2/ 648).

تاشکند همچنین جایگاه علما و مشایخ و سادات تبعیدشده از ایران بود (Marashi, 1966: 25). با این حال، تیمور آخرین حاکمی بود که موفق به ایجاد نوعی وحدت در آسیای مرکزی شده بود (Melvin, 2000: 5). پس از تیمور، تاشکند صحنه نبرد بین خوانین ترک- مغول بود. این امر به‌طورکلی در منطقه ماوراءالنهر، سبب کم‌رنگ شدن مؤلفه‌های هویت ایرانی نیز می‌شد. با مقایسه محتوای گزارش‌های کلاویخو در قرن هشتم هجری و مقدسی در قرن چهارم هجری که زبان چاچی را زیباترین زبان خراسان نامید و ابن‌حوقل که از شهرهای چاچ به‌عنوان شهرهای عجمی یاد می‌کرد، گسست فرهنگی قابل‌ملاحظه‌ای، مشاهده می‌شود. سفیر اسپانیا کلاویخو که در اواخر عمر تیمور از مناطق ایرانی در جنوب جیحون عبور کرد و پا به شهرهای ماوراءالنهر از جمله بخارا و سمرقند گذاشت، این تفاوت فرهنگی را چنین روایت کرده است: «استان سمرقند از ساحل شمال جیحون شروع می‌شود و این خطه به نام مغولستان معروف است و ازینجا مردم به زبان مغولی سخن می‌گویند. این زبان برای مردم جنوب جیحون که در آنجا فقط فارسی رواج دارد بیگانه است» (Clavijo, 2005: 207-208).

اگرچه این گزارش در آن زمان درباره سمرقند است، اما شامل چاچ نیز می‌شود، زیرا در این حوزه جغرافیایی واقع بوده است. در زمان ازبک‌ها از سمت تاشکند، بارها حملات علیه خراسان صورت گرفت. گفته می‌شود که در جنگ محمد شیبانی و اسماعیل صفوی- علمای تاشکند به همراه چهل فقیه ماوراءالنهر، «در پای علم به جهت فتح و نصرت» ازبک‌ها دعا می‌کردند، اما البته که همه آن‌ها کشته شدند (Vahid Qazvini, 2004: 43). پس از مدتی هم قزاق‌ها، از دشت قپچاق، تاشکند، سمرقند و اندجان را تصرف کردند و این شهر، نقطه اصلی حمله به قافله‌های تجاری سمرقند شد. سپس طی ۱۱۲۷-۱۱۳۵ق/ ۱۷۲۵-

در (Benigsan and Braxap, 1997: 105-106).

۱۲۲۴ق/ ۱۸۰۹م خان‌های خوقند یا مینگ، تاشکند را

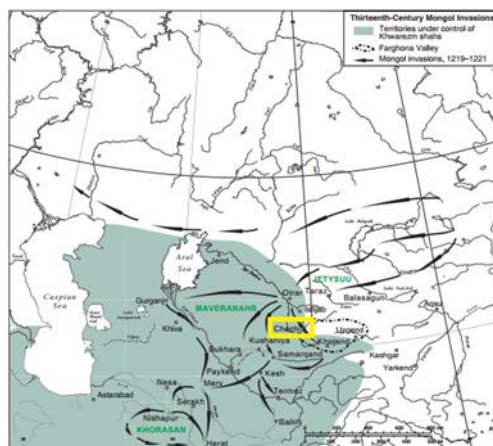
تصرف کردند (Bosworth, 2002: 8-9, 559).

۱۷۲۳م، قزاق‌ها خراج‌گزار ترکان بودایی مذهب قلموق

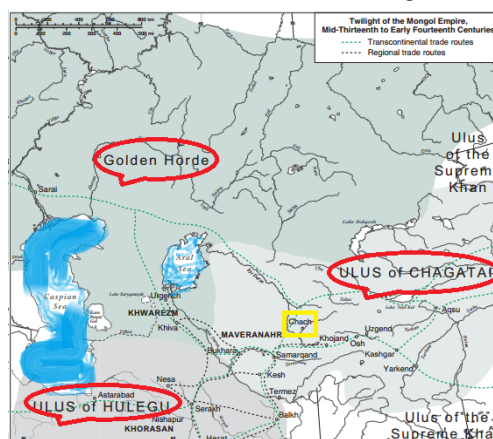
شدند که از مناطق غربی مغولستان آمده بودند

(Vahid Qazvini, 2/591 Hedayat, 1994: 223;)

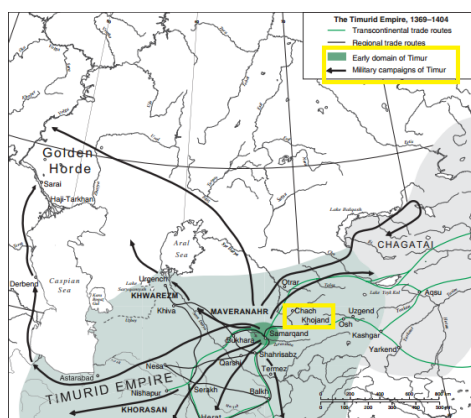
2004: Qatghan, 2006: 192-193, 214

تصویر ۱: چاچ در قلمرو خوارزمشاهیان (Abazov, 2008: 70)

تصویر ۲: اولوس‌های چنگیزی (چاچ در قلمرو اولوس جغتایی) (Abazov, 2008: 74)

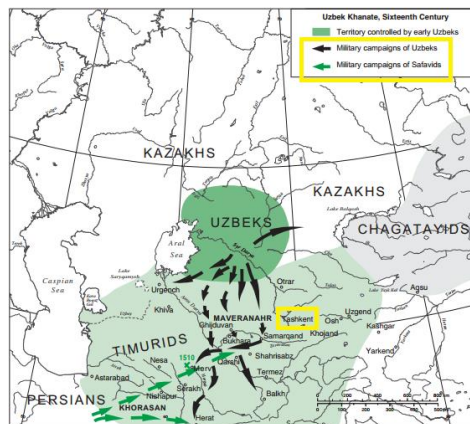

تصویر ۳: چاچ در قلمرو تیموریان (Abazov, 2008: 76)

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، ۱۴۰۴

۱۴۲

تصویر ۴: خانات ازبک، قرن شانزدهم میلادی، نبرد صفویان و ازبکان (Abazov, 2008: 80)

نفوذ روس‌ها و مرکزیت یافتن تاشکند

بر طبق وصیت‌نامه منسوب به پطرکبیر، قدرتی که قسطنطنیه و هند را در دست داشته باشد، مالک تمام جهان خواهد بود (Terenzio, 1980: 22-23). آسیای مرکزی از جهت همجواری با هندوستان موردتوجه بود. به همین دلیل هنگامی که روس‌ها به‌طورجدی متوجه اهمیت کنترل تاشکند شدند، هیاتی انگلیسی نیز در هندوستان تشکیل شد که از طریق جاده صعب‌العبوری از مرز فلات پامیر و سپس کاشغر و اندیجان به تاشکند وارد شدند، هدف آنان بررسی شرایط تاشکند در راستای ایمنی و سلامت امپراتوری هندوستان بود (Lenczowski, 1977: 69). در سال‌های توسعه‌طلبی روسیه در بالکان و آسیای مرکزی، از نگاه ژنرال چرنایف، در راستای تکمیل موقت مرز یا خط سیردریا، اشغال شهر ترکستان و تاشکند برای تحکیم قدرت روس‌ها لازم دانسته شد (Mackenzie, 1974: 22).

در نیمه دوم قرن دوازدهم هجری/هجدهم میلادی، به دنبال تحریکات سیاسی روسیه، ترکستان به چهار حکومت بخارا، خیوه، فرغانه (خقند) و قازاق تقسیم شد (Sarli, 1985: 21-22). سایکس اولین حملات روس‌ها را جوابی به تصرف افغانستان از طرف انگلیس می‌دانست، ضمن اینکه روس‌ها خود، حملات ازبک‌ها به پیش‌قراولان روسی و غارت اموال و گاه اسارت آن‌ها را انگیزه عملیات خود می‌دانستند

(Sykes, 2001: 2/511). استپ‌ها و بیابان‌های طولانی

بدون مرز تعریف‌شده، واحه‌های غنی سیر دریا و آمودریا و عدم اتحاد خانات بخارا، خیوه و خوقند (Mackenzie, 1974: 20)، راه را برای پیشروی روس‌ها هموار می‌کرد. باوجود مقابله‌هایی از سوی بخارا و به‌ویژه خوقند، تهاجم قشون روس در ۱۸۶۵م، منجر به سقوط تاشکند شد. پیشروی روسیه در «قلب ترکستان» بعد از فتح شهرهایی چون تاشکند و خجند، با مقابله امیر بخارا به‌عنوان رهبر معنوی و نظامی مسلمانان آسیای مرکزی، مواجه شد که مدتی خجند را از روس‌ها پس گرفته بود، اما با شکست در ۱۸۶۸م، سمرقند به مهاجم روس چرنایف واگذار شد و بخارا زیر سلطه امپراتوری روس رفت (Sarli, 1985: 25); (Mackenzie, 1974: 16).

در همین سال‌ها فرمانداری کل ترکستان تأسیس و تاشکند مقر آن و ژنرال فون کاوفمان^۱ نخستین فرماندار کل آن شد (Pojal, 2002: 274). شاید بتوان گفت که تحولاتی با منشأ خارجی (مانند گذشته با محوریت ایران و نه مانند دوران تیمور با منشأ آسیای مرکزی) سبب توجه بیشتر به تاشکند شد، به‌طوری‌که سلطه و نفوذی که برای قرن‌ها از آن بخارا و سمرقند بود، به‌وسیله تاشکند در حال جایگزینی بود. در همین رابطه گفته می‌شود زمانی که بخارا و سمرقند بر منطقه آسیای مرکزی سلطه داشتند، تاشکند یک شهر

کوچک تجاری بود، شرایطی که برای بیشتر زمان قبل از نفوذ شوروی وجود داشته است (Stronski, 2010: 9). گرایش به تاشکند که شرایط تاریخی، جمعیتی و فرهنگی بخارا و سمرقند را نداشت، می‌توانست برای پیشبرد اهداف روس‌ها، آسان‌تر جلوه کند. یکی از سیاست‌های روس‌ها پس از حاکمیت بر آسیای مرکزی، گسترش اراضی و تخصصی کردن زراعت در آن ناحیه بود به همین منظور استفاده از آب آمودریا و سیردریا برای آبیاری اراضی زیر کشت پنبه به‌عنوان مهم‌ترین محصول کشاورزی آسیای مرکزی، به‌وسیله حفر و احداث کانال‌های آبیاری موردتوجه قرار گرفت. امری که سبب کاهش حجم آب ورودی به دریاچه آرال نیز شد (Ahmadian Shalchi, 1999: 46, 56, 58). پاشینو از مزایع ممتد گندم، خشخاش و شلتوک در اطراف تاشکند دیدار کرده است (Pashino, 1993: 176, 223).

تاشکند مسکن بزرگ‌ترین جمعیت روس‌ها در ترکستان شده بود. کار از دوازده میلیون نفر جمعیت ترکستان، پانصد هزار را مهاجران روس ذکر می‌کند (Kar, 1992: 400). پس از احداث راه‌آهن اورنبورگ-تاشکند،^۱ سیل کارگران روسی به آسیای مرکزی سرازیر شد و در نتیجه شهرهای آسیای مرکزی و از جمله تاشکند به‌سرعت، شخصیت شهرهای مهاجرپذیر را به خود گرفت. تاشکند که زمانی مرز ماوراءالنهر و ترکستان بود اکنون به دلیل یکدست شدن این منطقه (یکی شدن ماوراءالنهر و ترکستان) که اینک آسیای میانه نامیده می‌شد، موقعیت مرزی خود را از دست داده بود، اما صاحب موقعیت مرکزی شده بود به‌نحوی که مهم‌ترین مرکز شهرنشینی در آسیای میانه به شمار می‌رفت؛ زیرا این بار نه به‌عنوان یک شهر مرزی که دائماً با صحراگردها درگیر است، بلکه به‌عنوان یک شهر مرکزی که تجارت بین بخارا، خوقند و

ترکستان شرقی را تسهیل می‌کرد، اهمیت یافته بود. به گفته عین‌السلطنه، تاشکند، از شهرهای بزرگ و در مثل به‌مانند پطرزبورک برای روس به شمار می‌رفت (Ayn al-Saltanah, 1995: 2/ 1712, 1717, 1718). و به گزارش وامبری سیاح مجارستانی، تاشکند مرکز عبور کالا بین بخارا، خقند و تاتارستان چین و اقامتگاه تجار ثروتمندی بود که با اورنبورگ و «قرلجار» (یتروپاولوفسک) داخل دادوستد عمده بودند. بازارهای تاشکند، بخارا و خیوه پر از اجناس روسی بود و آهن‌های گداخته شده که در ساخت دیگچه و پارچ مورد استفاده قرار می‌گرفت به‌عنوان مهم‌ترین کالای تجاری، از جنوب سبیری و به‌ویژه از کارخانه‌های اورال وارد می‌شد. بیش از سه هزار شتر فقط در زیر همین یک قلم کالا، در بخارا و تاشکند و خیوه معامله می‌شد (Vambery, 1964: 477, 478, 520).

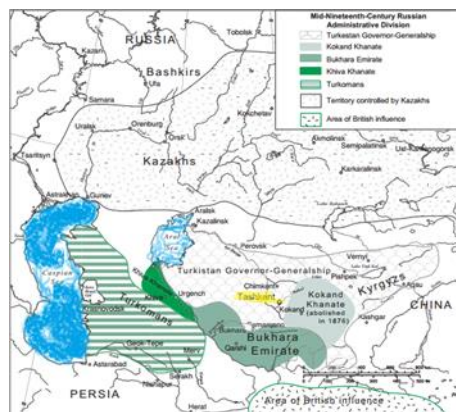
موزر که در ۱۸۸۳ م وارد تاشکند شد، در *سفرنامه ترکستان و ایران* به گروهی به نام سارت اشاره کرده که به گفته او شامل خراسانی و اکثریت مردم تاشکند بودند. موزر می‌نویسد: اهل مشرق بیشتر در بازارها زندگی می‌کنند؛ درواقع شهری است که در وسط شهر دیگری واقع شده باشد. بازار شلوغ است و شترهایی دیده می‌شود که بار آن‌ها مال‌التجاره و جماعت قرقیز با لباس‌ها و طلاهای پوستی، جلو آن‌ها را گرفته می‌برند. جماعت سارت می‌توانند مغازه‌ای با بیست و پنج منات سرمایه باز کنند (Moser, 1978: 47-52). در ارتباط با سارت‌ها پاشینو می‌نویسد که همه کسبه هستند، او در جایی از مهارت و مواظبت آن‌ها در باغبانی و البته عدم سرشته‌داری قرقیزها در مواظبت از کشت پنبه سخن می‌گوید (Pashino, 1993: 227-228, 169). جاده‌های تجاری همانند سیاست‌های مهاجرتی روسیه

۱. خط آهن ترکستان ابتدا از ساحل غربی دریای خزر کشیده شد و ناچار باکو با کشتی به اوزون آدا و کراسنودسک وصل می‌شد و چون خزر بعضی مواقع طوفانی بود این راه مناسب نبود. بنابراین، خط آهن مستقیمی از روسیه و از طریق اورنبورگ-تاشکند-سمرقند به آسیایمیانه کشیده شد (Barthold, 1996: 149).

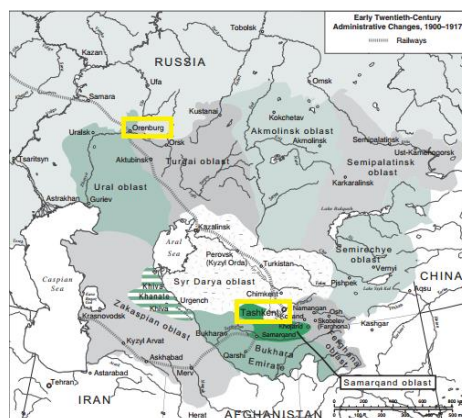
تزاری و شوروی، منجر به حضور گروه‌های قومی و مذهبی متعدد دیگر در تاشکند از جمله یهودیان، مسیحیان ارتدوکس، لهستانی‌ها، کره‌ای‌ها، ارمنی‌ها، تاتارها و آلمانی‌ها شد. مهاجران شامل طیفی از تبعیدی‌ها، دهقانان، سربازان، کارگران راه‌آهن و نساجی و بوروکرات‌های دولتی بودند (Stronski, 2010: 3, 9, 10). ای‌اچ کار، بازرگانان و افرادی از جامعه روشنفکران را نیز ذکر می‌کند (کار، ۱۳۷۱: ۴۰۳)، این در حالی بود که اغلب ساکنان واحه‌های سیردریا و آمودریا، کشاورز، تاجر و صنعتگر بودند (Mackenzie, 1974: 20).

به تدریج با جذب تعداد قابل توجهی از روس‌ها، زندگی سیاسی و فرهنگی بومیان منطقه نیز تحت تأثیر حضور روس‌ها قرار گرفت. در دوران سی و هفت ساله حکومت مسیحی روس بر ترکستان، شورش‌های متعددی رخ داد (Sarli, 1985: 27). در پی سرنگونی دولت تزاری روسیه، در نوامبر ۱۹۱۷م بلشویک‌ها طی کودتایی، قدرت را به دست گرفتند. مهاجران روسی تاشکند که از ادعای حاکمیت مسلمانان نگران بودند، از بلشویک‌ها حمایت کردند و ساکنان محلی تاشکند علیه بلشویک‌ها قیام کردند و بسیاری قتل‌عام شدند (Curzon, 2001: 1/ 129; Benigsan and Braxap, 1997: 92-93; Kar, 1992: 400-402; Rywkin, 1987: 420) Grantovsky. et al., 1982: 420 با سلطه بلشویسم، یکی از تعهدات مابین آسیای مرکزی با روسیه، مبادله مواد خام خود با فرآورده‌های صنعتی روسیه بود، آبیاری نیز تحت اداره مشترک با روسیه قرار گرفت. افسری انگلیسی در این زمان، یکی از نگرانی‌های خود را، ده‌ها هزار تن پنبه فرغانه که در انبارهای ترکستان موجود و آماده صدور بود، ذکر می‌کند، به عنوان مواد خام گران‌بهایی که می‌توانست از طریق مسکو به آلمان برسد (Lenczowski, 1979: ۶۷).

در ۱۸ اکتبر ۱۹۲۰م، بر طبق شرحی از پوجل، در اراضی ترکستان، «جمهوری شوروی خلق بخارا» تشکیل شد که تاشکند را نیز شامل می‌شد. در ۲۷ اکتبر ۱۹۲۴م، اراضی این جمهوری به جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان و ترکمنستان تقسیم شد و شهر تاشکند متعلق به جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان با مرکزیت سمرقند بود، اما در ۱۹۳۰م/ ۱۳۰۹ش، پایتخت این جمهوری از سمرقند به تاشکند منتقل شد. برنامه توسعه شهری تاشکند، مصوب ۱۹۳۸م، الهام گرفته از طرحی بود که برای مسکو در ۱۹۳۵م اتخاذ شد. طبق برنامه، مرکز شهر دست‌نخورده باقی ماند و در اطراف میدان لنین (میدان استقلال کنونی) ساخت و ساز شد تا ساختمان‌سازی تا حد ممکن در مشرق و مغرب شهر قدیم -که طراحان توجه کمی به آن داشتند- گسترش یابد. با این حال، بناهای مذهبی متعددی که محلات را مشخص می‌کردند برای اهدافی مانند کارخانه‌ها، انبارها و چاپخانه‌ها تخریب یا تغییر کاربری دادند. در طول جنگ جهانی دوم از ۱۳۲۰-۱۳۲۴ش/ ۱۹۴۱-۱۹۴۵م، بسیاری از کارخانه‌ها، ادارات و دانشگاه‌ها به همراه کل جمعیت خود از جبهه غربی به تاشکند نقل‌مکان کردند. جمعیت شهر دو برابر شد و به یک میلیون نفر رسید. ساختمان‌های عظیم و باشکوه ساخته شد. همه محله‌های شهر قدیمی در میان فضاهای سبز عمومی، پر از ساختمان‌های چند طبقه جدید شده بودند. ساکنان هر محله را در مجتمع‌های مسکونی جدید باهم جابه‌جا کردند تا روابط خانوادگی و عادات اجتماعی سنتی را حفظ کنند. معماری تمایل داشت فناوری‌های جدید ساختمان و «سبک‌های ملی ازبک» (دالان، ایوان، مهتابی، کاشی‌کاری و قاب‌بندی) را باهم ترکیب کند (Pojal, 2002: 275-27).

تصویر ۵: خانان آسیای مرکزی قبل از نفوذ روسها (Abazov, 2008: 92)

تصویر ۶: راه آهن تاشکند-اورنبورگ (Abazov, 2008: 94)

نتیجه‌گیری

در بررسی سرزمین چاچ که در دوره اسلامی با نام مغرب شاش و با لفظی ترکیبی و اساساً برگرفته از چاچ تحت عنوان تاشکند در تاریخ ماندگار شده است، شاهد فراز، فرود و رکودهایی به‌ویژه ناشی از موقعیت جغرافیایی هستیم. تأثیر تحولاتی با منشأ و به‌تبع تاریخ ایران و اسلام (تحولات متأثر از مراکز تیسفون، بغداد و بخارا) بر روی چاچ، متأثر از موقعیت مرزی آن بوده است، به‌طوری‌که مرز دنیای ایران و توران، یا مرز دارالاسلام و دارالکفر قلمداد می‌شد. نوعی دوگانگی قومی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی متأثر از موقعیت جغرافیایی شکل گرفت که بر سیر تحولات آن تأثیرگذار بود. چاچ در همان آغاز با حضور اقوامی غیر ایرانی در کنار ایرانیان، با معیشتی برآمده از زندگی یکجانشینی و کوچ‌نشینی، به علت عدم حضور جلوه‌های قدرت متمرکز ایران یا چین در آنجا برای مثال به‌عنوان بخشی از قلمرو فرهنگی فرارودان،

پناهگاهی برای حضور مذاهب مختلف بود. با ورود اعراب مسلمان، نوعی پلورالیسم قومی، مذهبی و فرهنگی شدت گرفت. چاچ در حاشیهٔ ماوراءالنهر در مرز دارالاسلام و دارالکفر قرار داشت که در پرتو اسلام علاوه بر آنکه مرزی جغرافیایی یا قومی همانند دنیای تورانی شاهنامه بود، مرزی فرهنگی نیز به شمار می‌رفت. در این وضعیت به‌ویژه با ضعف مرکز، نقاط مرزی دارای نوعی آزادی نسبی سیاسی در حد شکل‌گیری نوعی دولت‌شهر نیز بودند. ظهور حکومت‌های محلی همانند سامانیان در پر کردن خلأ نسبی قدرت، اتحاد دولت‌شهرهای موجود و تسریع اسلام‌آوری ترکان نقش زیادی داشت؛ جریانی که منطقه چاچ را از آن پس در مسیر ورود ترکان ترکستان به ایران‌زمین تحت تأثیر قرار داد. تأثیر تحولاتی با منشأ شمال و شرق (ترکان و مغولان)، خارج ساختن چاچ از موقعیت مرزی بود، اما آشفتگی‌های سیاسی برآمده از حملات مختلف، سبب رکود موقعیت بازرگانی و

Benigsan, Alexander and Mary Braxap (1997). *Central Asia during the Imperial and Soviet Rule*, translated by Kaveh Biyat. Tehran: No Publisher.

Bosworth, Edmund Clifford (2002). *New Islamic Dynasties: A Guide to Chronology and Genealogy*, translated by Fereydoun Badraei. Tehran: Center for Islamic and Iranian Archaeology.

Bret Schneider, Emiliivasil'esvich (2002). *Iran and Transoxiana in Chinese and Mongolian Writings of the Middle Ages: A Historical and Geographical Study*, translated and researched by Dr. Hashem Rajabzadeh. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation

Clavijo, Gonzales (2005). *The Travelogue of Clavijo*. Tehran: Scientific-Cultural Publishing Company.

Curzon, George Nathaniel (2001). *Iran va ghazieye Iran*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandani. Tehran: Scientific and Cultural.

Dughlat, Mirza Mohammad Haydar (2004). *Tarikh Rashidi*, edited by Abbas Qoli Ghafari Fard. Tehran: Written Heritage

Ferdowsi, Abu al-Qasim (2008). *Shahnameh*, edited by Fereydoon Joneydi, Vol. 2. Tehran: Balkh.

Foroozani, Seyed Abol Ghasem (2014). *History of Political, Social, Economic, and Cultural Changes in Iran during the Samanid Period*, 8th ed. Tehran: Samt.

Foroozani, Seyed Abol Ghasem (2002). *Simjurians*, Tehran: Il Shahsavan Baghdadi.

Frye, Richard N. (1984). *The Golden Age of Iranian Culture*, translated by Masoud Rajabnia. Theran: Soroush.

Frye, Richard N. (1986). *Bukhara: A Medieval Achievement*, translated by Mahmoud Mahmoudi. Tehran: Scientific and Cultural.

Frye, Richard Nelson (2007). *The Heritage of Central Asia*, translated by Owans Owansiann. Tehran: Foundation of Dr Mahmoud Afshar Endowments.

Gibb, H. A. R. (1958). *The Arab Conquests in Central Asia*, translated by Hossein Ahmadipour. Tabriz: Akhtar-e Shomal.

Golden, peter B. (2011). *Central Asia in world history*, Oxford: University press.

Grantovsky et al. (1982). *History of Iran from Ancient Times to the Present*, translated by Kaykhosrow Keshavarz. Tehran: Pouyesh.

Grousset, René (2000). *The Empire of the Steppes a History of Central Asia*. translated by Abdol Hossein Mikadeh. Tehran: Scientific and Cultural.

کشاورزی چاچ و ناحیه فرغانه نیز می‌شد. مغولان خسارات جبران‌ناپذیری بر ناحیه فرارود وارد کردند و تیمور نیز خرابی‌ها را (باوجود بازسازی‌هایی) تکمیل کرد. به‌مرور بعد از دوره تیموری ناحیه فرارود به سمت شکل‌گیری قدرت‌های محلی پیش رفت، امری که مقارن تلاش‌های استعماری روس‌ها، زمینه ظهور آنان در تاشکند شد. قرارگیری تاشکند در مسیر خط فرضی مرز روس‌ها یعنی سیحون و موقعیت جغرافیایی شهر مذکور، به‌مرور آن را به مرکز نفوذ روس‌ها در آسیای مرکزی تبدیل نمود. راه‌اندازی قطار اورنبورگ-تاشکند یکی از تلاش‌های روس‌ها در راستای گسترش نفوذ در آسیای مرکزی بود. گسترش سیستم آبیاری برای کشت پنبه و چشم‌داشت روس‌ها به هندوستان، ازجمله اقدامات و اهداف آنان در آسیای مرکزی و تاشکند بود. به‌مرور و مقارن ضعف قدرت مرکزی ایران در برابر روس‌ها، تاشکند به‌جای بخارا و سمرقند، به‌عنوان شهر محوری آسیای مرکزی موردتوجه قرار گرفت؛ جریانی که تا به امروز شاهد آن هستیم.

Reference

Aalto, pentti(1977), *The name of Tashkent*, in Central Asiatic Journal, Vol. 21, No. 3/4, pp. 193-198.

Abazov, Rafis(2008), *The palgrave concise historical atlas of central Asia*, New York: palgrave macmillan.

Abu al-Fida (1970). *Taqvim al-Buldan*, translated by Abd al-Mohammad Aiti. Tehran: Iran Cultural Foundation.

Ahmadian Shalchi, Nasrin (1999). *Diyar Ashna*, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Ayn al-Saltanah, Qahraman Mirza Salur (1995). *Diary of the Memories of Ayn al-Saltaneh*, edited by Masoud Salur and Iraj Afshar. Theran: Asatir.

Bartold Vasily Vladimirovich (1973). *Turkestan Namah*, translated by Karim Keshavarz. Tehran: Iran Cultural Foundation.

Bartold, Vasily (1996). *The Role of the Regions around the Caspian Sea in Islamic World History*, translated by Leila Rabn-Shah. Tehran: Human Sciences Research Institute.

Bartold, Vasily, and Bosworth, K. E. (2002). *Tashkent, Encyclopedia of Islam*, No. 6, pp. 274-271.

- Marashi, Syed Zahiruddin (1966). *Tarikh Tabarestan va Royan va Mazandaran*, edited by Mohammad Hossein Tasbihī. Tehran: Chapgostar shargh.
- Marquart, Josef (undated). *Ērānšahr nach der Geographie des ps*. Moses Xorenacci. Tehran: Tahoori.
- Melvin, Neil, J. (2000). *Uzbekistan: transition to authoritarianism on the Silk Road*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Mobarak, Abu'l-Fazl ibn Mubarak, (2006). *Akbar Nameh: History of the Gorkanians of India*, edited by Gholam Reza Tabatabai Majd. Tehran: Society for the National Heritage of Iran
- Moser, Henry (1978). *Travelogue of Turkestan and Iran*, translated by Syed Mohammad Ali Jamalzadeh, Part 4, Negin Magazine, No. 162, pp. 51-47.
- Moser, Henry (1998). *Travelogue of Turkestan and Iran (A Passage through Central Asia)*, translated by Ali Motarjem, edited by Mohammad Golban. Tehran: Sahar.
- Narshakhi, Abubakr Muhammad ibn Ja'far (1984). *Tarikh Bukhara*, edited by Mudarres Razavi. Tehran: Tus.
- Pashino (1993). *Travelogue of Turkistan (Transoxiana)*, translated by Madros Davood Khanf, edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Cultural Studies and Research.
- Pojal, Katherine (2002). *History of Tashkent from 1865 to the Present*, Encyclopedia of Islam, No. 6, pp. 277-274.
- Qatghan, Mohammad yar ibn Arab (2006). *Makhrāj al-Bilad*, edited by Naderah Jalali. Tehran: Mirasmaktoob
- Qazvini, Zakariya ibn Muhammad (1994). *Akhbar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*. Tehran: Amir Kabir.
- Qudama ibn Ja'far (1991). *Al-Kharaj*, translated by Hossein Khadiou Jam. Tehran: Iran Cultural Foundation.
- Rywwin, Michael (1987). *Moscow's Government and the Issue of Muslims in Soviet Central Asia*, translated by Mahmoud Ramazan Zadeh. Mashhad: No Publisher.
- Sahadeo, Jeff (2007). *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865- 1923*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Polis.
- Samarkandi, Kamal al-Din Abdal Razzaq (2004). *Matla' al-Sa'dayn and Majma' al-Bahrain*, edited by Abdol Hossein Nawai. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Sami, Ali (1969). "The Most Important and Largest Writings from the Sasanian Empire". *Journal of Historical Studies*, Year 4, No. 2 and 3, Khordad-Shahrivar, pp. 20-1.
- Hafiz-i Abru, Abdullah ibn Lotfollah (2001). *Zubdat al-Tawarikh*, Hafez Abrou, edited by Seyyed Kamal Hajj Seyyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.
- Hedayat, Rezā Quli Khan (1994). *Fahrest al-Tawarikh*, edited by Abdol Hossein Nawai and Mir Hashim Mohaddis. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Hudud al-Alam (2004). Translated by Mir Hossein Shah. Tehran: Al-Zahra University.
- Ibn al-Faqih (1970). *Mukhtasar al-Buldan*, translated by H. Masoud. Tehran: Iran Cultural Foundation.
- Ibn Athir Jazari (1992). *Tarikh-e Kamel-e Bozorg-e Islam va Iran*, translated by Abbas Khaleeli, Abolqasem Halat. Tehran: Scientific Press Institute.
- Ibn Hawqal (1966). *Surat al-Arz*, translated by Jafar Shoar. Tehran: Amir Kabir.
- Ibn Khordadbeh (1992). *Masalik wal Mamalik*, translated by Saeed Khakrand. Tehran: Heritage of Nations Historical Studies and Publications Institute
- Ibn Rustah, Ahmad ibn Omar (1986). *Al-A'laq al-Nafisa*, translated by Hossein Gharehchanlou. Tehran: Amir Kabir.
- Idrisi, Muhammad ibn Muhammad (2028). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq*, Vol. 2. Beirut: Alam al-Kutub.
- Kar, A. H. (1992). *History of Soviet Russia (Bolshevik Revolution 1917-1923)*, translated by Najaf Daryabandari. Tehran: No Publisher.
- Kashmiri, Mohammad (1971). "A Few Studies on the Inscriptions of the Achaemenid Kings", *Historical Studies Journal*, Special Issue, pp. 360-301.
- Khvandamir, Ghiyath al-Din ibn Hammam al-Din (2001). *Tarikh Habib Ul-Seer*, Tehran: Khyam.
- Kurt, Ameli (2000). *The Achaemenids*, translated by Morteza Saghebfar, 2nd ed. Tehran: Ghoghnoos.
- L estrange, Guy (1998). *Historical Geography of the Eastern Caliphate Lands*, translated by Mahmoud Erfan. Tehran: Scientific and Cultural.
- Lenczowski, George (1979). *The Competition between Russia and the West in Iran*, translated by Ismail Ra'in. Tehran: Javidan.
- Mackenzie, David (1974). *The lion of Tashkend*, Athens: University of Georgia press
- Maqdisi, Muhammad ibn Ahmad (1982). *Ahsan al-Taqaṣīm fi Ma'rifat al-Qālim*, translated by Ali Naqi Manzavi. Tehran: Iranian Authors and Translators Company.

- Sarli, Azar Mohammad (1985). *Turkestan in History: A Look at Turkestan in the Second Half of the Nineteenth Century*. Theran: Amir Kabir.
- Shojaee Mehr, Hasan (2013). *An Introduction to the Historical Geography of Fararud (in the Early Islamic Centuries)*. Tehran: Samt.
- Spuler, Bertold (1985). *History of Iran in the Early Islamic Centuries*, translated by Javad Flatouri. Tehran: Scientific and Cultural.
- Starr, S. Frederick (2015). *Ferghana valley the Heart of Central Asia*. Edited by S. Frederick Starr. London and New York: Routledge.
- Strabo (2003). *Geography of Strabo, The Lands under the Rule of the Achaemenids*, translated by Homayoun Sanati Zadeh. Tehran: Foundation of Dr. Mahmoud Afshar Endowments.
- Stronski, Paul (2010). *Tashkent Forging a Soviet city 1930-1966*. University of Pittsburgh Press.
- Sykes, Sir Percy (2001). *Tarikhe Iran, translated by Mohammad Taghi Fakhr Da'I Gilani*, Vol. 2. Tehran: Afsun.
- Tabari, Muhammad (1996). *Tarikh al-Umam va al-Muluk*. Tehran: Translation and Publishing Company.
- Tatavi, Ahmad (2003). *Tarikh al-Fii*, edited by Gholam Reza Tabatabai Majd. Tehran: Scientific and Cultural.
- Terenzio, Pio Carlo (1980). *Russian and British Rivalry in Iran and Afghanistan, translated by Abbas Azarin*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Teshner, Franz and Ahmad, Maqbool (1996). *A History of Geography in Islamic Civilization, translated by Mohammad Hassan Ganji and Abdolhossein Azarnag*. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Tahir (2004). *Tarikh Jahānāray Abbasī*. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Vámbéry, Ármin. (1964). *Journey of a False Dervish in Central Asia*, translated by Fath Ali Khajeh Nourian. Tehran: Scientific and Cultural.
- Yaqubi, Ahmad (1968). *Al-Buldan*, translated by Mohammad Ebrahim Aiti. Tehran: Translation and Publishing Company.

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 14 May 2022 | Revised 31 Aug 2023 | Accepted 26 Dec 2023 | Published 16 Sep 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Prince of Parsua in the territory of Bactra; a relation among the mythical Persian kings, archaeological evidence of Yaz culture and the content of Assyrian incipations

Sorena Firouzi ^(a), Reza Mehrafarin ^(b), Seyed Rasool Mousavi Haji ^(c)

a) PhD Student, Department of Historical Period Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Iran

b) Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Iran
(r.mehrafarin@gmail.com)

c) Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Iran
(r.mousavihaji@umz.ac.ir)

Keywords

Archaeology of Myths, Parsua, Balkh, Yaz Culture, Lohrâsp

Citation

Firouzi, Sorna; Mehrafarin, Reza; and Mousavi Haji, Seyed Rasoul. (2025). Prince of Parsua in the territory of Bactra; a relation among the mythical Persian kings, archaeological evidence of Yaz culture and the content of Assyrian incipations. *Journal of Greater Khorasan*. 16(59), 151-173.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

Following an examination of Mesopotamian inscriptions, Shalmaneser III, in the second half of the 9th century BC, for the first time refers to the political presence of the ancestors of the Persian people as a "coalition of twenty-seven kings of Parsua." On the one hand, in Iranian mythological history, we encounter a list of unknown kings referred to as the dynasty of the Kings of Persia, who, based on chronological data from those same texts, are not associated with the southern Zagros region (Fars) but must belong to the era before the migration of the people of Parsua from the central Zagros to the south. On the other hand, according to part of Iran's mytho-epic history, Kay Khosrow, son of Siyâvash and grandson of Kay Kâvus, and the ruler of Balkh, designated his heir not as one of his own children, but as Lohrâsp, son of Zâv, who was the son of the then-current and mythical king of Persia. The related texts provide no answer as to why this occurred in the mythological stories and traditional king-lists of Iranian history. Based on the findings of the present research, firstly, a meaningful connection can be established archaeologically between part of the mythological information in Iranian history and the archaeological data of the Yaz Culture in the eastern lands; and based on this, a correlation can be proposed between the identity of the mythical Persian kings and the data from Neo-Assyrian texts. This research demonstrates that following a severe assault by the Assyrians, a flight of the Parsua royal family towards the eastern expanse of Balkh took place, which led to a new period in Iranian mythological history.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.342276.1051>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232411.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: (Sorena.firouzi@gmail.com)

Introduction

Following the inscriptions, this is Shalmaneser III who first mentioned the political presence of the Persian people as the Parsua; a league of 27 rulers" in the second half of the ninth century B.C. In this study, it was seen that from an archaeological point of view, a significant relationship can be established between these two groups of information on the one hand and the sum of this information with the Yaz culture in the more eastern lands on the other hand.

The use of late written sources for an event, though secondary in importance to archaeological evidence, does not mean that the content of these secondary documents can be neglected. This is clearly observed in the fields of Egyptian, Chinese, and Greek archaeology. From the perspective of the present article, this method can also be implemented for the "history and archaeology of Parsua" in Iranian archaeology.

Materials and Methods

Various components are considered in the archaeological study of myths. These include geographical, nominal, temporal, and behavioral similarities or correspondences between the theme of a mythological text and field-archaeological evidence. Based on these, a "mytho-archaeologist" examines, from multiple angles, the degree of "historicity" of the core that formed a myth, prior to it acquiring embellishments over time. Within the framework of the archaeology of myth, various types of field data have been studied. One example is the research of William Albright, who, with a background of "Euhemerism" (translatable as "historical-literalism"), analyzed the myths of the Bible. Another type of analysis related to mythical history is seen in a major archaeological project in China. In these studies, a novel approach was evaluated; by establishing a correspondence between "several culturally related sites in a region" and "the estimated territories and settlements attributed to a mythical dynasty named 'Xia'", a spatio-temporal historical framework was defined for that dynasty. Also, some studies of Central Asian archaeology (see references provided later), which are also analyzed in the current article, are other examples related to analyzing

archaeological data based on mythological information.

Discussion and Findings

As mentioned earlier, the culture associated with the Yaz Iron Age replaced the Oxus or BMAC culture after its decline. Based on data from sites of this culture, Yaz has three periods as follows: Yaz I period, or the "culture of painted handmade pottery of the Yaz I type", dated approximately to 1400/1500 - 900/1000 BCE; Yaz II period, corresponding to an era when, after a long hiatus, Bronze Age BMAC pottery production was revived and the fully Bactrian-Margian culture reappeared. The chronology of this period is linked to the range of the 10th - 7th/8th centuries BCE. Finally, the Yaz III period, which spans from the mid-6th century BCE (coinciding with Cyrus II's conquests in the east) to the late 4th century BCE (the fall of the Achaemenids). Stratigraphically, the Yaz II assemblage represents an intermediate situation between the latest layers containing painted handmade pottery of Yaz I and the layers containing conical-cylindrical vessels (characteristic of Yaz III).

One important topic in ancient Iranian mythology is the mythical kings of Pars. A report in the *Bundahishn* contains a mythical genealogy as follows: "Kay Apiveh son of Kay Qobad, king of Balkh; Kay Pis̄n son of Apiveh; Kay Manush son of Pis̄n; Kay Uji or Zāb son of Manush, father of Kay Lohrāsp, king of Balkh." This is reported by Tabari as: "Kay Lohrāsp, son of Kay Uji, son of Kay Manush, son of Kay Pashin, son of Kay Sase". In a re-reading, at the beginning of this genealogy, a prince named Apiveh is seen, whose father (Qobad) is himself the progenitor of a dynasty in Balkh in the myths, and the final person in the genealogy (Kay Uji or Zāb) is the father of a person named Lohrāsp, who becomes king of Balkh two kings after Qobad (following Kay Kāvus and Kay Khosrow). In other words, a kinship connection between the two mythical genealogies of the Balkh dynasty and the Pars dynasty is evident in the mentioned texts, whereby ultimately a prince from the Apiveh dynasty, at some point in time, upon the invitation of his distant cousin (Khosrow) from the Kāvus dynasty (Kavi Usan), succeeds him and becomes king of Balkh.

Regarding the mythical chronology of these characters, the beginning and end of this genealogy are described as follows: from after Kay Qobad until before Kay Lohrāsp, which is an unknown, mythical period.

Overall, a temporal and contextual correspondence is observed between the archaeological evidence of the Yaz II culture in the 8th century BCE and the mythological data related to the acceptance and spread of Zoroastrian ideas by the court of Vishtaspa, king of Balkh. Therefore, using the chronology derived from this correspondence (the 8th century BCE for Vishtaspa's court), the time period associated with his grandfather (Kay Uji/Zāb) up to the era of his great ancestor (Kay Apiveh) corresponds to the period before the 8th century BCE. Since the land ruled by this mythical dynasty is called Pars, based on documented conditions and realities related to the period before the 8th century BCE, this realm was not the Fars region in the southern Zagros, but rather the *Parsua* confederation before the migration of its people to the west of the plateau. In other words, the mythical dynasty of the kings of Pars from Kay Piśin to Zāb historically corresponds, in terms of timeframe and identity, to chieftains within the 27-member *Parsua* confederation.

The question of why Lohrāsp, as a prince of Pars (*Parsua*) in the myth, did not become king of that same land but instead came to Balkh and succeeded Kay Khosrow, and why this is not addressed in the myths, is a question whose answer lies in the analysis and comparison of these reconstructable data. The end of Lohrāsp's father's rule (Kay Uji/Zāb) occurred approximately a century before the proposed chronology for Vishtaspa's court, thus corresponding to the second half of the 9th century BCE. This is precisely the time when Shalmaneser III launched his first major attack on the western part of the plateau and its lands, including *Parsua*.

Conclusion

This examination showed that the aforementioned mythical kings of Pars correspond chronologically to the land of *Parsua* in the time before the attack of Shalmaneser III, and the last figure of this dynasty (Zāb) was contemporary with the invasion of the mentioned Assyrian king. Furthermore, based both on chronology and

content, an alignment is seen between the mythical history of the kings of Balkh (the Kavis or Kayānians) and the mythical kings of Pars (from Kay Apiveh to Kay Uji) with the data from the Yaz I and Yaz II cultures.

The reason why Lohrāsp, as a Persian prince—according to the proposed chronology for him (prior to the developments of the late Yaz IIA)—instead of becoming king of that region in the myths, went to Balkh and became king there, is not explained in the myths. However, this article argued that the cause was Shalmaneser III's attack on this land and the probable destruction of his father's rule, which prompted this flight eastward and seeking refuge with the court of his distant cousin. On the other hand, it was explained why this event occurred in the 9th century BCE, meaning that the four discussed mythical kings were associated with the period before the Assyrians became acquainted with the *Parsua* people, and not with the later land of Fars in the southern Zagros. It was also stated that, based on the alignment of the proposed chronology for the rule of Zāb, Lohrāsp's father, with the time of Shalmaneser III, the era in which Lohrāsp lived in his father's court (as one of the kings of *Parsua*) in the role of prince coincided with Shalmaneser III's fierce assault on his father's rule and the dominion

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۳۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

شاهزاده پرسوا در قلمرو بلخ (برقراری یک ارتباط میان شاهان اساطیری پارس، شواهد

باستان‌شناسی فرهنگ یاز و محتوای متون آشوری)

سورنا فیروزی^{(الف)*}، رضا مهرآفرین^(ب)، سید رسول موسوی حاجی^(پ)

(الف) دانشجوی دکتری، گروه باستان‌شناسی دوره تاریخی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران

(ب) استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران (r.mehrafarin@gmail.com)

(پ) استاد، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، ایران (r.mousavijhi@umz.ac.ir)

چکیده

پیرو واریسی نبشته‌های میان‌رودانی، شلمانسر (شلمنصر) سوم در نیمه دوم سده نهم پیش از میلاد، برای نخستین‌بار به حضور سیاسی نیاکان مردمان پارسی با عنوان «اتحادیه‌ای از بیست و هفت شهریار پرسوا» اشاره داشته است. از سویی، در تاریخ اساطیری ایران، با فهرستی از شاهان ناشناخته به نام دودمان شاهان پارس روبرو هستیم که از نظر گاه‌نگاری برآمده از اطلاعات همان متون، نه مرتبط با منطقه زاگرس جنوبی (فارس)، بلکه می‌بایست متعلق به روزگار پیش از مهاجرت اهالی سرزمین پرسوا در زاگرس مرکزی به جنوب باشند. از سوی دیگر، مطابق با محتوای بخشی از تاریخ اسطوره‌ای-حماسی ایران، کی‌خسرو، پسر سیاوش و نوه کاووس و فرمانروای بلخ، وارث تاج‌وتخت خود را نه یکی از فرزندان خود، بلکه لهراسپ پسر زاب، فرزند شاه وقت و اساطیری پارس تعیین کرد. این‌که چرا در داستان‌های اساطیری و نام‌نامه‌های شاهان سنتی تاریخ ایران، چنین مسئله‌ای رخ داده است، متون مرتبط پاسخی به آن نداده‌اند. مبنی بر یافته‌های پژوهش حاضر، اولاً می‌توان از دریچه باستان‌شناسی، میان بخشی از اطلاعات اسطوره‌ای تاریخ ایران و داده‌های باستان‌شناختی فرهنگ یاز در سرزمین‌های شرقی‌تر ارتباطی معنی‌دار برقرار کرد و بر پایه آن، بین کیستی شاهان اساطیری پارس و داده‌های متون نوآشوری یک همخوانی ارائه داد. این پژوهش نشان می‌دهد که در پی آفندی سهمگین از سوی آشوریان، یک گریز در خانواده سلطنتی پرسوا به سوی گستره شرقی بلخ صورت گرفته و موجب دوره جدیدی در تاریخ اساطیری ایران شد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۶/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱۷۳-۱۵۱

واژگان کلیدی:

باستان‌شناسی اساطیر، پرسوا، بلخ،

فرهنگ یاز، لهراسپ

استناد به مقاله:

فیروزی، سورنا؛ مهرآفرین، رضا و موسوی حاجی، سید رسول. (۱۴۰۴). شاهزاده پرسوا در قلمرو بلخ (برقراری یک ارتباط میان شاهان اساطیری پارس، شواهد باستان‌شناسی فرهنگ یاز و محتوای متون آشوری). پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۱۵۱-۱۷۳.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2023.342276.1051>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_232411.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

*نویسنده مسئول مکاتبات: (Sorena.firouzi@gmail.com)

مقدمه

بهره‌گیری از منابع مکتوب متأخر برای یک رخداد، اگرچه نسبت به شواهد باستان‌شناختی از درجه دوم اهمیت برخوردار است، اما این به معنای آن نیست که در برابر محتوای مدارک دست‌دوم، می‌توان غفلت کرد. چنانکه این مسئله در سه حوزه باستان‌شناسی مصر (بهره‌گیری فراوان از منابع متأخر یونانی‌زبان برای واکاوی اطلاعات سلسله‌های مصری)، باستان‌شناسی چین (استفاده از کتاب سوما چیان نویسنده مرتبط با سده دوم پیش از میلاد برای مباحث باستان‌شناختی هزاره سوم و دوم چین) و باستان‌شناسی یونان (توجه به محتوای کتاب *ایلیاد* برای باستان‌شناسی محوطه حصار لیک‌تپه در هزاره دوم پیش از میلاد) به‌خوبی دیده می‌شود. از نظر مقاله پیشرو، در باستان‌شناسی ایران نیز می‌توان برای «تاریخ و باستان‌شناسی پرسوا» این روش را پیاده‌سازی کرد. فرهنگ یاز یا فرهنگ عصر آهن آسیای میانه، مرحله‌ای از پیش از تاریخ منطقه یادشده، شمال افغانستان و بخش‌هایی از خراسان سرزمین کنونی خراسان در ایران است که پس از پایان «فرهنگ آمودریا»^۱ یا «مجموعه باستان‌شناختی مروی-بلخی»^۲، در نیمه هزاره دوم پیش از میلاد ظهور می‌یابد. «ماسون»^۳ بر پایه داده‌های به‌دست‌آمده از کاوش‌های «یازتپه»^۴، واقع در واحه مرغاب ترکمنستان، گاه‌نگاری بنیادینی برای عصر آهن اولیه در آسیای مرکزی پیشنهاد کرد که کلیت آن پذیرفته شده است و هنوز مورد استفاده قرار دارد.

«پرسوا»^۵ سرزمینی واقع در غرب فلات ایران بود که در میانه راه سپاه آشور به‌سوی مناطق سرزمین «آمدآ» یا مادی‌نشین و در نزدیکی سرزمین‌هایی چون «اورارتو»^۶، «مانای»^۷، «زموآ»^۸ و «زموآ»^۹ و «گیزیل-بوند»^{۱۰} قرار داشت. نبشته‌ای از «شلمانسر سوم»^{۱۱} (شلمنصر) با شناسه «A.0.102.6»، نخستین اشاره آشوریان از برخورد با اهالی پرسوا را بیان کرده (Luckenbill, 1926, p. 206; Grayson, 1996, p. 40). البته در این متن، نه از سرزمین یا کشور، بلکه از شهری با این اسم، نام برده است. سپس چند اشاره دیگر به سرزمینی با همین موقعیت جغرافیایی در کتیبه‌هایی دیگر آشور نو و متعلق به قرن هشتم پیش از میلاد روبه‌رو می‌شویم تا آن‌که از زمان سناخریب پسر سارگن، یک قلمرو به نام پرسواش/پرسومش در زاگرس جنوبی و در نزدیکی انشان پدیدار می‌شود (Grayson, 2014, pp. 194, 335). از سوی دیگر، در بندهش و تاریخ طبری، تبارنامه‌هایی وجود دارد که به شاهان اساطیری بلخ و پارس پرداخته‌اند و کیستی این دو گروه که در متون نسبت به یکدیگر خویشاوند بوده‌اند، در مقاله پیشرو ارزیابی شده‌اند. مطابق اساطیر، در زمانی ناشناخته و بدون هیچ توضیحی، شاهزاده‌ای از پارس به جانشینی فرمانروای بلخ گمارده می‌شود که علت و زمان این رخداد هدف دیگر پژوهش حاضر است.

درمجموع، نسبت به کیستی اهالی پرسوا و نسبتشان با پارسیان، دو نظریه وجود دارد: ۱. برقراری رابطه نیا-نواده میان اهالی پرسوا/پرسواش در غرب فلات و پارسیان. ۲. مخالفان نظر پیشین و باورمندان به برقراری چنین ارتباطی میان پارسیان

1. Amu Darya culture
2. Bactrian-Margiana archaeological complex (BMAC)
3. Masson
4. Yaz depe
5. KUR.pár-su-a-a
6. A-ma-da-a-a
7. māṭ Ūrartu
8. Mannai
9. Zamua
10. Gizil-bunda
11. Šalmanaser III

و اهالی «پرسواش» در کتیبه ۱۴۴ «سناخرب» (Grayson, 2014, p. 194) یا «پرسومش» در کتیبه ۱۲ «آشوربانیپال» (Novotny & Jeffers, 2018, p. 270) که مرتبط با مجاورت انشان بوده است. در این پژوهش، بررسی درستی یا نادرستی این دو فرض یک ضرورت دانسته شده و به آن پرداخته شده است. پرسش‌های مهم در نوشته کنونی عبارت‌اند از: میان اهالی پرسوا و پارسیان چه ارتباطی برقرار است؟ ۲. چگونه می‌توان میان داده‌های متون آشوری (سده نهم پیش از میلاد)، داده‌های استخراج‌شده از محوطه‌های دوره دوم فرهنگ یاز در جنوب آسیای مرکزی، شمال افغانستان و بخشی از خراسان ایران و همچنین محتوای بخشی از تاریخ اساطیری ایران که در رابطه با یک دودمان از شاهان ناشناخته به نام شاهان اساطیری فارس هستند، رابطه‌ای معنی‌دار و سه سویه برقرار کرد؟ ۳. میان روایات مرتبط با اسطوره ولیعهد شدن لهراسپ در بلخ و شواهد باستان‌شناسی آن گستره جغرافیایی چه ارتباطی برقرار بوده است؟

پیشینه پژوهش

در رابطه با مسئله فرهنگ یاز و عصر آهن آسیای میانه، پژوهش‌های مهمی همچون کاوش‌های ساریانیدی ساریانیدی (Sarianidi, 1968; 1969; 1971; 1972) و نیز مطالعات لکونت (Lecomte et al., 2002; Lecomte, 2011)، بوشارلا (Boucharlat, et al., 2005)، لویلیه (Lhuillier et al., 2013)، طهماسبی‌زاده و ایروانی قدیم (2015; 2017)، وحدتی (2018; 2020)، باصفا (Basafa, 2016)، باصفا و داوری (2019)، عنانی و ایروانی قدیم (2021) و فیروزی و همکاران (2022) از نمونه‌های پژوهشی این حوزه برشمرده

می‌شوند. همچنین در مبحث جایابی یا کیستی پرسوا و اهالی آن، همسایگان این سرزمین و نیز جغرافیای زاگرس مرکزی و نیز موضوع ارتباط پارسیان و پرسوا، پژوهش‌های مهمی انجام شده است، همچون ایمانپور (2003; 2013)، کاویانی‌پور (2015)؛ زرینکوب و علی‌علیزاده (2017)، عطایی (2019)، فیروزی و همکاران (2022)، Herzfeld (1969; 1974; 1968)، Levine (1977; Windhufuhr (1974; 1972)، Hansman (1985; 1975; 1985)، Sumner (1994)، Lanfranchi, Waters (1999; 2000)، (1995)، Parpola (2001)، Young (1967; 1988)، Fuchs (2005)، Basello (2005)، Henkelman (2003; 2008)، Imanpour & Imanpour (2012)، Alizadeh (2020)، Alizadeh (2020)، Bagg و Firouzi & Novotny (2023).

روش پژوهش

مؤلفه‌های گوناگونی در مطالعات باستان‌شناسی اساطیر موردتوجه قرار می‌گیرند. مواردی همچون شباهت‌ها و یا مطابقت‌های جغرافیایی، نامی، زمانی و کرداری میان درون‌مایه یک متن اساطیری و شواهد میدانی-باستان‌شناختی، ابزارهایی هستند که بر پایه آن‌ها، یک «اسطوره‌باستان‌شناس» از چندین زاویه، به واکاوی میزان تاریخ‌مندی هسته شکل‌دهنده یک اسطوره، پیش از دچار شدن آن هسته به شاخ‌وبرگ‌های حاصل از گذر زمان، می‌پردازد. در قالب باستان‌شناسی اساطیر، نمونه‌های مختلفی از داده‌های میدانی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. یک مورد، پژوهش‌های ویلیام آلبرایت است که با پیش‌زمینه «یوهمریسم» (Albright, 1918: 123) که می‌توان آن را

1. KUR.par-su-áš
2. Sîn-ahhē-eṛba
3. KUR.par-su-ma-áš
4. Aššur-bāni-apli
5. Archaeomythologist
6. Euhmerism

به صورت «تاریخ‌بن‌پنداری» ترجمه کرد، به واکاوی اساطیر کتاب مقدس پرداخت. نوع دیگری از تحلیل‌های مرتبط با تاریخ اساطیری، درون یک پروژه بزرگ باستان‌شناسی در چین مشاهده می‌شود. در این مطالعات، یک راهکار نوین مورد ارزیابی قرار گرفت و از طریق برقراری یک هم‌خوانی میان چند محوطه مرتبط فرهنگی در یک منطقه و حدود اراضی و سکونت‌گاه‌های منتسب به یک دودمان اساطیری به نام «هسیا»^۱، یک صورت تاریخی زمانی-مکانی برای آن دودمان تعریف شد (Li, 2002; Lee, 2002; Nivison, 2002; Liu Ci-yuna, 2002; Allan, 2007; Zhang, 2014; Liu, 2015). همچنین، برخی از مطالعات باستان‌شناسی آسیای میانه که مورد تحلیل مقاله کنونی نیز قرار گرفته‌اند، از دیگر نمونه‌های مرتبط با تحلیل داده‌های باستان‌شناسی بر مبنای اطلاعات اساطیری است.

فرهنگ یاز

چنانکه ذکر شد، فرهنگ مرتبط با عصر آهن یاز، پس از پایان فرهنگ آمودریا یا BMAC جایگزین آن شد. بر مبنای داده‌های محوطه‌های این فرهنگ، یاز دارای سه دوره و از این قرار بوده است: دوره یاز I یا «فرهنگ سفال‌های منقوش دست‌ساز از نوع یاز I» که در حدود در بازه ۱۰۰۰/۹۰۰-۱۵۰۰/۱۴۰۰ پ.م. قدمت‌یابی می‌شود، دوره یاز II، برابر با روزگاری که پس از یک وقفه طولانی، ساخت سفال عصر مفرغی BMAC، باززایی و فرهنگ کاملاً بلخی-مرویی دوباره ظاهر شد. گاه‌نگاری این دوره به بازه قرون ۸/۷-۱۰ پ.م مرتبط می‌شود. در نهایت، دوره یاز III که مرتبط با اطلاعات میانه سده ششم پیش از میلاد آغاز (برابر با فتوحات کوروش دوم در شرق) تا اواخر سده چهارم قبل از میلاد (سقوط هخامنشیان) است. مجموعه یاز II از نظر لایه‌نگاری، یک وضعیت میانی، مابین آخرین لایه‌های دارای سفال منقوش

دست‌ساز دوره یاز I و لایه‌های دربردارنده ظروف استوانه‌ای-مخروطی (شاخصه دوره یاز III) را شامل می‌شود (Boroffka & Sverchkov, 2013).

گستره شمال افغانستان و جنوب آسیای میانه که از آن همچنین با عنوان خاستگاه دین زرتشتی یاد می‌شود (Boyce, 1975, pp. 3-4; Gnoli, 2011, pp. 50-52) نیز در ربع آخر هزاره سوم و نیمه اول هزاره دوم پیش از میلاد، دربردارنده فرهنگ BMAC بوده است (Sarianidi, 2007) و باوجود نظریه امکان تعلق دوران میانی و متأخر آن (از ۲۰۰۰ پ.م به بعد) به گروه‌های ایرانی زبان (Boroffka & Sverchkov, 2013, pp. 69)، اما شواهد فرهنگی این عصر از چند منظر خلاف مؤلفه‌های فرهنگ زرتشتی بوده است. گستردگی تدفین به صورت قبور چاله‌ای در خاک به‌ویژه در محوطه کانونی «گنورتپه»^۲ که در محوطه‌های دیگر عصر مفرغ منطقه و مرتبط با این فرهنگ نیز یافت شده (ر.ک به Sarianidi, 1998, pp. 2007; Lecomte, 2011, Dubova, 2019) و همچنین مجموعه‌هایی از فرهنگ مذکور گزارش شده که در آن‌ها، نمونه‌هایی از خاکسترهای حاوی استخوان جانوری نیز یافت شده (Sarianidi, 2005, pp. 125-145; 137-138; Dubova, 2019, pp. 31) که این مسئله خلاف آیین ستایش رایج در دین زرتشتی است. یک نکته مهم این است که بر مبنای مؤلفه‌های زبان‌شناسی، زرتشت پس از روزگار «سرایش» و «کتابت» ریگ‌وداها بوده است و این امر (گردآوری و نگارش وداهای کهن و در نتیجه زبان کتابت آن) متعلق به دوران حاکمیت سلسله «کورو» و حدود ۱۰۰۰ پ.م بوده است (ر.ک کنید به توضیحات فصل‌های ۹ و ۱۳ در: Parpola, 2015). باوجود آن‌که این سروده‌ها، در زمانه‌ای کهن‌تر سراییده شده بودند.

1. Xia
2. Gonur depe

در دوره یاز I، اگرچه سنت کم رواج، اما عصر مفرغی دخمه کردن جسد به طور فزاینده‌ای مورد استقبال قرارگرفت (Bendezu-Sarmiento & Lhuillier, 2015, pp. 289, 302, 308-310; Lecomte, 2011, pp. 226-227) و گرایش به آبیاری زمین نیز فزونی یافت (Bendezu-Sarmiento & Lhuillier, 2015, pp. 281). اما مؤلفه‌های یافت‌شده در آتشکده‌های مرتبط با محوطه‌های آن (مثل معبد جارکوتان) (Shenkar, 2007, pp. 170)، هنوز با آیین‌های هندوایرانی پیش از زرتشت مشابهت داشته‌اند تا تحولات دین زرتشتی. وجود مدارکی از آیین نوشیدن مایع مقدس (احتمالاً هوم/سوما) و استخوان‌های سوخته در آتشدان معبد، نشان می‌دهند که این محوطه‌ها در دوره یاز I، فاقد مدارک میدانی هم‌خوان برای تثبیت و پذیرش ظهور زرتشت هستند. با این حال، در ادامه و با ورود به دوره دوم یاز، تحلیل‌های باستان‌شناختی، از پیدایی گروهی سیاسی و یک موج حرکت جدید مذهبی در شمال افغانستان و جنوب آسیای میانه حکایت می‌کنند. این جریان، دقیقاً منطبق بر میانه دوره دوم فرهنگ عصر آهن یاز و در حدود سده هشتم پیش از میلاد صورت گرفته است. در این میان و بر اساس مطالعه محوطه‌های واحه «بندیخان» (واقع در منطقه سرخان دریا در شمال شرقی شیرآباد ازبکستان)، دوره یاز II به دو مرحله تقسیم می‌شود: یاز IIA (مرحله اولیه) که قدمت آن، مرتبط با سده‌های نهم و هشتم پیش از میلاد است و یاز IIB (مرحله ثانویه) که متعلق به سده‌های هشتم تا هفتم یا ششم پیش از میلاد است. فرهنگ یاز II در بیشتر آسیای میانه، در قرن دهم پیش از میلاد ظاهر می‌شود، سرزمین‌های جدیدی را اشغال و دارندگان داده‌های فرهنگی از نوع یاز I را جابجا می‌کند و به طور فزاینده‌ای به سمت شمال و شمال شرق پیش می‌رود.

بر منای اصول این دوره فرهنگی، گروهی سیاسی تشکیل گردید که در منابع بعدی به نام بلخ معروف شد که گویا درواقع به دوران پیش از هخامنشیان و احتمالاً مرحله یاز IIB (سده‌های ۷-۸ پ.م.) تعلق داشته است. تقریباً در اواخر سده ششم پیش از میلاد، پس از الحاق این منطقه به امپراتوری هخامنشی، فرهنگ یاز II به آرامی منتقل شد، تمامی ویژگی‌های اساسی خود را حفظ کرد و به فرهنگ دوره یاز III توسعه یافت. این گسترش آهسته پراکنش داده‌های یاز II و یاز III که بروز آن قرن‌ها به طول انجامید و در اواخر قرن ششم پیش از میلاد به کرانه‌های سیردریا رسید (Sarianidi, 2010, pp. 27-57, 66-84; Boroffka & Sverchkov, 2013, pp. 64-70; Dubova, 2019, pp. 31, 39).

دودمان کوی‌ها یا کیانیان

با پایان یافتن یک دوره اساطیری کهن‌تر که در متون به دوره پیشدادی شهرت دارد و پایان آن با شاهی (Ferdowsi, Shahnameh, The Story of King Garšasp; Biruni, 1973, pp. 149; Tabari, 1974, II) و نمونه‌های مشابه) و یا سلطنت زو (Bundahishn, 2001: 150) وصف می‌شود، دوره نوینی در اسطوره‌شناسی ایران به نام دودمان کیانیان آغاز می‌شود. بنیادگر این سلسله، «کوی گَوَات» در اوستا (Avesta, 1039/۲, pp. ۱۳۷۹) و «کی‌کواد» در پهلوی نام دارد (Avesta, 1039/۲, pp. ۱۳۷۹) که او را به نام کی‌قباد می‌شناسیم. دینکرد هفتم (۱. ۳۳) او را پایه‌گذار شاهی در ایران معرفی کرده است: «[قَره] در زمان دیگر به‌سوی کی‌قباد، نیای کیان و با آن خدایی ایران را بیاراست و از طریق خویش، پادشاهی [ایران را] به تخمه کیان پیوست [...]» (Dēnkard VII, 2010, pp. 203). پیرامون این پیشینه تباری، در بندهش و تاریخ طبری آمده است (Tabari, 1974, Bundahishn, 2001, pp. 151).

¹. Bandykhan

². Kauui Kauuāta

³. Kay Kawād

Vol. II, pp. 453) که از کی قباد پسری به نام «کی اپ/بیوه»^۱ زاده شد و این شخص، پدر چهار شجره‌نامه می‌شود. دو مورد که برای این مقاله اهمیت دارند و مبنای مطالعه را تشکیل می‌دهند، عبارت‌اند از: ۱. دودۀ کویان بلخ: کی قباد (فرمانروای بلخ) که پدر کی‌آپیوه (فرمانروای بلخ نیست)، کی‌اوسن یا کاووس (فرمانروای بلخ) پسر آپیوه، سیاوخش یا سیاوش (به قدرت نرسید) پسر کاووس، کی‌خسرو (فرمانروای بلخ) پسر سیاوش. ۲. دودۀ دوم: کی‌آپیوه پسر کی قباد (فرمانروای بلخ)، کی‌پسین پسر آپیوه، کی‌منوش پسر پسین، کی‌اوجی یا زاب پسر منوش (پدر کی لهراسپ، فرمانروای بلخ). طبری، کی‌اوجی را شاه فارس خوانده است (Tabari, 1974, vol. II, pp. 452) که منطقاً وارث منصب پدرانش بوده است. این بدان معنی است که لهراسپ، شاهزاده سرزمینی بوده که در تاریخ طبری آن را فارس معرفی کرده است. در *اوستا*، فارغ از اشاره به تبارنامه بودن این نام‌نامه، از کی‌آپیوه و برادران او در کنار هم یاد شده است (Avesta, 2000: I, 498). در یک جمع‌بندی، مطابق با دو تبارنامه در متون یادشده، یک رابطه خویشاوندی میان فرمانروایان اساطیری دودمان بلخ و دودمان فارس وجود دارد که در آن، شاهزاده‌ای از شاهان فارس، به دعوت عموزاده دور خود (کی‌خسرو) از دودمان کوی‌های بلخ، جانشین او می‌شود و از این پس، از دودمان پیشین هیچ آگاهی بیشتری وجود ندارد. درباره‌ی گاه‌نگاری این واقعه، آن چیزی که در این مرحله می‌توان بیان کرد این است که زمان آن مربوط به پیش از ظهور زرتشت و فرهنگ زرتشتی در گسترۀ بلخ و جنوب آسیای میانه است.

پرسوا بر مبنای محتوای متون آشور نو

نخستین اشاره‌های تاریخی به سرزمین پرسوا (با حالت نیسب)، پرسوا، پارسوا، پرسومش و پرسواش چنین است: شلمانسر سوم» (Luckenbill, 1926, pp. 206;)

Grayson, 1996, pp. 40, 71, 84)، «شمشی-داد پنجم» (Grayson, 1926, pp. 255; Luckenbill, 1926, pp. 255; Grayson, 1996, pp. 184)، «داد-نیراری سوم» (Luckenbill, 1926, pp. 262; Grayson, 1996: 212)، و «توکولتی-اپلی-اشرا» یا «تیگلات-پیلسر سوم» (Tiglath-Pileser III) (Luckenbill, 1926, pp. 286;) (Tadmor & Yamata, 2011, pp. 52)، سارگن دوم (Luckenbill, 1927, pp. 5, 29, 61, 76, 78;) (Fucks & Parpola, 2001, vol. ABL 0230; Frame, 2021, pp. 56, 126, 144, 226, 280-281. 283, 341, 413). در مکتوبات اورارتویی، پرشوا در نزدیکی مِشتا (*Meštā*) مشاهده می‌شود که از یک دیدگاه، برابر با مِسی (*Messi*) آشوری است (Zadok, 2002, pp. 94; Diakonoff & Kashkai, 1981, pp. 57, 62, 63; Salvini, 2008, pp. 139-140). از زمان یورش هشتم سناخریب (حدود پایانی سده هشتم پیش از میلاد)، پرسوا به صورت پرسواش و در همسایگی سرزمین‌های واقع در جنوب فلات ایران مانند انشان و در راستای خط جغرافیایی منتهی به جنوب میان‌رودان ظهور پیدا کرده است و در منطقه پیشین دیگر ذکری از آن نیست (Luckenbill, 1927, pp. 126, 155, 156, 158; Grayson, 2014, pp. 194, 335). بعدها «آشوربانیپال» از شخصیتی به نام «کورش»^۲ با لقب شاه پرسومش نام می‌برد (Novotny & Jeffers, 2018, pp. 270, 307) که امروزه برابر کوروش یکم شاه انشان، یکی از دو پسر چیش‌پیش معرفی شده است (Potts, 2004, pp. 287) و قدیمی‌ترین اشاره به هویت یک شاه پارسی با تعلق به این سرزمین محسوب می‌شود. البته این مسئله در صورتی است که «تونکو» یا «توناکو»^۳ را به عنوان نخستین شاه اهل (Tadmor &

1. Kay Ap/bīweh
2. Adad-Nirari III
3. Tukultī-apli- Ešarra
4. Ku-ra-āš
5. Tunako

روزگار تیگلات-پیلسر سوم (۷۲۷-۷۴۴ پ.م) را در نظر بگیریم. در منابع بابلی نیز به هویت پرسومشی یا پارسی اشاره شده است (Zarrinkoob & Alizadeh, 2017, pp. 48; Zadok, 1976; Dandamayev, 1992; Henkelman, 2011). درباره ساختار سیاسی و احتمالاً قبیله‌ای اهالی پرسوا، شلمانسر سوم این سرزمین را درجایی با چندین فرمانروای هم‌زمان خطاب نموده (Grayson, 1996, pp. 210) و در جای دیگر، آن را متشکل از یک اتحادیه بیست و هفت‌گانه معرفی کرده است (Luckenbill 1926, pp. 206; Grayson, 1996, pp. 68).

جایابی پرسوا

از آنجاکه هدف این پژوهش، جایابی دقیق پرسوا در غرب فلات نیست، صرفاً مختصری از نظرات مختلف مطرح‌شده آورده می‌شود. در نبشته‌های سارگن دوم، سرزمین پرسوا یا پرسواش در نزدیکی «کیشسیم» (نزدیک الیبی^۱) و «بیت-کپسی»^۲ یا «بیت-کبسی»^۳ که واقع در غرب فلات بوده‌اند، دیده می‌شوند (Luckenbill, 1927, pp. 5, 29; Zadok, 2002, pp. 99). در بخشی دیگر از نبشته‌های این شاه، از نزدیکی پرسوا، اورارتو، ماد، ماننا و «بیت-خَمین»^۴ خبر داده شده است (Ibid., pp. 61, 76). مینورسکی قلعه «پسوه»^۵ واقع در نزدیکی سولدوز در جنوب آذربایجان غربی را جایگاه پرسوا (منطقاً شهر پرسوا^۶) دانسته است (Minorsky, 1957, pp. 79). بنا به نظری دیگر، پرسوا در شرق سنندج قرار داشته است (Forrer, 1921, pp. 90; Reade, 1978, pp. 139; Zimansky, 1990, pp. 14). از شمال به زَمُوا و ماننا و از غرب به گیزیل-

بوند مرتبط بودن، از نظرهای دیگر است (Zadok, 2002, pp. 101). مدودسکایا نیز بیت-خَمین را در همسایگی پرسوا دانسته و بر اساس نظر لوین (Levine, 1973) آن را در شمال ماهی‌دشت معرفی کرده است (Medvedskaya, 1990, pp. 60).

ارتباط میان اهالی پرسوا و پارسیان

دو نگرش درباره تبار مردمان پرسوا/پرسواش واقع در غرب فلات وجود دارد. در نگرش نخست، سرزمین پرسوا خاستگاه پارسیان در فلات ایران شناخته شده است که اهالی آن پس از مدتی و در پی حملات سهمگین آشوریان در روزگار سارگن دوم نوآشوری، این مردمان به‌سوی زاگرس جنوبی رفتند و از زمان سناخریب به بعد، با قلمرو پرسواش/پرسومش در نزدیکی انشان روبه‌رو می‌شویم. در این راستا، کورش شاه پرسومش، برابر با کوروش اول شاه انشان در کتیبه آشوربانیپال رؤیت شده است است (Fry, 1994, pp. 112-113; Cameron, 1935, pp. 142-179; Young, 1967). دیدگاه دوم بیان می‌کند که پرسوا، پرسواش و پرسومش، به مفهوم «کنار» و یا «سرزمین کناری» و تنوع‌هایی از آن بوده است. بنابراین، میان پارس و پرسوا رابطه‌ای برقرار (Mollahzade, 2012; Saeedian, 2018). نگاه اخیر چندان رایج نیست، چنانکه گرشویچ نیز مستندات این نگرش را قابل‌اثبات و دفاع ندانسته است (Gershevitch, 1987: 83) و بوهمر نیز به آن بی‌توجه بوده است (Boehmer, 1965). همچنین، در مدخلی از دانش‌نامه ایرانیکا با عنوان «Fārs.i. Geography» نیز همان نگاه وجود پیوند میان پرسوا و پارسیان پذیرفته و مبنا قرار داده شده است (Encyclopaedia Iranica).

1. Kišesim
2. Ellipi
3. Bīt-Kapsi
4. Bīt-Kabsi
5. Bīt-Ḫamban
6. Paswē
7. URU.pār-su-a

"Fārs i. Geography". زرین‌کوب و علیرزاده (Zarrinkoob & Alizadeh, 2017) و همچنین فیروزی و همکاران (Firozi et al, 2022) نیز هم‌نظر با گروه نخست هستند. قوام‌نگرش اول مستحکم‌تر است. می‌دانیم که در گزارشی از آشوربانیپال، کوروش یکم، شاه پرسومش خوانده شده است (Potts, 2004, pp. 287; Novotny & Jeffers, 2018, pp. 270, 307) و این درست همان نامی است که موازی نام سرزمین پرسواش به‌کاررفته بود.

شاهان پارسی پیش از امپراتوری کوروش بزرگ

در اینجا و برای ادامه بررسی، بایسته است تا به ترتیب شاهان پارسی نوشته‌شده در دو سند استوانه کوروش دوم و داریوش یکم در بیستون توجه داشت و از سوی دیگر به یادکردهای نوآشوریان از برخی از این شاهان و زمان‌های این اشاره‌ها نیز متمرکز شد. پیرو استوانه کوروش، دوده او چنین بوده است (Kent, 1946, pp. 210): «کوروش [...] پسر کمبوجیه [...] شاه انشان [...] نوه کوروش [...] شاه انشان [...] نییره چیش‌پیش [...] شاه انشان».

با توجه به این‌که داریوش یکم چنین نوشته که شمار شاهان هخامنشی پیش از او، هشت تن و در دو دوده بوده است (Kent, 1950, pp. 119; Sharp, 2005, pp. 33) و از سوی دیگر، آریارمن پسر چیش‌پیش و ارشام پسر آریارمن، پدر پدر بزرگ و پدر بزرگ او، شاه پارس (در خاور انشان) بوده‌اند (Kent, 1950, Sharp, 2005, pp. 23, 27).

116 pp.)، می‌توان به نام‌نامه روشنی از این شاهان دست‌یافت. از دیگر سو، در نبشته «شمش-شوم-اوکین»^۱، والی آشوری بابل (۶۴۸-۶۶۸ پ.م) در پیوند با حدود ۶۵۱ پ.م و در نبشته آشوربانیپال (۶۲۷-۶۶۸ پ.م)، فرمانروای نوآشوری پیرامون ۶۴۳ پ.م یا ۶۳۹ پ.م به کوروش پرسومشی اشاره‌شده (Potts, 2004, pp. 287; Novotny & Jeffers, 2018, pp. 270, 307) که با توجه به جایگاه زمانی و مکانی، باید همان کوروش یکم، پدر بزرگ کوروش بزرگ در انشان بوده باشد. این باور با در نظر گرفتن مهر به‌دست‌آمده به خط ایلامی از تخت‌جمشید با درون‌مایه: «کوروش انشانی، پسر چیش‌پیش» پذیرفتنی‌تر می‌شود (Encyclopaedia Iranica: "ČiŠPIŠ"). به‌عبارت دیگر، گویا بخشی از پارسیان که هنوز نزد آشوریان با هویت پرسومشی پیشین شناخته می‌شدند، در انشان سکونت گرفته و بخشی دیگر، در خاور انشان یک شهریاری با نام پارس برپا ساخته بودند. پیرو گزارش هرودوت، فروری پسر دهیوک (دیوکس) پارسیان را فرمانبر خود ساخت (Herodotus, vol. I, pp. 102). با توجه به سال پایدانی شهریاری واپسین شهریار ماد، آستیاگس (آسپانداس در گزارش کتسیاس) و نیز خورشیدگرفتگی ۵۸۵ پ.م (Leloux, 2016, pp. 31-54) که مرتبط با روزگار هوشتر (Herodotus, vol. I, pp. 74) بوده است، جدول ۱ گاه‌نگاری شاهان ماد را نشان می‌دهد.

1. Šamaš-šuma-ukin

2. [K]u-raš h.An-za-an-[ir]-rašakše-iš-be-iš-na

جدول ۱: فرمانروایان ماد (مطابق با اطلاعات کتاب یکم هرودوت)

نام فرمانروا	مدت فرمانروایی	بازه زمانی
دهیوک (دیوکس؛ Δηϊόκης)	۵۳	۶۴۷-۷۰۰ پ.م
فرورتی (فرارثس؛ Φραόρτης)	۲۲	۶۲۵-۶۴۷ پ.م
هووخستر (کیاکسارس؛ Κυαξάρης)	۴۰	۵۸۵-۶۲۵ پ.م
آستیگس (Αστυάγης)	۳۵	۵۴۹-۵۸۵.۵۵۰ پ.م

با توجه به زنده بودن ارشام حداقل تا سال نخستین سلطنت نوه‌اش داریوش یکم (۴۸۶-۵۲۲ پ.م) که مورد اشاره خشایارشا نیز بوده است ([Sharp, 2005, pp. 114](#)؛ [Kent, 1950, pp. 150](#)) و طول عمر عجیب او (بیش از صد و ده سال)، این چیرگی فرورتی بر پارس (سرزمین نیاکان داریوش)، حداکثر در سال‌های پایانی حکومت او صورت گرفته و نزدیک به حمله ناموفق و مرگ‌آور او به آشور بوده است (حدود ۶۳۰ پ.م). نکته جالب این است که اگر حکومت ارشام ادامه پیدا می‌کرد، مدت سلطنت او، شبیه به عددی اساطیری (و بیش از صدسال) می‌شد. همچنین، دیده شد که در منابع آشوری، یک اثر مهر به ایلامی و استوانه کوروش دوم، از شهریاری کوروش یکم در پرسومش (پس از مهاجرت) یا همان انزان در حدود ۶۵۱ پ.م و ۶۳۹ پ.م یاد شده است. نیز پیرو بند ۲۱ کتاب ۹ دیودور و نیز گزارش یوسیبوس، کوروش دوم یا بزرگ، در سال نخست از المپیک پنجاه و پنجم ([Diodorus, vol. IX, pp. 21](#)؛

[Eusebius, Chronicle, pp. 201](#)) به‌جای پدر بر تخت نشست که برابر با ۵۶۰ پ.م می‌شود. پس میان آخرین اشاره مستند به کوروش یکم (پیرامون ۶۳۹ پ.م) و سال پایانی قطعی سلطنت پسرش کمبوجیه (۵۶۰ پ.م)، نزدیک به ۱۰۰ سال فاصله زمانی مشاهده می‌شود. با توجه به دو مؤلفه، یکی آن‌که پیرو گزارش هرودوت و گزنفون، او داماد آستیگس، فرجامین شهریار ماد بوده است ([Herodotus, vol. I](#)، [Xenophon, 2005, pp. 12](#)؛ [pp. 107-130](#)) و دیگر اینکه کمبوجیه، پسر احتمالاً کوچک‌تر کوروش یکم بوده که به‌جای پسر دیگر و احتمالاً بزرگ‌تر او (آروگو) ([Novotny](#) & [Jeffers, 2018, pp. 270](#)) از اوج جوانی بر تخت نشسته، امکان فرض یک شهریاری درازمدت برای کمبوجیه ممکن بوده است. درمجموع با توجه به داده‌های ارائه‌شده، می‌توان گاه‌نگاری شاهان پارس و پرسومش (انسان) از دو دوده هخامنشی را ترسیم کرد (جدول ۲).

جدول ۲: فرمانروایان پارسی پس از مهاجرت به جنوب فلات بر مبنای متون نوآشوری، استوانه کوروش دوم و اشاره به تعداد شاهان پارسی پیش از داریوش اول در کتیبه او در بیستون (مبنای گاه‌نگاری، سال یکم سلطنت کوروش دوم در المپیک ۵۵)

نام فرمانروا		برآورد زمانی (پ.م)		توضیحات	
هخامنش		پیرامون ۶۹۰-۷۲۰		رهبری مهاجرت؟	
چیش‌پیش		پیرامون ۶۶۰-۶۹۰		شاه پارس (خاور انشان) و فاتح انشان، بخش کردن کشور میان دو فرزندش	
فرمانروای پارس	برآورد زمانی	نام فرمانروای انزان (پرسویش)	برآورد زمانی		
آریارمته	پیرامون ۶۶۰-۶۹۰	کوروش یکم	شاه پارس	هم‌زمان با آشوریانیپال	
ارشام (با طول عمر زیاد و مستند)	پیرامون ۶۳۰-۶۴۰	کمبوجیه یکم	شاه پارس، سقوط به دست فروتنی، تا سال‌های نخستین شهریاری داریوش زنده ماند.	پایان قطعی در ۵۶۰-۵۶۱ آغاز پیرامون ۶۱۰ احتمالاً هم‌زمان با سال‌های پایانی هوخستر و نیمه نخست شهریاری آستیاگس	
ویشتاسپ (شاهزاده تاج‌دار)		کوروش دوم	شاه نشد و زنده تا سال‌های نخستین شهریاری داریوش	۵۶۰-۵۲۰ پ.م	
		* (بردیا) ** (کمبوجیه دوم)	زیر فرمان پسران کوروش دوم	* ۵۲۵-۵۲۰ * ۵۲۰-۵۲۵	
داریوش یکم		۴۸۶-۵۲۲		شاه امپراتوری واحد هخامنشی	

جابه‌جایی بزرگ پارسیان از شمال غرب و غرب فلات ایران به‌سوی جنوب آن را بر دوش گرفته بود و شاید به همین علت

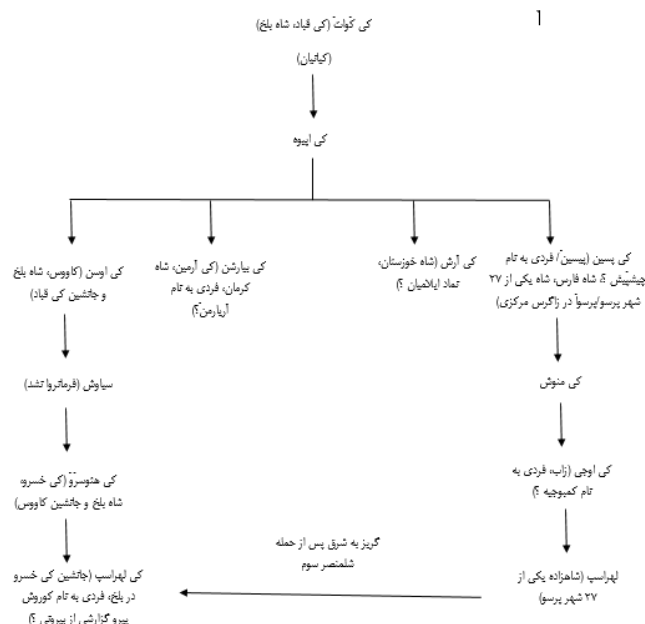
بازه‌های برآوردی زمانی و مستندهای در دسترس، روشن می‌سازند که این احتمالاً هخامنش بوده است که رهبری

او در نقش یک بنیادگر و نقطه آغازین تاریخ پیدایی یافته و نامی از پدرش در نوشته‌ها نیست. بازگردیم به هدف اصلی این پژوهش درباره امکان واریسی شهریاران کهن پرسوا در همان سرزمین نخستین. گفته شد که نخستین برخورد نوآشوریان با نیاکان پارسیان در روزگار فرمانروایی شلمانسر سوم (۸۲۴-۸۵۹ پ.م) و در سال بیست و چهارم حکومت او (۸۳۶ پ.م) بوده است (Luckenbill, 1926, pp. 206; Grayson, 1996, pp. 40). درگیری‌های باج‌گیرانه آشور با پرسوا از این تاریخ آغاز و تا پانزده سال نخست روزگار سارگن دوم (۷۰۵-۷۲۱/۷۲۲ پ.م) (Luckenbill, 1927, pp. 25, 26) ادامه یافت. احتمالاً پس از همین سال پانزدهم (۷۰۸ پ.م) و پایان آینده‌های ویرانگر سارگن بود که پارسیان به رهبری هخامنش، به سوی جنوب، ترک میهن کردند. در یک نگاه دیگر ممکن و با توجه به زنده‌بودن ارشام در روزگار داریوش بزرگ، می‌توان کوروش یکم را برادر بزرگ‌تر آریارمن پنداشت و این ترتیب زمانی را تعریف کرد: هخامنش (اواخر سده هشتم تا اوایل سده هفتم پیش از میلاد) چیشیش (اوایل تا میانه سده هفتم پیش از میلاد)، کوروش یکم (میانه تا حدود ۶۳۰ پیش از میلاد) و سپس غصب حکومت او توسط برادرش، آریارمن (از حدود ۶۳۰ تا ۶۱۰ پیش از میلاد)، ارشام (از حدود ۶۱۰ تا ۵۸۰ پیش از میلاد)، سپس بازگرداندن قدرت به کمبوجیه یکم، پسر جوان کوروش یکم پس از عزل ارشام و با کمک احتمالی اوخستر، شاه هگمتانه (از ۵۸۰ تا ۵۶۰ پیش از میلاد).

شاهان اساطیری فارس و ارتباط آن‌ها با اساطیر شرق فلاتی

یکی از موضوع‌های مهم در اساطیر ایران باستان، شاهان اسطوره‌ای فارس هستند. در گزارشی در بندهش یک

شجره‌نامه اساطیری وجود دارد که محتوای آن چنین است: «کی‌ایوه پسر کی‌قباد شاه بلخ، کی‌پسینه پسر ایوه، کی‌منوش پسر پسینه، کی‌اوجی یا زاب پسر منوش پدر کی‌لهراسپ شاه بلخ» (Bundahishn, 2001, pp. 151). این موضوع در گزارش طبری به صورت «کی‌لهراسپ، فرزند کیوجی (کی‌اوجی)، پسر کیمنوش، پسر کیفاشین، پسر کیسه» (Tabari, 1974, vol. II, pp. 453). این کی‌اوجی، شاه فارس خوانده (ibid., pp. 432) که منطقاً وارث منصب پدرانش بوده است. در یک بازخوانی، در سرآغاز این شجره‌نامه، شاهزاده‌ای به نام ایوه دیده می‌شود که پدرش (قباد)، در اساطیر خود سردودمان سلسله‌ای در بلخ است و شخص پایانی شجره‌نامه (کی‌اوجی یا زاب) نیز پدر شخصی به نام لهراسپ است که به فاصله دو شاه پس از قباد (کاووس و خسرو)، شاه بلخ می‌شود. به عبارت دیگر، وجود یک ارتباط خویشاوندی بین دو شجره‌نامه اساطیری دودمان بلخ و دودمان فارس در متون یادشده مشاهده می‌شود که درنهایت، شاهزاده‌ای از دودمان ایوه، در نقطه‌ای از زمان، به دعوت عموزاده دور خود (خسرو) از دودمان کاووس (کوی اوسن)، جانشین او و شاه بلخ می‌شود. در رابطه با زمان‌شناسی اساطیری این شخصیت‌ها ابتدا و انتهای این شجره‌نامه چنین توصیف شده است: پس از کی‌قباد تا پیش کی‌لهراسپ که بازه‌ای ناشناخته و اسطوره‌ای است. شجره‌نامه‌های مذکور، به صورت یک نمودار ترسیم شده‌اند (نمودار ۱).

نمودار ۱: دو شجره‌نامه مرتبط با شاهان اساطیری بلخ و فارس بر مبنای محتوای منابع مکتوب

اسطوره جانشین کی خسرو شدن لهراسپ

«اَنُورَوَتِ اَسَپ» یا لهراسپ چهارمین فرمانروای کیانی بلخ است که جانشین کی خسرو^۱ شد. چنانکه پیشتر بیان شد، تبار لهراسپ در بندهش به کی ایوه پسر کی قباد می‌رسد و از این‌رو، خویشاوند دور کی خسرو محسوب می‌شود. کی خسرو خود نوه «کاوس»^۲ بوده و کاوس پسر کی ایوه است. طبری لهراسپ را عموزاده کی خسرو معرفی نموده است (Tabari, 1974, vol. II, pp. 453) و چنانکه پیشتر بیان شد، پدر لهراسپ، کی اوچی (زاب در بندهش) را نیز شاه فارس خوانده است (بنگرید به پیشتر). به این نسبت خویشاوندی، ثعالبی (Tha'alabi, 1989, pp. 15) و نیز مجمل‌التواریخ و القصص (1939, pp. 91) نیز اشاره کرده‌اند. پیرو اساطیر ایرانی و آنچه در شاهنامه آمده است، کی خسرو باوجود مخالفت بزرگان، لهراسپ را به جانشینی برگزید (فردوسی، شاهنامه، جنگ بزرگ کی خسرو با افراسیاب، بخش ۴۳). طبق اسطوره، لهراسپ پس از ۱۲۰ سال سلطنت، ویشتاسپ پسر خود را جانشین ساخت

(بنگرید به مباحث پیشین). در سال سی‌ام از شاهی ویشتاسپ نیز، زرتشت به بلخ آمد و گسترش آموزه‌های زرتشتی آغاز شد.

محتوای تاریخ اساطیری و هم‌خوانی‌های آن با داده‌های یاز

II

طبق متون سنتی زرتشتی و دوره اسلامی می‌دانیم که زرتشت به دربار فرمانروای بلخ پناه برد و به واسطه او، باورهای خود را گسترش داد (گزیده‌های زادسپرم، ۱۳۶۶: ۳۶؛ طبری، ۱۳۵۳: ج ۲/۴۷۷ و ۴۸۱؛ گردیزی، ۱۳۶۳: ۵۱)، این بسط فرهنگی در محوطه‌های مناطق مرتبط، از سوی برفکا همان گسترشی دانسته شده که مؤلفه‌های فرهنگ یاز II در سده هشتم (نزدیک به پایان فاز A این دوره) پیش از میلاد و در چند محوطه محدود و عمدتاً در افغانستان در حال راندن مظاهر فرهنگ یاز I هستند. برفکا فاز نخست دوره II را محدود به قرون ۱۰ تا ۸ پیش از میلاد و مرتبط به کوی‌های نخستین (آنچه می‌توان با دوران اساطیری کی قباد تا ظهور زرتشت و عصر تاریخی منطقه قیاس کرد) و فاز دوم دوره II

1. Auruuat aspa

2. Kauui Haosrauuh

3. Kauui Usaðan /Usan

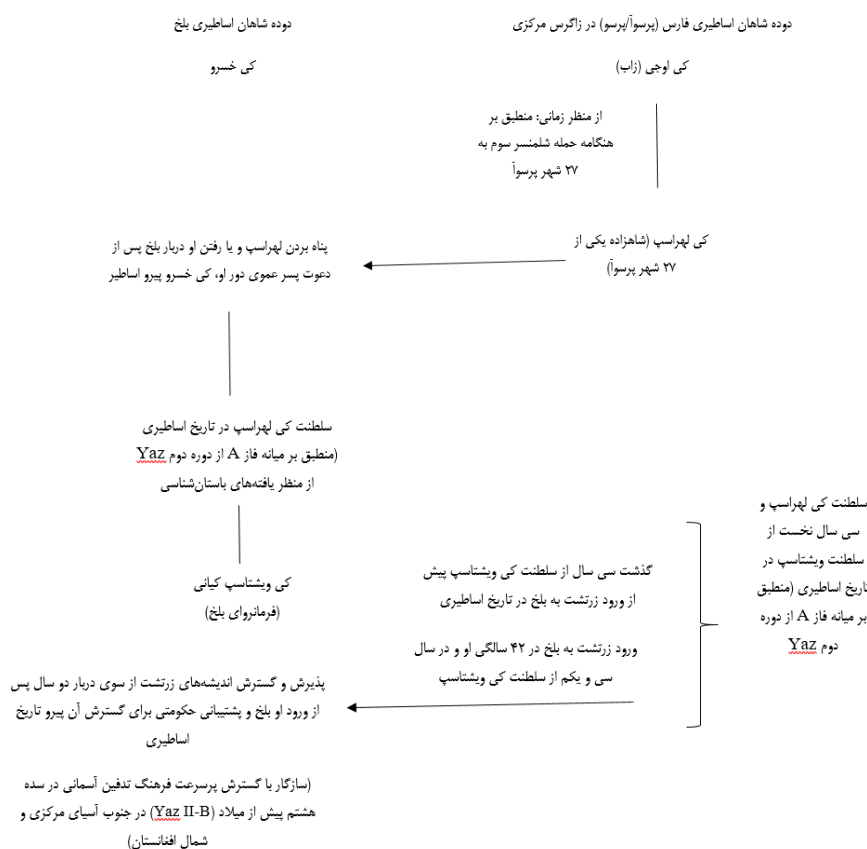
را در پیوند با سده هفتم و ششم می‌خواند. درنهایت دوره یاز III را نیز منطبق با عصر امپراتوری هخامنشی می‌شناسد (Boroffka & Sverchkov, 2013, pp. 50, 67-70). این‌که مطابقت محتوای آموزه‌های زرتشتی و مظاهر میراث این آموزه‌ها در دوران تاریخی (چون دخمه کردن) با مؤلفه‌های فرهنگی یاز II از یک‌طرف و هم‌خوانی مضامین اساطیری آشنایی دربار بلخ با آیین زرتشت (جغرافیای مشابه) و گسترش آن از طرف دیگر، مهر تأییدی جهت پذیرش درستی فرض برفکا محسوب می‌شود، نکته‌ای است که نویسندگان این مقاله بر آن تأکید دارند و از آن به‌عنوان «برابری تطبیقی شواهد فرهنگی باستان‌شناختی» با «داده‌های اساطیری» یاد می‌کنند. برفکا بیان کرده است که دوره حکومت دودمان کوی‌های اولیه مصادف با اوایل مرحله یاز II (قرن ۸-۱۰ قبل از میلاد) است. بر این اساس، مرحله متأخر یاز II (قرن هفتم تا ششم پیش از میلاد) باید با زمان حکومت کوی‌های متأخر و با پایتخت آن‌ها در بلخ مرتبط باشد که با تاریخ‌گذاری سنتی فعالیت زرتشت مطابقت دارد (ibid., pp. 64-70).

در پژوهش حاضر، از راه تحلیل داده‌های آماری-اساطیری متون، گاه‌نگاری برفکا مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که از این قرار است: ۱. اردشیر بابکان پس از تاج‌گذاری، به محتوای اسناد تاریخی بایگانی دربار نگریست و فاصله میان خود و سال نخست هزاره‌ای که در آن قرار داشت را کمتر از هزار سال، اما نزدیک به آن دانست (Al-Masoudi, 2007, pp. 91-92). در اساطیر زرتشتی، سال نخست این هزاره، ورود زرتشت به بلخ برابر با سی‌امین سال حکومت کی‌ویشتاسپ معرفی شده است (Zadspram's Excerpts, 1987, pp. 36 & 481; Tabari, 197, vol. II, pp. 477 & 481; Bundahishn, 2001, pp. 51; Gardizi, 1984, pp. 139). ۲. در اساطیر، داراب شخصیتی است که بیشترین نزدیکی را با کوروش بزرگ دارد. ماجرای زایش و طرد او از

دربار، پرورش نزد خانواده‌ای از طبقه فرودستان، بازگشت به دربار پس از چند سال و وارث تاج‌وتخت بلخ شدن داراب (Ferdowsi, Shahnameh, The Kingdom of Tha'alabi, Humay-ē Chehrzad, Sections 5-7 Tabari, 1974, vol. II, pp. 1989, pp. 244-247 486; Al-Masoudi, 1986, vol I, pp. 226)، درست مشابه سرگذشت زایش و پرورش کوروش بزرگ در گزارش هرودوت است (Herodotus, vol. I, pp. 108-116). همچنین، این کوروش است که پس از فتح هگمتانه (۵۴۹/۵۵۰ پ.م) و پیش از تصرف سارد (۵۴۷ پ.م)، پیرامون ۵۴۸ پ.م، بلخ و گستره پیرامون آن را به امپراتوری خود پیوست می‌کند (Photius' Excerpt, 2001, pp. 19-33). با فتح بلخ به دست کوروش در ۵۴۸ پ.م، فاصله این واقعه تا سال سی‌ام سلطنت کی‌ویشتاسپ (برابر با ورود زرتشت به بلخ) طبق آمارهای اساطیری چنین می‌شود: ۵۴۸+۳۲-۳۰ سال سلطنت همای در اساطیر (۲۲ سال در Ferdowsi, Shahnameh, The Kingdom of Humay-ē Chehrzad, 7.35 و ۳۰ سال در Tabari, 1974, Bundahishn, 2001, pp. 156 Al-; Tha'alabi, 1989, pp. 247; vol. II, pp. 487 Masoudi, 1986, vol. I, pp. 226) + ۱۱۲-۸۰ سال سلطنت بهمن در اساطیر (۱۱۲ سال در Bundahishn, 2001, pp. 156 و ۸۰ سال در Tabari, 1974, vol. II, pp. 485) + ۹۰ سال مانده از سلطنت ۱۲۰ ساله ویشتاسپ در اساطیر (Bundahishn, 2001, pp. 156) که عددی مابین ۷۴۸ پ.م (حد پایین) و ۷۸۲ پ.م (حد بالا) می‌شود که در هر دو حالت، نتیجه همان سده هشتم پیش از میلاد است. در مجموع، میان شواهد باستان‌شناختی فرهنگ یاز II در سده هشتم پیش از میلاد و داده‌های اساطیری مرتبط با مسئله پذیرش و گسترش اندیشه‌های زرتشتی از سوی دربار ویشتاسپ شاه بلخ هم‌خوانی زمانی و محتوایی مشاهده

می‌شود. از این‌رو، با معیار قرار دادن گاه‌نگاری برآمده از این تطابق (سده هشتم پیش از میلاد برای دربار ویشتاسپ)، بازه زمانی مرتبط با عصر پدر بزرگ او (کی‌اوجی/زاب) تا روزگار نیای بزرگ او (کی‌اپوه) منطبق بر روزگار پیش از سده هشتم قبل از میلاد می‌شود. از آنجاکه نام سرزمین تحت حاکمیت این سلسله اساطیری، فارس نامیده شده است، بر اساس شرایط و واقعیات مستند و مرتبط با روزگار پیش از سده هشتم پیش از میلاد، این قلمرو نه منطقه فارس در زاگرس جنوبی، بلکه همان اتحادیه پرسوا پیش از مهاجرت اهالی آن در غرب فلات بوده است. به عبارت دیگر، سلسله اساطیری شاهان فارس از کی‌پسین تا زاب، با قالب زمانی هویتی شاهکانی در اتحادیه ۲۷ گانه پرسوا، مطابقت تاریخی پیدا می‌کنند. این‌که چرا لهراسپ به عنوان شاهزاده فارس (پرسوا) در اسطوره، شاه همان سرزمین نشد، بلکه به بلخ آمده و به جانشینی کی‌خسرو رسید و در اساطیر به آن پرداخته

نشده، پرسشی است که پاسخ آن بر مبنای تحلیل تطبیق همین داده‌های قابل‌بازسازی است. پایان کار پدر لهراسپ (کی‌اوجی/زاب)، حداکثر یک سده پیش از گاه‌نگاری مطرح‌شده برای دربار ویشتاسپ و در نتیجه، منطبق بر نیمه دوم سده نهم پیش از میلاد بوده و این، درست زمانی است که شلمانسر سوم، نخستین حمله سهمگین خود به منطقه غرب فلات و سرزمین‌های آن، از جمله پرسوا را انجام داد. نتیجه کار هم قابل‌درک است، شاهزاده اساطیری مورد بحث، در صورت تاریخی خود، فردی بوده است که در پی این حمله از غرب فلات و پرسوا، به شرق آن و نزد خویشاوند خونی دور خود گریخته و مطابق با اساطیر، جانشین او شده است. داده‌های ارائه‌شده در نمودار ۲ ترسیم شده‌اند.

اگرچه حملات شلمنسر سوم و پسرش شمشي ادد پنجم به پرسو ویرانگر بودند، اما در روزگار تیگلات-پیلسر سوم بود که با چیرگی این شاه آشوری بر تونکو، شاه پرسو (پرسوا) در شهر نیکور (Tadmor & Yamada, 2011, pp. 29 & 31)، استقلال این سرزمین از دست رفت و این شرایط یعنی تبدیل پرسو به یک استان آشوری در غرب فلات تا زمان سارگن دوم آشوری برجای ماند تا آنکه مهاجرت بزرگ پارسیان به زاگرس جنوبی روی داد. در پایان مناسب است تا به آنچه بیرونی درباره انتساب لهراسپ به کوروش نوشته است (Biruni, 1973, pp. 152) را مورد توجه قرار داد. همچنین، پیشتر نیز یاد شد که نام پدر او در برخی از منابع به صورت کیوجی ثبت شده است. از سوی دیگر هرودوت در بند ۱۱ از کتاب هفتم خود و از زبان خشایارشا برای او این چنین نوشته است: پسر داریوش، پسر ویشتاسپ، پسر ارشام، پسر آریارمن، پسر چیشپیش، پسر کوروش، پسر کمبوجیه، پسر چیشپیش، پسر هخامنش (Herodotus, vol. VII, pp. 11). چنانچه جای هخامنش را اصلاح و آن را بین چیشپیش تاریخی (پدر بزرگ ارشام) قرار دهیم، آنگاه از نظر زمانی، آن کوروش ناشناخته پسر کمبوجیه پسر چیشپیش اول و ناشناس، دیگر کوروش یکم شاه تاریخی پرسومش نیست، بلکه می تواند تداعی گر رابطه اسطوره ای لهراسپ (قورس در نزد بیرونی)، پسر کیوجی در روزگار هخامنشی باشد.

نتیجه گیری

در این پژوهش با بهره گیری از نگرش های جاری در باستان شناسی اساطیر و تحلیل داده های تاریخ اساطیری (وستا، متون پهلوی و متون روزگار اسلامی) و بررسی میزان مطابقت آن ها با محتوای اطلاعات به دست آمده از کاوش های باستان شناسی (فرهنگ یاز II در آسیای میانه) و منابع مکتوب (کتیبه های آشور نو)، به مسئله تاریخ مندی شاهان اساطیری فارس (که منظور، آن سرزمین اولیه و پیش از مهاجرت پارسیان به جنوب بوده) و امکان هم خوانی روایات

آن ها با داده های موجود علمی پرداخته شد. در این بررسی دریافت شد که اصولاً شاهان یاد شده اساطیری در فارس، منطبق بر گاه نگاری سرزمین پرسوا در زمانی پیش از حمله شلمنسر سوم می شوند و آخرین شخصیت این دودمان (زاب) معاصر تازش شاه آشوری یاد شده است. همچنین، هم بر مبنای گاه نگاری و هم از دریچه محتوایی، میان تاریخ اساطیری شاهان بلخ (کوی ها یا کیانیان) و شاهان اساطیری فارس (از کی ایوه تا کی اوجی) با داده های فرهنگ یاز I و یاز II هم رستایی مشاهده می شود. این که چرا لهراسپ به عنوان شاهزاده فارس که طبق گاه نگاری مطرح شده برای او (پیش از تحولات اواخر یاز IIA)، به جای آن که در اساطیر شاه همان منطقه شود، به بلخ رفته و شاه آنجا شده است، در اساطیر توضیحی برای آن وجود ندارد، اما این پژوهش بیان کرد که علت آن، برخورد شلمنسر سوم با این سرزمین و از میان رفتن احتمالی حکومت پدر او، موجب این گریز به شرق و پناهندگی نزد دربار پسرعموی دور خود شده است. از طرف دیگر، بیان شد که به چه علت این واقعه در سده نهم پیش از میلاد رخ داده و این مسئله بدین مفهوم است که چهار شاه اساطیری مورد بحث، مرتبط با پیش از آشنایی آشوریان با جمعیت پرسوایی ها بوده اند و نه سرزمین فارس بعدی در زاگرس جنوبی. همچنین گفته شد که بر مبنای هم خوانی گاه نگاری ارائه شده برای زمان حکومت زاب پدر لهراسپ با روزگار شلمنسر سوم، عصری که لهراسپ در دربار پدرش (به عنوان یکی از شاهان پرسوا) و در نقش شاهزاده می زیست، مصادف با آفند سهمگین شلمنسر سوم به حاکمیت پدر او و نیز فرمانروایی دیگر شاهان شهری سرزمین پرسوا (روی هم ۲۷ تن) بود و از این رو، شاهزاده یاد شده به دربار پسرعموی دور نسب خود در بلخ گریخت و سرانجام جانشین او شد.

Reference

Al-Masoudi, A.-H. A. ibn H. (1986). *Murūj ad-Dahab wa-Ma'ādin al-Jawhar* (Vol. 1; Translated by A. Payandeh, 3rd ed.) [in

- (Translated by A. D. Rasasht) [in Persian]. Tehran: Ibn Sina.
- Boehmer, R. M. (1965). Zur Lage von Parsua im 9. Jahrhundert vor Christus. *Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 5.
- Boroffka, N. G. O., & Sverchkov, L. M. (2013). The Jaz II and III period pottery: Classification and chronology viewed from Bandykhan, Southern Uzbekistan. In M. Wagner (Ed.), *Pottery and chronology of the Early Iron Age in Central* (pp. 49–74). Warszawa: The Kazimierz Michalowski Foundation.
- Boucharlat, R., Francfort, H. P., & Lecomte, O. (2005). The citadel of Ulug-Depe and the Iron Age archaeological sequence in Southern Central Asia. *Iranica Antiqua*, 40, 479–514.
- Boyce, M. (1975). *A history of Zoroastrianism* (Vol. 1, The early period). Leiden/Köln: Brill.
- Bundahishn. (2001). *Bundahishn* (2nd ed.; Translated by M. Bahar) [in Persian]. Tehran: Toos Publication.
- Cameron, G. G. (1935). *The history of early Iran*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dandamaev, M. A. (1992). *Iranians in Achaemenid Babylonia*. Santa Ana: Mazda Publishers Inc.
- Dēnkard, Book VII. (2010). (Translated by M. T. Rashed Mohsal) [in Persian]. Tehran: Research Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Diakonoff, I. M. (2007). *History of the Medes* (Translated by K. Keshavarz, 8th ed.) [in Persian]. Tehran: Scientific and Cultural.
- Diakonoff, I. M., & Kashkai, S. M. (1981). Geographical names according to Urartian texts, *Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes IX*. In *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Diodorus Siculus. *Library of History* (Loeb Classical Library version). (2021). Available at: https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Diodorus_Siculus/9*.html
- Persian]. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
- Al-Masoudi, A.-H. A. ibn H. (2007). *Kitāb al-Tanbīh wa'l-Ishrāf* (Translated by A. Payandeh, 3rd ed.) [in Persian]. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
- Aliyari Babalqani, S. (2015). *Elamite version of the inscription of Darius the Great in Behistun*. Tehran: Markaz.
- Alizadeh, K. (2020). The earliest Persians in Iran: Toponyms and Persian ethnicity. *The Digital Archive of Brief Notes & Iran Review (DABIR)*, 7, 16–53.
- Albright, W. F. (1918). "Historical and Mythical Elements in the Story of Joseph", *Journal of Biblical Literature*, 37(3/4), 111–143.
- Allan, S. (2007). Erlitou and the formation of Chinese civilization: Toward a new paradigm. *The Journal of Asian Studies*, 66(2), 461–496.
- Avesta; The oldest Iranian texts. (1990). Translated by J. Doustkhah [in Persian]. Tehran: Morvarid.
- Bagg A.M. (2020). *Die Orts- und Gewässernamen der neuassyrischen Zeit Teil 3: Babylonien, Urartu und die östlichen Gebiete 7/3* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B 7/7/3). Wiesbaden.
- Basafa, H. (2016). Burial cultures of Khorasan in late Bronze Age. *The International Journal of Humanities*, 23(4), 30–46.
- Basello, G. B. (2005). Pre-Achaemenid Persians: An Elamite point of view. Lecture given at the Erste Italienisch-Österreichisches Iranistisches Symposium, Cagliari, September 17–19.
- Bendezu-Sarmiento, J., & Lhuillier, J. (2015). Sine Sepulchro cultural complex of Transoxiana (between 1500 and the middle of the 1st millennium BCE). Funerary practices of the Iron Age in Southern Central Asia: Recent work, old data, and new hypotheses. *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 45, 281–316.
- Biruni, A. R. (1973). *Kitāb al-āthār al-bāqiyah `an al-qurūn al-khāliyah*

- Letters from Babylonia and the Eastern provinces* (State Archives of Assyria 15).
- Fuchs, A. (2005). Parsua(š). In *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* (Vol. X, pp. 340–342). Berlin: Walter De Gruyter.
- Gardizi, Abu Sa'id Abdul Hai ibn al-Dahhak ibn Mahmoud. (1984). *Zain al-Akhbar (History of Gardizi)* (Ed. A. H. Habibi) [in Persian]. Tehran: Donyaye Ketab Publishing House.
- Gnoli, G. (2011). *De Zoroastre a Mani* (Translated by A. Rasouli) [in Persian]. Tehran: Mahi Publishing.
- Grayson, K. A. (1991). *The Royal Inscription of Mesopotamia: Assyrian Periods* (Vol. 2). Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, K. A. (1996). *RIMA 3/ Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC, II (858–745 BC)*. Toronto: University of Toronto Press.
- Grayson, K. A., Novotny, & Jeffers, J. (2014). *Royal inscription of the Neo-Assyrian period: The Royal Inscription of Sennacherib, King of Assyria (704–681 BC)* (Vol. 3/2). Winona Lake: Eisenbrauns.
- Gershevitch, I. (1987). The Median and Achaemenian periods. In *The Cambridge History of Iran* (pp. 82–86). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hansman, J. (1972). Elamites, Achaemenians and Anshan. *Iran*, 10, 101–125.
- Hansman, J. (1975). An Achaemenian stronghold. In *Hommages et Opera Minora* (Vol. III). Leiden: Brill.
- Hansman, J. (1985). Anshan in the Median and Achaemenian periods. In *The Cambridge History of Iran* (Vol. II, pp. 25–35). Cambridge: Cambridge University Press.
- Henkelman, W. F. M. (2003). Persians, Medes and Elamites: Acculturation in the Neo-Elamite period. In *Continuity of Empire (?): Assyria, Media, Persia* (pp. 181–231). London: Sargon Press.
- Henkelman, W. F. M. (2008). *The other gods who are: Studies in Elamite-Iranian acculturation based on the Persepolis*
- Dubova, N. A. (2019). Gonur Depe – City of kings and gods, and the capital of Margush country (Modern Turkmenistan). In C. Baumer & M. Novák (Eds.), *Urban cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids* (pp. 29–53). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Encyclopaedia Iranica. (2021). FĀRS i. Geography. Retrieved from <https://iranicaonline.org/articles/fars-i>
- Encyclopaedia Iranica. (2021). Čišpiš. Retrieved from <https://www.iranicaonline.org/articles/cisp-is-opers>
- Eusebius. *Chronicle* (English translation version). Attalus Organization. Available at: <http://www.attalus.org/translate/eusebius2.html#191>
- Ferdowsi, A. (2006). *Shahnameh* (7th ed.; by S. Hamidian) [in Persian]. Tehran: Qatra Publishing.
- Firouzi, S., Jozi, Z., & Saadat Mehr, M. A. (2022). The possibility of an older ancestral land for the Persian people based on written archaeological sources and historical-mythological names. *Journal of Historical Research*, 14(2), 21–38.
- Firouzi, S., Mehrafarin, R., & Mousavi Haji, S. R. (2023). Analysis of a myth in field evidences: Archaeomythology and Ulug Depe. *Journal of Greater Khorasan*, 14(51), 69–88.
- Firouzi, S., & Novotny, J. (2023). Revising the locations of several cities in the western region of the Iranian plateau. *State Archives of Assyria Bulletin*, 23, 7–30.
- Forrer, E. O. (1920). *Die Provinzeinteilung des Assyrischen Reiches*. Leipzig: J. C. Hinrichs.
- Frame, G. (2021). *Royal inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC), Vol. 2: The royal inscriptions of Neo-Assyrian periods*. Pennsylvania: Eisenbrauns.
- Fry, R. N. (1994). *The heritage of Persia* (Translated by M. Rajabnia, 4th ed.) [in Persian]. Tehran: Scientific and Cultural.
- Fuchs, A., & Parpola, S. (2001). *The correspondence of Sargon II, Part III:*

- Assyrian Geography* (pp. 127–137). Rome: Roma.
- Lecomte, O., Francfort, H. P., Boucharlat, R., & Mamedow, M. (2002). Recherches archéologiques récentes à Ulug Dépe (Turkménistan). *Paléorient*, 28(2), 123–132.
- Lecomte, O. (2011). Ulug depe: 4000 years of evolution between plain and desert. In *Historical and Cultural Sites of Turkmenistan: Discoveries, Researches, and Restoration for 20 Years of Independence* (Ed. M. A. Mamedov, pp. 221–237). Ashgabat.
- Leloux, K. (2016). The Battle of the Eclipse (May 28, 585 BC): A discussion of the Lydo-Median treaty and the Halys border. *Polemos*, 19(2), 31–54.
- Lhuillier, J., Dupont-Delaleuf, A., Lecomte, O., & Bendezu-Sarmiento, J. (2013). The Middle Iron Age in Ulug-depe: A preliminary typo-chronological and technological study of the Yaz II ceramic complex. In *Pottery and Chronology of the Early Iron Age in Central Asia* (Ed. M. Wagner, pp. 9–27). Warszawa: The Kazimierz Michalowski Foundation.
- Lee, Y. K. (2002). Building the chronology of early Chinese history. *Asian Perspectives*, 41(1), 15–42.
- Levine, L. D. (1973). Geographical studies in the Neo-Assyrian Zagros I. *Iran*, 11, 1–27.
- Li, X. (2002). The Xia-Shang-Zhou Chronology Project: Methodology and results. *Journal of East Asian Archaeology*, 4, 321–333.
- Liu, C.-Y. (2002). Astronomy in the Xia-Shang-Zhou Chronology Project. *Journal of Astronomical History and Heritage*, 5(1), 1–8.
- Liu, L., & Xu, H. (2015). Rethinking Erlitou: Legend, history, and Chinese archaeology. *Archaeology*, 81(314), 886–901.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (Vol. 1). Chicago: University of Chicago Press.
- Fortification texts*. Amsterdam: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- König, W. F. (1955, 1957). *Handbuch der chaldischen Inschriften* (=Archiv der Orientforschung, Beiheft 8, Teil 1). Graz: Selbstverlag.
- Henkelman, W. F. M. (2011). Cyrus the Persian and Darius the Elamite: A case of mistaken identity. In *Herodot und das Persische Weltreich. Herodotus and the Persian Empire* (pp. 577–634). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Herodotus. (1920). *The Histories* (Translation by A. D. Godley). Cambridge: Harvard University Press.
- Available at:
<https://catalog.perseus.org/catalog/urn:cts:greekLit:tlg0016.tlg001>
- Herzfeld, E. M. (1938). Bronzener 'Freibrief' eines Königs von Abdadana. *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 9, 159–177.
- Imanpour, M. T. (1998). *The land of Parsa: The first Persian homeland* [Ph.D. dissertation]. University of Manchester.
- Imanpour, M. T. (2003). Geographical location of Parsua, Parsuaš and Parsumáš. *Historical Studies*, 1–2, 29–50.
- Imanpour, M. T., & Alizadeh, K. (2012). The entrance of the Persians into Anshan: The examination of the Persians and Elamites relationship before rise of the Achaemenids. *Historical Sciences Studies*, 4(1), 21–38.
- Kavianipour, H. (2015). A study of the concept of territory and the importance of borders and border management in the Median and Achaemenid periods. *Historical Essays*, 6(2), 43–68.
- Kent, R. G. (1946). The oldest Old Persian. *Journal of the American Oriental Society*, 66(3), 206–212.
- Kent, R. G. (1950). *Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven, CT: American Oriental Society.
- Lanfranchi, G. B. (1995). Assyrian geography and Neo-Assyrian letters: The location of Hubuskia again. In *Neo-*

- (2001). Translated by Kamyab Khalili [in Persian]. Tehran: Karang Publishing.
- Potts, D. T. (2004). *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Reade, J. E. (1978). Kassites and Assyrians in Iran. *Iran*, 16, 137–143.
- Saeedian, S. (2018). Historical geography of Central Zagros in the Neo-Assyrian period: Namri, Ĥamban, Karalla, Parsua, and Allabria. *Iranian Archaeological Research*, 19, 105–125.
- Salvini, M. (2008). *Corpus dei testi urartei* (Vol. 1). Roma: Documenta Asiana.
- Sarianidi, V. I. (1968–1969). Продолжение работ на Улуг-депе [Continued work on Ulug-Depe]. *AO*, 342–345, 434–435.
- Sarianidi, V. I. (1971). Исследование слоев раннежелезного века на Улуг-депе [The study of layers of early Iron Age on Ulug-Depe]. *Arkheologicheskie Otkrytiya* 1970, 433–434.
- Sarianidi, V. I. (1972). Раскопки 1970 г. на Улуг-депе [Excavations in 1970 at Ulug-Depe]. *University of Central Asia*, 1, 53–55.
- Sarianidi, V. I. (1998). *Margiana and Protozoroastrism*. Athens.
- Sarianidi, V. I., & Puschnigg, G. (2001). The fortification and palace of Northern Gonur. *Iran*, 40, 75–87.
- Sarianidi, V. I. (2005). *Gonur Depe: A city of kings and gods*. Ashgabat.
- Sarianidi, V. I. (2007). *Necropolis of Gonur Depe*. Athens.
- Sarianidi, V. I. (2010). Zadolgo do Zaratushty (Arkheologicheskie dokazatel'stva protozoroastrizma v Baktrii i Margiane) [in Russian]. Pod obshchej redakciej H. A. Dubovoj, Staryj Sad, Moscow.
- Sharp, R. N. (2005). *Inscriptions in Old Persian Cuneiform of the Achaemenian Emperors* (2nd ed.) [in Persian]. Tehran: Pazineh.
- Shenkar, M. (2006). Temple architecture in the Iranian world before the Macedonian. *Iran and Caucasus*, 11, 169–194.
- Luckenbill, D. D. (1927). *Ancient Records of Assyria and Babylonia* (Vol. 2). Chicago: University of Chicago Press.
- Masimov, I. S. (1972). Izuchenie goncharynye pechi bronzovogo veka na poselenie Ulug depe. *Karakumskie Drevnosti*, 4, 35–46.
- Medvedskaya, I. N. (1999). Media and its neighbours I: The localization of Ellipi. *Iranica Antiqua*, 34, 53–70.
- Malbran-Labat, F. (1994). La version accadienne de l'inscription trilingue de Darius à Behistun. Rome.
- Mason, V. M. (1959). *Drevnezemledel'cheskaya kultura Margiany* [=Materialy i Issledovaniya po Arkheologii SSSR, 73]. Moskva: Nauka.
- Minorsky, V. (1957). Mongol place-names in Muhkri Kurdistan. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 19, 77–81.
- Miroschedji, P. de. (1985). La fin du royaume d'Anšan et de Suse et la naissance de l'Empire perse. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 75(2), 265–306.
- Mojmal al-Tawarikh wa al-Qasas. (1939). Translated by Malek Al-Shoara Bahar [in Persian]. Tehran: Donyaye Ketab.
- Mollazadeh, K. (2012). Paršua, Parsua, Parsuash and Parsumash: Their relation to Persians, and the Persians' immigration into Iran. *Historical Sciences Studies*, 4(2), 107–123.
- Nivison, D. (2002). The Xia-Shang-Zhou Chronology Project: Two approaches to dating. *Journal of East Asian Archaeology*, 4, 359–366.
- Novotny, J., & Jeffers, J. (2018). *Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period: The Royal Inscription of Ashurbanipal (668–631 BC)*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Parpola, A. (2015). *Roots of Hinduism: The early Aryans and Indus Civilization*. New York: Oxford University Press.
- Parpola, S., & Porter, M. (2001). *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period*. London: Casco Bay Assyriological Institute.
- Photius' Excerpt (Summary of Ctesias' History, from Cyrus to Artaxerxes).

- Young, T. C. (1967). The Iranian migration into the Zagros. *Iran*, 5, 11–34.
- Young, T. C. (1988). The early history of the Medes and the Persians and the Achaemenid empire to the death of Cambyses. In *The Cambridge Ancient History* (pp. 139–164). Cambridge: Cambridge University Press.
- Zadok, R. (1976). On the connections between Iran and Babylonia in the sixth century BC. *Iran*, 14, 61–78.
- Zadok, R. (2002). *The Ethno-linguistic Character of Northwestern Iran and Kurdistan in the Neo-Assyrian Period*. Tel Aviv: Archaeological Center Publications.
- Zadspram's Excerpts. (1987). Translated by Mohammad Taqi Rashed Mosheal [in Persian]. Tehran: Cultural Studies and Research Institute Publications.
- Zhang, X., Qiu, S., Cai, L., Bo, G., Wang, J., & Zhong, J. (2014). Establishing and refining the archaeological chronologies of Xinzhai, Erlitou and Erligang cultures. Translated by Zhang X., & Lee, Y. K. *Chinese Archaeology*, 8(1), 197–210. Original article in *Kaogu*, 2007, 8, 74–84.
- Zarrinkoob, R., & Alizadeh, K. (2017). The location of Parsaua, Parsuáš, Parsamáš and Parsumáš: A reconsideration. *Research in Historical Sciences*, 9(1), 39–58.
- Zimansky, P. (1990). Uartian geography and Sargon's eighth campaign. *Journal of Near Eastern Studies*, 49(1), 1–21.
- Sumner, W. M. (1994). Archaeological measures of cultural continuity and the arrival of the Persians in Fars. In H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt, & M. Cool Root (Eds.), *Achaemenid History 8* (pp. 97–105). Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- Tabari, M. (1974). *Tabari's History* (Vol. 2, Translated by Abolghasem Payandeh) [in Persian]. Tehran: Iran Culture Foundation Publications.
- Tadmor, H., & Yamada, H. (2011). *Royal Inscription of the Neo-Assyrian Period* (Vol. 1). Winona Lake: Eisenbrauns.
- Tahmasbi Zaveh, H., & Iravani Ghadim, F. (2015). Dāmḡān Tepe Hissar and Bactria-Margiana culture. *Journal of Greater Khorasan*, 6(21), 97–107.
- Tha'alabi, A. M. A. M. (1989). *History (Ghurar akhbār mulūk al-Furs wa-siyarihim), Part One: Ancient Iran* (Preface and Translation by Mohammad Fazaeli; Preface by Mojtaba Minoui) [in Persian]. Tehran: Noghreh Publications.
- Vahdati, A. A. (2020). The Early Iron Age in Northern Khorasan. In *Archäologie in Iran und Turan* (Band 17, Chapter 5, pp. 51–66). Deutsches Archäologisches Institut.
- Vahdati, A. A. (2018). A BMAC grave from Bojnurd, north-eastern Iran. Translated by Ali Asghar Salahshour and Hamed Tahmasebi Zaveh [in Persian]. *Quarterly Journal of Historical Studies*, 73, 195.
- Waters, M. W. (1999). The earliest Persians in Southwestern Iran: The textual evidence. *Iranian Studies*, 32(1), 99–107.
- Waters, M. W. (2011). Parsumaš, Anšan, and Cyrus. In J. Alvarez-Mon & M. B. Garrison (Eds.), *Elam and Persia* (pp. 283–296). Eisenbrauns.
- Windfuhr, G. L. (1974). Isoglosses: A sketch on Persians and Parthians, Kurds and Medes. In *Hommages et Opera Minora* (Vol. 2, pp. 457–472).
- Xenophon. (2005). *Cyropaedia* (5th ed., Translated by Reza Mashayekhi) [in Persian]. Tehran: Scientific and Cultural Publication.

The *Journal of Greater Khorasan* holds a publication license No. 88369 issued by the Ministry of Culture and Islamic Guidance, and a scientific accreditation license No. 258486/3 granted by the Ministry of Science, Research and Technology of the Islamic Republic of Iran.

Publisher (Owner): Imam Reza International University (IRU)

Concessionaire: Imam Reza International University^(AS)

Managing Editor: Dr. Ghadir Siami; Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University.

Editor-in-Chief: Dr. Mohammad-Taqi Razavian; Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University.

Editorial Board

- Dr. Mohammad-Taqi Razavian; Professor, Department of Human Geography and Spatial Planning, Faculty of Earth Sciences, Shahid Beheshti University.
- Dr. Ghadir Siami; Assistant Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Islamic Art and Architecture, Imam Reza International University.
- Dr. Hadi Vakili; Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University.
- Dr. Christoph Werner; Professor, Chair of Iranian Studies, Faculty of Human and Cultural Studies, University of Bamberg, Germany.
- Dr. Rudolph Matthee; Professor, Department of History, College of Arts and Sciences, University of Delaware, USA.
- Dr. Ulrich Marzolph; Professor, Department of Iranian Studies, Institute of Iranian Studies, University of Göttingen, Germany.
- Dr. Kazuo Morimoto; Professor, Department of Iranian Studies, Institute of Advanced Asian Studies, University of Tokyo, Japan.

Journal Staff

- **Journal Officer:** Malihe Salahi
- **Layout Designer:** Zahra Shojaei
- **Persian Language Editor:** Mostafa La'1 Shateri
- **English Language Editor:** Siamak Rastjou
- **Cover Designer:** Amir Farid
- **Executive Affairs & Print Supervisor:** Center for Academic Books and Journals Publishing
- **Publisher:** Imam Reza International University^(AS)

Address: Imam Reza International University, Between Montazeri 5 and 7, Shahid Montazeri Blvd., Palestine Square, Mashhad, Islamic Republic of Iran

P.O. Box: 553-91735

Tel: +98 (51) 38041-2205

Website: <https://jgk.imamreza.ac.ir>

Email: jgk.edc@imamreza.ac.ir

This journal is indexed in the following databases:

DoAJ, ISC (Q1), Google Scholar, Internet Archive, MIAR, BASE, Magiran, Noormags, SID

The journal is published four times a year and is available online at: <https://jgk.imamreza.ac.ir/>

Exploring the Challenges and Strategies for Transforming Afghanistan's Higher Education System into an Entrepreneurial One	1
Shafiq Latifi, Vida Baloch, Abdul Ahmad Amini	
The role of the Ilkhans of Khorasan in the insecurity of the northeastern borders of Iran during the Qajar period	19
Abdollah Rahmat, Abbas Sarafrazi	
Historical Analysis of Achievements and Failures of Hamed Karzai Government (2001-2014)	43
Mozaffar Mazhar, Morteza Dehghannejad, Abolhassan Fayyaz Anush	
Recognizing the effects of Marv war in Herat during the reign of Shah Ismail I on coins Available in Astan Qods Razavi Museum	61
Mehla Najarian Tousi, Hassan Hashemi Zarjabad, Abed taghavi	
Reflection of the left (socialist) discourse in the historiography of Ghubar With reference to "Afghanistan on the path of history"	89
Reza Arefi, Valiollah barzegar klishomi, Esmaeil Changizi ardehaei	
The situation of Ziya-e Sultani in Khorasan and Transoxiana (From the beginning of the Abbasids to the fall of the Samanids)	111
Ali Najafzadeh, Mohammad-Taghi Imanpour	
Geographical History of Tashkent (Chach) With Emphasis on Its Border Position	131
Maryam Khosrow Abadi, Keyvan Karimi Alvar	
Prince of Parsua in the territory of Bactra; a relation among the mythical Persian kings, archaeological evidence of Yaz culture and the content of Assyrian incipations	151
Sorena Firouzi, Reza Mehrafarin, Seyed Rasool Mousavi Haji	

